مەملىكەت بويىچە 100 نۇقتىلىق ژۇرنال
مەملىكەتلىك سەرخىل ژۇرناللار سېپىگە كىرگەن ژۇرنال
شىنجاڭ بويىچە ئىجتىمائىي پەن تۈرىدىكى مۇنەۋۋەر ژۇرنال

美拉斯

MIRAS

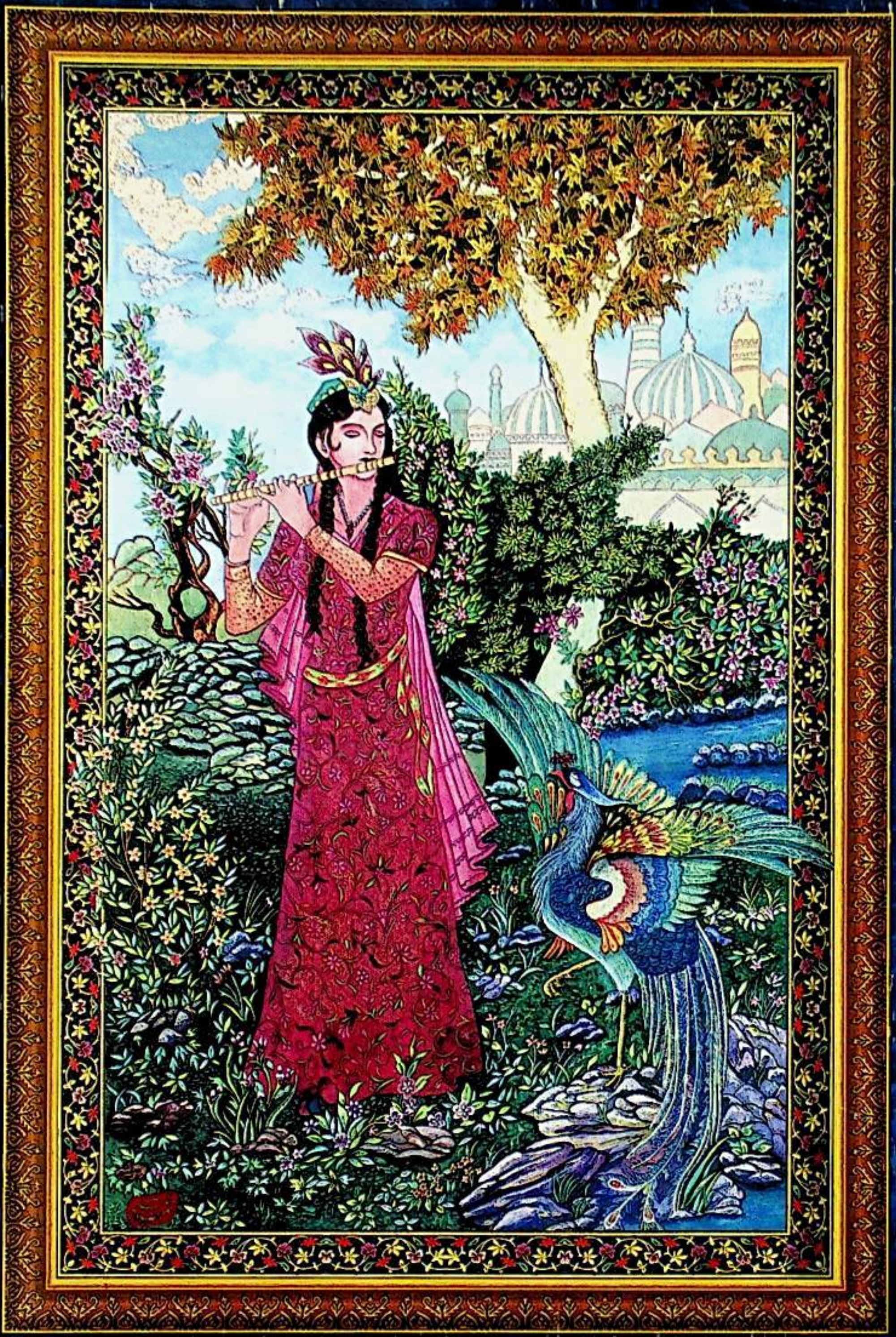

ميراس

3
2016

ISSN 1004-3829
06>
9 771004 382027

ئۇيغۇر ئەنئەنىۋى كىيىملىرى

قوش ئايلىق ژۇرنال

2016 ـ يىل 3 ـ سان

(ئومۇمىي 155 ـ سان)

يورۇق يۇلتۇزلار

تالانتلىق سەنئەتكار ــ زىكرى ئەلپەتتا ……………………
…………………………… ئابلىمىت سادىق، مەمتىمىن هوشۇر (1)

ۋەسىقىلىرىمىز

بېرلىندا ساقلىنىۋاتقان ئۇيغۇر تىلىدىكى ۋەسىقىلەر ۋە ئۇنىڭ تەتقىق قىلىنىش
ئەھۋالى …………………………… پېتىر سىمە (گېرمانىيە) (15)

دەۋر ۋە ئەنئەنە

سوتسىيالىستىك ئىناق جەمئىيەت قۇرۇش ئىدىيەسى ۋە ئۇيغۇر فولكلورى …
…………………………… بۇخەلچەم ئابدۇرېھىم (23)

ئالىم بولساڭ ئالەم سېنىڭكى

ئۇيغۇر خەلق داستانى «تاھىر ـ زۆھرە» بىلەن ئالتاي ئېپىك داستانلىرىدىكى
«كۆزۈيكە داستانى»نىڭ سېلىشتۇرمىسى ……… ئىبراھىم دىلەك (تۈركىيە) (27)
نان مەدەنىيىتىمىز ………………… ئابدۇغېنى ئوسمان (73)

نەشرىيات باشلىقى، باش مۇھەررىر:
ئازاد سۇلتان (پىروفېسسور،
دوكتور يېتەكچىسى)
مۇئاۋىن نەشرىيات باشلىقى،
مۇئاۋىن باش مۇھەررىر:
مۇختار مۇھەممەد
(قانۇنىي ۋەكىل، ئالىي مۇھەررىر)
جاۋابكار مۇھەررىر: **خۇرسەنئاي مەمەتىمىن** (مۇھەررىر)
مۇھەررىرلەر: **نۇرنىسا باقى**
خۇرسەنئاي مەمتىمىن
ئەزىزەم تۇيغۇن

باشقۇرغۇچى: شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئەدەبىيات ـ سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسى
نەشر قىلغۇچى: «مىراس» ژۇرنىلى نەشرىياتى
ئۈرۈمچى شەھىرى دوستلۇق جەنۇبىي يولى 716 ـ نومۇر، 14 ـ قەۋەت
Tel: (0991) 4554017
«شىنجاڭ گېزىتى» ئىدارىسى باسما ئىشلىرى مەركىزىدە بېسىلدى
ئۈرۈمچى شەھەرلىك پوچتا ئىدارىسىدىن تارقىتىلىدۇ
جايلاردىكى پوچتا ئىدارىلىرى مۇشتەرى قوبۇل قىلىدۇ
مەملىكەت بويىچە بىرلىككە كەلگەن نومۇرى:
CN65 ـ 1130 / I
خەلقئارالىق نومۇرى:
ISSN1004 ـ 3829
پوچتا ۋاكالەت نومۇرى: 60 ـ 58
پوچتا نومۇرى: 830001
E_mail: mirasuyghur@126.com
چەت ئەلگە تارقىتىش ۋاكالەت نومۇرى: 1130BM
ئېلان ئىجازەت نومۇرى: 6500006000040
باھاسى 6.00 يۈەن
جۈپ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى نەشر قىلىنىدۇ

مەدەنىيەت مىراسلىرىمىزنى قوغداپ، مەنىۋىيىتىمىزنى ساپلاشتۇرايلى!

مىراسلىرىمىز

كۇچا ئەنئەنىۋى قول ھۈنەر سەنئىتى ــ كىگىز چىلىك ... قۇربان كىبىر (36)

ماكانىمىز

مۇز داۋان يولىدىكى قەدىمىي ئۆتەڭلەر .... مامۇت قۇربان (39)

ساقا .... سەمەت ئەسراتۇرا (58)

قەدىمىي لۈش مەدەنىيىتى ھەققىدە ئىزدىنىش ...... مەتسەئىدى مەتقاسىم (66)

ئادەت قىرىماس

پەيزاۋات فولكلور مەدەنىيىتىدىكى ئۆزگىچىلىكلەر ....
.... تۇرسۇن ساۋۇت ئۇدمىش (46)

بۇ يىل «مىراس» ژۇرنىلى نەشر قىلىنغانلىقىغا 33 يىل بولدى. بۇ مۇبارەك ژۇرنال ئۆزىنىڭ 33 يىللىق شانلىق تارىخىدا 155 سان نەشر قىلىندى، «مىراس» ژۇرنىلىنىڭ ھەر بىر سانى، ھەر بىر پارچىسى مىللىي مەدەنىيىتىمىزنىڭ شانلىق تارىخىدىن، ئەنئەنىلىرىمىزدىن، ئېسىل ئۆرپ- ئادەتلىرىمىزدىن دەۋرىمىزگە مول ۋە قىممەتلىك ئۇچۇرلارنى تەقدىم قىلدى. «مىراس» ژۇرنىلى مىللىي مەدەنىيىتىمىزنىڭ شانلىق نامايەندىلىرىدىن تۈزۈلگەن گۈزەل مەنىۋى گۈلىستان!

بىز ژۇرنىلىمىز نەشر قىلىنغانلىقىنىڭ 33 يىللىقى مۇناسىۋىتى بىلەن ژۇرنىلىمىزنى سۆيۈپ ئوقۇپ كېلىۋاتقان ئوقۇرمەنلىرىمىزگە ئالىي ئېھتىرام بىلدۈرىمىز!

ژۇرنىلىمىزنى ئېسىل ئەمگەك نەتىجىلىرى بىلەن تەمىنلەپ كېلىۋاتقان ئاپتورلىرىمىزغا چىن قەلبىمىزدىن تەشەككۈر ئېيتىمىز!

مۇقاۋىنى لايىھەلىگۈچى: نەۋبەت
كوررېكتور: خۇرسەنئاي مەمتىمىن
كومپيۇتېر مەشغۇلاتىدا: ئەنۋەر تىلىۋالدى، مەريەمگۈل ئىدرىس

مۇقاۋىنىڭ 1- بېتىدە: «مۇڭ» مىنىياتۇرا رەسىم نەۋبەت سىزغان
ئىچ بەتتىكى سۈرەتلەرنى ئېلجان ئىسمائىل تەمىنلىگەن

Chief editor: Azad Sultan
Deputy chief editor: Muhtar Muhammed
Responsible editor: Hursanay Memtimin

保护文化遗产
捍卫精神家园

社长，总编：
阿扎提·苏里坦
教授，博导
副社长，副总编：
木合塔尔·买买提
(编审，法人代表)
本期责任编辑：
胡尔仙阿依·买买提明 (编辑)
编辑：
努尔尼沙·巴克
胡尔仙阿依·买买提明
艾孜再木·吐依洪

主管：新疆维吾尔自治区文学艺术界联合会
出版：《美拉斯》杂志社(乌市友好南路716号文联14层)
电话：(0991)4554017
印刷：新疆日报社印务中心
发行：乌鲁木齐邮局
订阅：全国各地邮局
国内统一刊号：CN65—1130/I 国外统一刊号：ISSN1004—3829 邮政代号：**58—60**
E_mail: mirasuyghur@126.com
海外发行代号：1130BM
广告许可证号：6500006000040
邮编：830001
定价：6.00元

Responsible Commission: Xinjiang Uyghur Autonomous Regional Federation of Literary and Art Circles
Editor: "Miras" (Heritages) editorial department
716 # 14 floor southern frendship road Urumqi Xinjiang China
Printer: xinjiang newspaper press center
Distributioner : Urumqi post officePost offices of the whole country
Print number at home: CN65 _ 1130/I
Print number abroad: ISSN1004 _ 3829
PostCode : 58 _ 60
International Standart Book Number: 1130BM
Post Number: 830001
Tel: (0991 4554017
Price: 6¥

تالانتلىق سەنئەتكار ــــ زىكرى ئەلپەتتا

ئابلىمىت سادىق، مەمتىمىن ھوشۇر

تەھرىر ئىلاۋىسى: ماھىر چالغۇچى، تالانتلىق مۇزىكا ئىجادىيەتچىسى، مۇقام ئۇستازى زىكرى ئەلپەتتا ئاكىنىڭ تۇغۇلغىنىغا 100 يىلدىن ئاشتى، بۇ يىل 4 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى ۋاپاتىغا 30 يىل بولدى. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن مەرھۇمنىڭ سەنئەت ھاياتىنى ئەسلەش ۋە خاتىرىلەش يۈزىسىدىن ئاتاقلىق ژۇرنالىست، شائىر ئابلىمىت سادىق ئاكا بىلەن ئاتاقلىق يازغۇچى مەمتىمىن ھوشۇر ئاكىنىڭ بۇ ھەقتە ئېلىپ بارغان سۆھبىتىنى ھۇزۇرۇڭلارغا سۇندۇق.

ئابلىمىت: مەمتىمىن سىزنىڭمۇ خەۋىرىڭىز بار، سىز بىلەن مەن ئولتۇرۇۋاتقان مۇشۇ قورۇ ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرى، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ شۇ يىللاردىكى كۆپنىڭ ھۆرمىتىگە ئېرىشكەن رەئىسى ئىسمائىل ئەھمەدنىڭ ئاپتونوم رايونلۇق ئەدەبىيات ـ سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسىدىكى زىيالىيلارنىڭ ئولتۇراق ئۆي قىيىنچىلىقىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، شەخسەن ئۆزى كۆڭۈل بۆلۈپ تەستىقلەپ بېرىشى بىلەن سېلىنغان. ئەينى يىللاردا مۇنداق كۆركەم ئۆيلىرى بار چىرايلىق قورۇ ئۈرۈمچىدە كەم ئۇچرايتتى. بۇ ھويلىدىكى ئۆيلەردە ئاتاقلىق يازغۇچى زۇنۇن قادىر، زوردۇن سابىر، قەييۇم تۇردى، داڭلىق شائىرىمىز تېيىپجان ئېلىيېف، ئەلقەم ئەختەم، ياسىن خۇدابەردى، ئابلىز نازىرى، شائىر ۋە ئاتاقلىق ئەدەبىي تەرجىمان ئابدۇكېرىم خوجا، رەخمىتۇللا جارى، تالانتلىق سەنئەتكار زىكرى ئەلپەتتا، قازاق يازغۇچىسى رەخمىتۇللا ئەپشە، قازاق

شائىرى قۇرمانئەلى، ئۆمەر غازى ئايتان، داڭلىق ماناس-
چى يۇسۇپ ماماي، شۋە يازغۇچىسى گۇ جىنەن، جاڭغىر
تەتقىقاتچىلىرى باتا، جامسا، مۇقام تەتقىقاتچىسى ۋەن
تۇڭشۇ، ئاتاقلىق تەرجىمان خاۋ گۇەنجۇڭ قاتارلىق يۇقى-
رى ئابرۇيى ۋە ئىناۋەتكە ئىگە ھەر مىللەت زىيالىيلىرى
ئولتۇرغان. شۇڭا ئۈرۈمچى يەنئەن يولىدىكى بۇ 44-نو-
مۇرلۇق قورۇ (ھازىرقى 872-قورۇ)نىڭ يىراق-يېقىنغا
خېلىلا داڭقى بار ئىدى. قورۇ دەرۋازىسى ئۈستىدە
«ئالىي مۇتەخەسسىسلەر ئولتۇراق رايونى»مۇ، «ئالىي زى-
يالىيلار قورۇسى»مۇ ئەيتاۋۇر شۇنداق بىر تاختىسمۇ بو-
لىدىغان. بۇ ھويلىدا ئولتۇرۇپ ئالەمدىن ئۆتكەن تۆھپى-
كارلىرىمىزنىڭ ھەر بىرىنىڭ ھاياتىنى يازساق بىردىن
كىتاب بولىدۇ. بۈگۈن سىزنى چاقىرغىنىم، ماھىر چالغۇ-
چى، تالانتلىق مۇزىكا ئىجادىيەتچىسى، مۇقام ئۇستازى
زىكرى ئەلپەتتا ئاكىنىڭ تۇغۇلغىنىغا 100 يىلدىن ئاشتى،
ۋاپاتىغا نەق 30 يىل بولدى. زىكرىكام 1986-يىلى 4-
ئاينىڭ 1-كۈنى، مۇشۇ قورۇدىكى 3-بىنا، 1-قەۋەت،
ئوڭ تەرەپتىكى ئۆيدە ئالەمدىن ئۆتكەن. «4-ئاينىڭ 1-
كۈنى» خەلقئارا ئالداش بايرىمى ھېسابلىناتتى، زىكرىكاما-
نىڭ ۋاپاتى توغرىسىدىكى خەۋەر تارقالغاندا بىر-بىرىمىز-
گە: ئىلاھىم، بۇ شۇم خەۋەر يالغان بولۇپ قالسىكەن، دې-
يىشكىنىمىز ئېسىمدە، مەرھۇمنىڭ ۋاپاتىغا 30 يىل بولغان
بۈگۈنكى كۈندە، ئۇنىڭ سەنئەت ھاياتىنى ئەسلەپ
سۆھبەت ئېلىپ بارساق، مەرھۇم ئۈچۈن ئەھمىيەتلىك بىر
خاتىرىلەش بولۇپ قالامدىكىن دەيمەن.

مەتتىمىن: ياخشى ئويلاپسىز، مېنىڭ ماتېرىياللاردىن
كۆرۈشۈمچە، ئەينى ۋاقىتتا زىكرىكام جۇڭگو خەلق سىيا-
سىي مەسلىھەت كېڭىشى 5-نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ ئەزا-
سى، جۇڭگو ئەدەبىيات-سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسىنىڭ
ھەيئەت ئەزاسى، جۇڭگو مۇزىكانتلار جەمئىيىتى 5-نۆ-
ۋەتلىك دائىمىي ھەيئەتلەر ئەزاسى، ئاپتونوم رايونلۇق ئە-
دەبىيات-سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسىنىڭ ھەيئەت ئەزاسى،
جۇڭگو مۇزىكانتلار جەمئىيىتى شىنجاڭ شۆبىسى (ھازىرقى
شىنجاڭ مۇزىكانتلار جەمئىيىتى)نىڭ پەخرىي رەئىسى قا-
تارلىق ۋەزىپىلىرنى ئۆتىگەنىكەن. زىكرىكامنىڭ بىز
بىلەن مەڭگۈ ۋىدالىشىشى سەنئەت ئىشلىرىمىز ئۈچۈن
غايەت چوڭ يوقىتىش ئىدى، ئېسىمىزدە بولسا كېرەك،
شۇ چاغدا ئۈرۈمچىدە مەرھۇمگە ئاتاپ كاتتا تەزىيە يىغى-
نى ئۆتكۈزۈلگەنىكەن.

ئابلىمىت: شۇنداق، خەلق سەنئەتكارى زىكرى

زىكرى ئەلپەتتا (ئالدىنقى رەت ئوڭدىن 4-كىشى) 1937-يىلى ئىلى سانائىي نەپىسە كوللېكتىپى بىلەن بىللە)

ئەلپەتتانىڭ پارتىيە، ھۆكۈمەت ئالدىدىكى ئىناۋىتى،
سەنئەت ساھەسىدە تۇتقان ئورنى، خەلقنىڭ قەلبىدىكى
ھۆرمىتى كىچىك ئەمەس ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن مەرھۇمە-
نىڭ مېيىتى ئالاھىدە ئۇزىتىلىپ، ئۇلامبايدىكى ئىنقىلابىي
قۇربانلار قەبرىستانلىقىغا قويۇلغان. مەرھۇمنىڭ تەزىيە يە-
غىنى ئىسمىدە قىلىشچە ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي
كېڭەش زالىدا ئۆتكۈزۈلگەن. تەزىيە يىغىنىغا ئاپتونوم را-
يوننىڭ ئەينى يىللاردىكى پارتىيە، ھۆكۈمەت رەھبەرلىرى-
دىن جانابىل، قەييۇم باۋۇدۇن، فىلىڭ داجىن، زاھىر ساۋدا-
نوپ، ئابلىز مۇھەممەد، ماھنۇر قاسىم، ئىسمائىل ياسىنوۋ
قاتارلىق كىشىلەر ھەمدە ئالاقىدار تارماقلارنىڭ مەسئۇللى-
رى، ھەر ساھە ۋەكىللىرى، مەرھۇمنىڭ تۇغقان، دوست-
بۇرادەرلىرى بولۇپ نۇرغۇن كىشى قاتناشقان، ئاپتونوم
رايونلۇق ئەدەبىيات-سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسىنىڭ ئەينى
يىللاردىكى رەئىسى ياسىن خۇدابەردى تەزىيە سۆزى
سۆزلىگەن. مەركىزىي كومىتېت شۇجىچۇسىنىڭ شۇجىسى
دېڭ لىچۈن، مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومې-
تېتىنىڭ مۇئاۋىن ۋېيىۈەنجاڭى سەيپىدىن ئەزىزى، مەملى-
كەتلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى بۇرھان شە-
ھىدى، دۆلەت مىللىي ئىشلار كومىتېتىنىڭ مۇدىرى ئىسما-
ئىل ئەھمەد، ئاپتونوم رايوننىڭ بېيجىڭدا مەملىكەتلىك
خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ يىغىنىغا قاتنىشۋاتقان رەئىسى تۆمۈر
داۋامەت قاتارلىق رەھبەرلەر ھەمدە جۇڭگو ئەدەبىيات-
سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسى جۇڭگو مۇزىكانتلار جەمئىيتى،
ئاتاقلىق يازغۇچى ۋاڭ مېڭ قاتارلىق ئورۇن ۋە
شەخسلەر تەزىيە تېلېگراممىلىرى ئەۋەتكەن.

مەھتىمىن: زىكرىكام ۋاپاتىدىن كېيىن، زۇنۇن قادىر،
ئەلقەم ئەختەم، ئابدۇۋەلى جارۇللايوپ، ۋەن تۇڭشۇ، تې-
يىپچان ھادى قاتارلىق كىشىلەرنىڭ «شىنجاڭ سەنئىتى»
ژۇرنىلىنىڭ شۇ يىلدىكى سانلىرىدا زىكرى ئەلپەتتا ئاكى-
نىڭ خەلقنىڭ سەنئەت ئىشلىرىغا قوشقان تۆھپىسى، كىشى-
لىك پەزىلەتلىرىنى ئەسلەپ يازغان ماقالىلىرىنى ئوقۇغانى-
دىم، شائىرلىرىمىز زىكرىكامغا ئاتاپ شېئىرلارنىمۇ ئېلان
قىلغانىكەن.

ئابلىمىت: ھەر بىر مىللەت، ھەر بىر يۇرت ناخشا-
مۇزىكىسىنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ شەكىللىنى-
شى شۇ مىللەت، شۇ يۇرتنىڭ جۇغراپىيەلىك ئالاھىدىلىكى،
تارىخىي سەزگۈرەشتىلىرى، ئۆرپ-ئادىتى، شۇ يۇرت
خەلقىنىڭ پىسخىك خاراكتېرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك
بولۇپلا قالماستىن، شۇ ناخشا-مۇزىكىنى ئىجاد قىلغۇچى-
نىڭ سەزگۈرەشتىلىرى بىلەنمۇ مۇناسىۋەتلىك ئەلۋەتتە.
شۇڭا سەنئەتكارلىرىمىزنىڭ تارىخىنى، سەزگۈرەشتىلىرىنى
بىلىش ناخشا-مۇزىكىلىرىمىز تەتقىقاتىدا كەم بولسا بولماي-
دىغان ھالقا ئىدى. ئەپسۇس، بۇ جەھەتكە بىز ئەزەلدىن
سەل قاراپ كەلدۇق. نۇرغۇن تالانتلىق ئىجادىيەتچىلىرى-
مىزنىڭ نام-شەرىپى تارىخ چاڭ-توزاڭلىرىغا كۆمۈلۈپ
كەتتى... مەھتىمىن، سىز ئاتاقلىق ناخشىچىمىز ئابدۇۋەلى
جارۇللايوپ ھەققىدە «يىللار شۇنداق ئۆتكەن» ناملىق
بىيوگرافىك قىسسە يېزىپ مانا مۇشۇ جەھەتتە ئەھمىيەتلىك
بىر قەدەم تاشلىدىڭىز، بۇ كىتابىڭىزدا سىز تۇنجى بولۇپ
زىكرىكام ھەققىدە مەلۇم ئۇچۇرلارنى بەرگەنسىز، ئابدۇ-
ۋەلىكام توغرىسىدىكى بۇ كىتابىڭىز ناھايىتى ياخشى يېزىل-
غان. ئەسلىدە زىكرى ئەلپاتتانىڭ سەنئەت ھاياتىغا بېغىش-
لانغانمۇ شۇنداق بىر كىتاب يېزىلىشى كېرەك ئىدى.

مەھتىمىن: توغرا ئېيتتىڭىز، زىكرىكامنىڭ ئىش ئىزلى-
رىمۇ بىر كىتابقا ماتېرىيال بولۇپ ئېشىپ قالاتتى، زىكرى
ئەلپەتتا بىلەن ئابدۇۋەلى جارۇللايوپ ھەر ئىككىلىسى
ئۇيغۇر سەنئىتىمىزنىڭ كاتتا يېتەكچىلىرىدىن. ئابدۇۋەلى
جارۇللايوپ ئاتاقلىق خەلق ناخشىچىسى، داڭلىق دىراما
ئارتىسى، مەشھۇر جامائەت ئەربابى؛ زىكرىكاممۇ داڭلىق
خەلق ناخشىچىسى، ماھىر چالغۇچى، بۈگۈنكى زامان تىيا-
تىر چىلىقىمىزنى تىكلىگۈچىلەرنىڭ بىرى. مۇھىمى ئۇ
پىشقان مۇزىكا تەتقىقاتچىسى، تالانتلىق ئىجادىيەتچى،
مۇقام ئۇستازى تۇرداخۇن ئاكا ۋە روزى تەمبۇرلاردىن
كېيىن يېتىلىپ چىققان كاتتا مۇقامشۇناس. مېنىڭ زىكرىكام
توغرىسىدا كىتاب يازغۇم بار ئىدى. ئەپسۇسكى بۇ
پۇرسەت ماڭا نېسىپ بولمىدى. ئابدۇۋەلى جارۇللايوپ
ئاكا بىلەن مەن غۇلجا شەھرىنىڭ «ئۈچ دەرۋازا» مە-
ھەللىسىدە يېقىن قوشنىلاردىن ئىدۇق. مەن ئابدۇۋەلىكام
بىلەن كۆپ ئۇچراشقان، كۆپ مۇڭداشقان، زىكرىكام
بىلەن مۇنداق ئەسرالىشىش پۇرستى بولمىدى. زىكرىكام
غۇلجىدىن ئۈرۈمچىگە يۆتكىلىپ كەتكەن 1959-يىللىرى
مەن تېخى تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ ئوقۇغۇچىسى
ئىدىم. يىللار ئۆتۈپ مەن ئابدۇۋەلى جارۇللايوپ ئاكا
توغرىسىدىكى كىتابىمنى يېزىپ پۈتتۈرۈپ، مەتبۇئەگە تاپ-
شۇرۇپ بولغىچە زىكرىكام ئالەمدىن ئۆتۈپ كەتتى.

ئىشلار شۇنداق بولىدىكەن. بەزىدە بىز بىر ئىشلارنى
قىلماقچى بولۇپ، تەرەددۇتلىنىپ ئۆزىمىزنى ئوڭشاپ
بولغىچە تەقدىرنىڭ كۈتمىگەن باشقىچە ئورۇنلاشتۇرۇشلە-
رى بولۇپ بولىدىكەن. «ئاپلا!» دەپ ساقالنى سىيپاپلا
قالىدىكەنمىز.

ئابلىمىت: سىز «ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىنىڭ ئېلى
ۋارىيانتى»، «ئىلى خەلق ناخشىلىرىنىڭ تارىخي بايانى»،
«ئىلى ئۇيغۇر تىياتىرچىلىقى» قاتارلىق كىتابلارنى يېزىپ
هازىرقى زامان ئىلى سەنئەت پېشىۋالىرىنىڭ ئابىدىسىنى
تىكلىدىڭىز. سىزنى ئىلى ناخشا-مۇزىكىلىرى ۋە ئىلى
ئۇسلۇبىدىكى ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىنىڭ تارىخى ۋە
تەرەققىياتى هەققىدە تۇنجى قېتىم سىستېمىلىق ئىزدەنگەن
كىشى دېيىشكە بولىدۇ. جۈملىدىن بۇ كىتابلىرىڭىزنىڭ
هەممىسىدە زىكرى ئەلپەتتا ئاكىنىڭ سەنئەت هاياتىنى
قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتتىڭىز، بۇ جەھەتتىكى ئەمگەكلە-
رىڭىزنىڭ قىممىتىنى ئەدەبى ئىجادىيەتلىرىڭىزنىڭ قىممىتى-
دىن تۆۋەن چاغلىغىلى بولمايدۇ.

مەمتىمىن: رەھمەت، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ، بولۇپ-
مۇ ئىلىنىڭ بۈگۈنكى زامان سەنئەت ئىشلىرى ئۈستىدە
توختالغاندا زىكرى ئەلپەتتا ئاكىنى هەرگىز ئاتلاپ ئۆتۈپ
كەتكىلى بولمايدۇ... ئابدۇۋەلى جارۇللايۇپ هاياتىغا بې-
غىشلانغان «يىللار شۇنداق ئۆتكەن» ناملىق كىتابىم
ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن باشقىلار مېنى ئىلىنىڭ سەنئەت
ئىشلىرىنى تەتقىق قىلىدىغان يىغلىشلارغا چاقىرىدىغان،
خەلق سەنئىتى توغرىسىدا تېخىمۇ كەڭرەك، چوڭقۇرراق
بىر نەرسىلەرنى يېزىشىمنى تەشەببۇس قىلىدىغان بولۇپ
قالدى. شۇنداق قىلىپ ئۆزۈممۇ بىلىپ-بىلمەي سەنئەت
تەتقىقاتى ئىشلىرىغا ئارىلىشىپ قالدىم. «ئىلى خەلق ناخشى-
لىرىنىڭ تارىخي بايانى» دېگەن كىتابىنىڭ قانداق سە-
ۋەبلەر بىلەن يېزىلىپ قالغانلىقىنى سىز ئوبدان بىلىسىز.

ئابلىمىت: بىلىمەن، بۇ كىتاب ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ
سابىق رەئىسى، ئەينى يىللاردا مەملىكەتلىك سىياسي كې-
ڭەشنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى ۋەزىپىسىنى ئۆتەۋاتقان ئابلەت
ئابدۇرېشىتنىڭ تەشەببۇسى بىلەن يېزىلغان. ئابلەت ئاب-
دۇرېشىت ياشلىرىمىزغا ناخشا-مۇزىكىلىرىمىزنىڭ تارىخى،
هازىرغىچە ئىلى ناخشىلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا هەسسە
قوشۇپ كېلىۋاتقان تۆھپىكارلىرىمىزنىڭ كىملەر ئىكەنلىكى
هەققىدە بىلىم بېرىش ئۈچۈن، ناخشا-مۇزىكا ۋە تارىخي

باياﻥ بىرلەشتۈرۈلگەن VCD پىلاستىنكىسى ئىشلەپ
چىقىشنى تەشەببۇس قىلغان.

مەمتىمىن: توغرا، بۇ خىزمەتنى بېجىرىشكە يېتەكچە-
لىك قىلغان مۇھىم كىشىلىرىنىڭ بىرى سىز. ماڭا بۇ تېلېۋى-
زىيە فىلىمىنىڭ سېنارىيەسىنى يېزىپ چىقىش تاپشۇرۇلغان-
دى. سېنارىيە پۈتكەندە ئابلەتكام كۆرۈپ بۇ سېنارىيەنىڭ
ئۆزىنى ئايرىم بىر كىتاب قىلىپ يېزىپ چىقسىڭىزمۇ بولات-
تىكەن، دەپ تەشەببۇس قىلدى. شۇنىڭ بىلەن سىلەر سې-
نارىيەنى ئون قىسىملىق فىلىم قىلىپ ئىشلىدىڭلار، مەن
سېنارىيەنى ئايرىم كىتاب قىلىپ يېزىپ چىقتىم. مانا مۇشۇ
كىتابتا زىكرى ئەلپەتتا ئاكا نۇقتىلىق تونۇشتۇرۇلغان.
چۈنكى زىكرى ئەلپەتتانىڭ ئىلى ناخشىلىرى توغرىسىدى-
كى بىلىمى ناھايىتى چوڭقۇر ئىدى. ئۇنىڭ ئىلى خەلق
ناخشىلىرىنى رەتلەش-يۈرۈشلەشتۈرۈش، ئۆگىنىش جە-
هەتتىكى تۆھپىلىرى ئاز ئەمەس. زىكرىكامنىڭ نەدە تۇ-
غۇلغانلىقىنى سىز ئوبدان بىلىسىز؟

ئابلىمىت: مەن زىكرىكامنى غۇلجا شەھىرىنىڭ
«شەھەر ئىچى» مەھەللىسىدە تۇغۇلغان بولسا كېرەك
دەپ ئويلايتىم. يېقىندا زىكرىكامنىڭ چوڭ قىزى چىمەن-
گۈلنىڭ ئېيتىشىچە، زىكرىكام غۇلجا شەھىرىنىڭ «كونا
گىر» مەھەللىسىدە تۇغۇلغانىكەن. «كونا گىر»نى سىز
ئوبدان بىلىسىز، ئەينى يىللاردىكى «كونا گىر» سىز تۇ-
غۇلغان «تاقىچىلىق مەھەللىسى» بىلەن مەن تۇغۇلغان
«زەرگاھ بازىرى»غا يېقىنلا يەردە ئىدى. ئەمما زىكرى-
كامنىڭ ئۆسۈپ چوڭ بولغان مەھەللىسى «شەھەر ئىچى»
بولسا كېرەك.

مەمتىمىن: مەن يېقىندا غۇلجىغا بېرىپ، غۇلجا پەنجىم
يېزىسىدا تۇرۇۋاتقان پېشقەدەم مۇزىكانتىمىز مۇساجان
روزى، توققۇز تارادىكى خەلق ناخشىچىسى روزى تاران،
ئىلى ئۇيغۇر تىياتىرىنىڭ دەم ئېلىشتىكى سەنئەتچىلىرىدىن
سائادەت مالىكىۋا، ئابدۇساتتار داۋۇت، سايىتجان
سىدىق، شەھەر ئىچى مەھەللىسىدىكى دۇتار ئۇستىسى مۇ-
تەللىپ غوجا، ئاتاۋۇللا غوپۇر، تاشمۇھەممەد ئابدۇرېھىم،
مۇھەممەد سىدىقهاجى، «تۆت دۇكان»لىق ئىسمائىل
هاجىم قاتارلىق كىشىلەر بىلەن كۆرۈشتۈم. ئۇلارنىڭ ئېي-
تىشىچىمۇ زىكرىكامنىڭ چوڭ بولغان مەھەللىسى «شەھەر
ئىچى» ئىكەن. زىكرىكامنىڭ دادىسىنى مەھەللىدىكى
باللار «ئەلپەتتا بوۋا» دەپلا چاقىراتتىكەن. ئەلپەتتا ئاكا

زىكرى ئەلپەتتا (ئوتتۇرىدىكى رەت ئوڭدىن 2 ـ كىشى) 1953 ـ يىلى ھەر مىللەت سەنئەتچىلىرى بىلەن بىللە ئىچكىرى ئۆلكىلەردە

ئۇششاق تىجارەت بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئادەم ئىكەن.
ئۆيى كىچىكرەك بالىخانىلىق ئۆيلەردىن ئىكەن. زىكرى‌د-
كامنىڭ تۇرسۇن پەتتا دەپ بىر ئاكىسى بولۇپ دۇتارنى
يامان ئەمەس چالالايدىكەن. نوچى ئۆتكەن ئادەملەردىن
بولۇپ «تۇرسۇن سېرىق» دەپ داڭقى بار ئىكەن. ئەينى
يىللاردىكى ئىلى سانائىي نەپىسەنىڭ سازەندە ئارتىسلىرد-
نىڭ مۇقىم مائاشى يوق ئىدى. ھەممىسى زۇرۇر بولغاندا
بىرىپ سەنئەت پائالىيەتلىرىگە قاتنىشىپ، باشقا چاغلاردا
ئۆزىنىڭ ئىش- ئوقىتىنى قىلاتتىكەن. زىكرىكام جاللاپ با-
زىرىدا تېرە ئېلىپ ساتاتتىكەن. «كونا گىر»دە كىچىك-
رەك بىر دۇكىنىمۇ بولۇپ، خېرىدار يوق چاغلاردا قانداق-
تۇر بىر ئاھاڭلارغا ئۇشقۇتۇپلا ئولتۇراتتىكەن. شەھەر ئى-
چىلىك ئاغىنىلەرنىڭ ئېيتىشىچە، زىكرىكاملارنىڭ يەنە
شەھەر ئىچى مەھەللىسىدىن ئۇدۇل «سۇ دەرۋازا»غا
قاراپ مېڭىپ، «ئايدىڭ» مەھەللىسىگە قاراپ كەتكەن
يولغا بۇرۇلغاندا، ئوڭ تەرەپ دوقمۇشتىمۇ بىر قورۇ-
جايى بولغانىكەن.

ئابلىمىت: زىكرىكاملارنىڭ سۇ دەرۋازىدىكى ئۆيىنى
بىلمەيدىكەنمەن. شەھەر ئىچىدىكى بالىخانىلىق ئۆي كۆز
ئالدىمدا، زىكرىكاملارنىڭ بۇ ئۆيى بەيتۇللا مەسچىتىنىڭ
يېنى، ھېلىقى ئەينى يىللاردا ھېيت- ئايەملەردە ناغرا چېلى-
نىدىغان ئېگىز پەشتاقنىڭ ئاستىدىكى كوچىغا، مەرھۇم سا-
زەندە ئەبەي تۇردى بىلەن تاشمۇھەممەدلەرنىڭ ئۆيلىرى
قاتارىغا توغرا كېلەتتى.

مەتىمىن: ئەنە شۇ شەھەر ئىچى مەھەللىسى ئۆت-
مۇشتە غۇلجا شەھىرىنىڭ كىندىكى ھېسابلىناتتى. شەھەر-
نىڭ تۆت دەرۋازىسىنى بىر- بىرىگە تۇتاشتۇرىدىغان
ئىككى چوڭ كوچا دەل مۇشۇ يەردە كېسىشەتتى. داڭلىق
بەيتۇللاچوڭ مەسچىتى، ھېيت- ئايەملەردە ناغرا چېلىنىد-
غان ئېگىز پەشتاق شۇ يەرگە جايلاشقانىدى. يەنە بۇ ئەت-
راپتا چوڭ- چوڭ سودا سارايلىرى، سودىگەر، كاسىپلار-
نىڭ قاتارلىشىپ كەتكەن دۇكانلىرى بار ئىدى. مۇھىمى،
ئەينى يىللاردا ئىلىدىكى ئىلى ھاكىمبەگ ئوردىسىمۇ مۇشۇ
مەھەللىدە ئىدى. تارىختىن بۇيان بۇ يەردىكى ئوردا سو-
رۇنىغا دائىم ئىلىدىكى داڭلىق سازەندىلەر جەم بولاتتى.
شۇنىڭ تەسىرىدە بۇ شەھەر ئىچى مەھەللىسى تالاي

يىللاردىن بېرى ئاجايىپ ياخشى ناخشا ـ مۇزىكا ئۇستىلىرى يېتىشىپ چىقىدىغان ئوچاق بولۇپ كەلگەن. زىكرى ئەلپەتتا مۇشۇ مەھەللىدە ئۆسۈپ چوڭ بولۇپ، ئاشۇ ئوچاقتا تاۋلىنىپ چىققان مۇزىكانتلارنىڭ بىرى. زىكرىكام دەسلەپكى مۇزىكا دەرسىنى ئائىلىسىدىن ئالغان. ئۆسمۈرلۈك دەۋرىدە زۇنۇن پاينەك دېگەن داڭلىق سازەندىنى ئۇستاز تۇتقان، كېيىن ئىلى كىلاسسىك ناخشىلىرىنىڭ يېتۈك ئۇستىسى ھاسان تەمبۇرگە ئەگەشكەن. مەشرەپ، ئولتۇرۇشلاردا ئەينى يىللاردىكى ناخشا ـ ساز ئۇستىلىرىدىن روزى تەمبۇر، ھۇسىين تەمبۇر، ئاق تېيىپھاجى، ئابدۇل چۇكچۇك، مەممەت تۇرخۇن، مەسۇم توقۇم، ساۋۇتكام بىدىك، روزەم ساقال، جانى يولداشۇپ قاتارلىق كىشىلەرنىڭ ئارتۇقچىلىقلىرىنى قوبۇل قىلىپ، بارا ـ بارا ئۆزىدە دۇتارغا سالماقلىق قول ئورۇپ ئېنىق، يېقىملىق چالىدىغان ماھارەت ۋە ئۆزگىچە ناخشا ئېيتىش ئىقتىدارىنى يېتىلدۈرگەن. ئابلىمىتكا، سىز مۇشۇ قورۇدا بىر مەزگىل زىكرى ئەلپەتتا ئاكا بىلەن قوشنا ئولتۇرغىنىڭىزنى ئېيتىۋاتىسىز، زىكرىكامنىڭ دۇتار چېلىپ ناخشا ئېيتقانلىرىنىمۇ كۆرگەنمۇ؟

ئابلىمىت: زىكرىكام ئۆيىدە دۇتارمۇ ساقلىمايتتى. مەرھۇمنىڭ دۇتار چېلىپ ناخشا ئېيتقىنىنى پەقەتلا كۆرمىگەن دېسەممۇ يالغان بولۇپ قالمىسۇن، ئالاھىدە بىر پۇرسەتتە ئاڭلاشقا نېسىپ بولغان، 1966 ـ يىلى زىكرىكام ئىككىمىز 2 ـ ئايدىن 10 ـ ئايغىچە يېڭىسار ناھىيەسى ساغان گۇڭشېسىنىڭ يېڭىيەر دادۈيىدە سوتسىيالىستىك تەربىيە خىزمىتىگە قاتنىشىپ بىر ئەترەتتە ئىشلىدۇق. زىكرىكام بىر كۈنى بىر دېھقاننىڭ قازنىقىدا توپا بېسىپ ياتقان بىر كونا دۇتارنى «ئانچە ـ مۇنچە ئىچ پۇشۇقىمىزنى چىقىرىمىز» دەپ سوراپ ئېلىپ چىقىپ، خەرەك، قۇلاقلىرىنى ئوڭشاپ، پەدىسىنى باشقىدىن توغرىلاپ، ياتاقنىڭ تېمىدىكى قوزۇققا ئېسىپ قويدى. كۈندۈزى ئۇ دۇتارنىڭ خەرەك، تارلىرىنى ئېلىۋېتەتتى. كەچلىكى ھەممە ئىشلىرىمىزنى تۈگىتىپ يوتقانغا كىرگەندە، زىكرىكام دۇتارنى ئېلىپ، خەرەك، تارلىرىنى سېلىپ، يوتقاننى بېلىگىچە تارتىپ ئولتۇرۇپ چالاتتى. سازغا تەڭكەش قىلىپ پەس ئاۋازدا ناخشىمۇ ئېيتىپ قوياتتى. ئۇ يىللاردا بىر قانچە «ئىنقىلابىي ناخشىلار»دىن باشقا ناخشىلارنى ۋارقىراپمۇ ئېيتقىلى بولمايتتى. زىكرىكام ھەر بىر ناخشىنى ئاياغلاشتۇرۇپ بولۇپ، شۇ ناخشىنىڭ تارىخى، قاچان، كىملەر تەرىپىدىن ئىجاد قىلىنغانلىقى، خەلق ئىچىدە قاچاندىن باشلاپ ئېيتىلىپ كېلىۋاتقانلىقى دېگەنلەرنى سۆزلەپ بېرەتتى. ئەپسۇسكى، مەن ئۇ چاغلاردا ناخشا ـ ساز ئاڭلاشقا زوقمەن بولسامۇ، شۇ ناخشا ـ سازلارنىڭ تارىخى دېگەندەك گەپلەرگە قىزىقمايتتىمكەن. ھازىر ئويلىسام زىكرىكام ماھىر چالغۇچىلا بولۇپ قالماي، ناخشا ـ مۇزىكىلار ھەققىدە كۆپ ئىزدەنگەن، كۆپ ئۇچۇرلارنى توپلىغان قابىل تەتقىقاتچى ئىكەن. زىكرىكام بىز يېزىغا چۈشكەن كۈنلا ماڭا: «ئابلىمىت، بۇ يەردىكىلەر مېنىڭ ساز چالىدىغىنىمنى ئۇقمىسۇن ـ ھە، بولمىسا ساز چېلىپ بېرىڭلار، دەپ ئاۋارە قىلىدۇ» دەپ جېكىلىگەنىدى. بىر كۈنى يۈسۈپ دېگەن ياشانغان بىر دېھقان ماڭا:

— زىكراخۇن ئىككىڭلارنىڭ گەپ ـ سۆزلىرىگە قاراپ ھەرقايسىڭلارنىڭ ئىللىق ئىككەنلىكىنى بىلىپ قالدىم. ئازادلىقتىن بۇرۇن مەن تۇرمۇشنىڭ قاتتىقچىلىقىدىن ئىلىغا ئىش ئىزدەپ، داۋان ئاتلاپ نەچچە چۈشكەن. شۇ چاغلاردا ئىلىدا زىكرى دەپ ئۇستا بىر سازەندە بار، دەپ ئاڭلايتتىم. شۇ زىكراخۇن مۇشۇ ئادەم بولۇپ قالمىسۇن يەنە؟ ـ دېدى. مەن چاقچاق ئارىلاش:

— زىكرىكام ساز چېلىش ئۇياقتا تۇرسۇن، غەزەل ـ پەزەل دېگەن بىلەنمۇ خۇشى يوق، — دېدىم. ھېلىقى دېھقان «شۇنداقمۇ!؟» دەپ كۆزۈمنىڭ ئىچىگە قاراپ قويدى. كۈننى ئېتەك بىلەن ياپقىلى بولامدۇ؟ زىكرىكامنىڭ ياتاقتا يوتقاننى بېلىگە تارتىۋېلىپ خەرىگاھ ئاھاڭدا ئېيتقان ناخشىلىرى ھېلىقى دېھقاننىڭ قۇلىقىغا چۈشۈپ قالغان بولسا كېرەك... زىكرىكامنىڭ زاماندىشلىرىنىڭ ئېيتىشىچە، زىكرىكام ئۆز ۋاقتىدا ناھايىتى خېرىدارلىق چالغۇچىلاردىن ئىكەن. ئۇنى مەشرەپ، توي ـ تۆكۈن، بارا ـ ۋەتلەرگە تەكلىپ قىلىدىغانلارنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمەيتىكەن. سورۇنلاردا چالغۇچىلارغا بېرىلىدىغان «ئۆرۈم» بىر تەرەپتىن سورۇن ئەھلىنىڭ سەنئەتكارلارغا بىلدۈرگەن تەشەككۈرى بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇ سەنئەتكارنىڭ ھالال ئىش ھەققى، بولۇپمۇ ئەينى چاغلاردىكى خەلق سەنئەتكارلىرىنىڭ كۆپىنچىسىنىڭ باشقا ئىش ـ ئوقەتى بولمىغاچقا، ئۆرۈم ئۇلارنىڭ ئاساسلىق كىرىم مەنبەسى بولغان. ئەمما زىكرىكام ئۆمرىدە ھېچقانداق سورۇندا ئۆرۈم ئالمىغان، جاللاپ بازىرىدا تىرىكچىلىك قىلىپ

تۇرمۇشنى قامدىغانىكەن. كېيىنكى چاغلاردا زىكرىكامنىڭ سازنى قولغا ئالغىنىنى كۆرگەنلەر يوق دېيەرلىك. زىكرىكام بار سورۇنلاردا باشقا چالغۇچىلار زىكرىكامنى ھۆرمەتلەپ، سازنى باشلاپ بېرىشنى ئۆتۈنەتتى. ئەمما زىكرىكام سازغا قولىنمۇ ئۇزىتىپ قويماي، «چېلىۋېرىڭلار» دەپلا ئىجازەت بېرەتتى. پۈتۈن ئۆمرىنى سەنئەتكە ئاتىغان، چالغۇچىلىقتا زامانىسىنىڭ يېگانىسى بولغان زىكرىكامنىڭ بۇ ئىشلىرىنىڭ سەۋەبىنى ئۆز ۋاقتىدا تازا چۈشىنىپ كەتمەپتىمىزكەن، ئەسلىدە زىكرىكام ئۆزىنىڭ قەدىر-قىممىتىنىلا ئەمەس، كەسپىنىڭ قەدىر-قىممىتىنى ساقلاشنى بىلىدىغان ئادەمىكەن، ئادەم قېرىغاندا ھۈنەرمۇ قېرىيدۇ، بۇ بىر قانۇنىيەت، زىكرىكام مۇشۇ قانۇنىيەتنى چۈشەنگەن.

مەتىمىن: توغرا دەيسىز، زىكرىكامنىڭ قانداق ناخشىلارنى ئېيتىپ قانداق مۇزىكا ئورۇنلىغانلىرىنى ھازىرقى ھايات كىشىلەر ئارىسىدا كۆرگەنلىرى ئاز. سىز بىلەن بىز دېمەتلىكلەر كۆرمىگەن، ياشلىرىمىز تېخىمۇ بىلمەيدۇ. ئۆز زامانىسىدىكى زىكرىكامنىڭ تەڭتۇشلىرى، ئۇنىڭ بىلەن بىر مەشرەپ، بىر سورۇندا بولغانلاردىن زىكرىكامنى ماختىمايدىغىنى يوق. زىكرىكام 1956-يىلى ئاپتونوم رايونىمىزدىكى بىر تۈركۈم مۇنەۋۋەر ئەدەبىيات-سەنئەتچىلەر بىلەن ئوتتۇرا ئاسىياغا چىققاندا، دۇتاردا «بارسىلا بىللە بارايلى» قاتارلىق مۇزىكىلارنى ئورۇنلاپ شۆھرەت قازانغانىكەن. زىكرىكامنىڭ يېقىن ئۇلپىتى، ئاتاقلىق يازغۇچىمىز زۇنۇن قادىر زىكرى ئەلپەتتا ۋاپاتىدىن كېيىن يازغان «سەنئەتكار دوستىمىزنى ئەسلىگەندە» ناملىق ئەسلىمىسىدە زىكرىكامنىڭ دۇتار چېلىشتىكى ماھارىتىنى «... ئۇنىڭ بارماقلىرى تار ئۈستىدە ئوينىغاندا گويا دۇتار تىلغا كىرىپ نازۇك ھېسسىيات ۋە يېقىملىق شېئىرىي تىل بىلەن سۆزلەۋاتقاندەك ئاڭلىناتتى» ① دەپ تەسۋىرلىگەن. تارىخچى تېيىپجان ھادى ئاكا زىكرىكام توغرىسىدا يازغان «ئۇ مەڭگۈ بىزنىڭ پەخرىمىز» دېگەن ئەسلىمىسىدە زىكرىكامنىڭ ناخشا ئېيتىش ئۇسلۇبىغا: «ئۇنىڭ ناخشىلىرىنىڭ ئاھاڭى بىلەن بېيىتلەر قاتتىق جىپسلىشاتتى، ئاھاڭلارنى بەكمۇ سوزۇۋەتمەي، قىسقىمۇ قىلىپ قويماي مۇۋاپىق ئالاتتى، ناخشىلارغا ئىلاجى بار ئۆز بېيىتلىرىنى سالاتتى. يۈرۈشلۈك ناخشىلارنى ئىجرا قىلغاندا ئالدىنقى ناخشىنىڭ ئاخىرنى كېيىنكى ناخشىنىڭ بېشىغا تەبىئىي

زىكرى ئەلپەتتا (ئوڭدا) قىيۇمبەگ غوجا بىلەن بىللە

ئۇلايتتى» ② دەپ باھا بەرگەن.

ئابلىمىت: زىكرىكام ناخشىلارغا تېكىست تاللاشقا ھەقىقەتەنمۇ بەك ئەھمىيەت بېرەتتىكەن. 1955-، 1956-يىللىرى بىر مەزگىل ئىلى سەنئەت ئۆمىكىدە سىياسىي خىزمەت ئىشلىگەن يۇنۇسجان مىرزايوف: «ئۇ چاغلاردا ئابدۇۋەلى جارۇللايوف مۇئاۋىن ئۆمەك باشلىقى، زىكرىكام كەسپىي يېتەكچى ئىدى. ئۇلار ئىلى خەلق ناخشىلىرىنى يۈرۈشلەشتۈرۈش، تېكىستلىرىنى رەتلەش ئىشلىرىغا كۆپ ئەجىر سىڭدۈرگەن. مەنمۇ تېكىستلىرىنى رەتلەشكە ياردەملەشكەنىدىم. زىكرىكام ناخشا تېكىستلىرىنىڭ بەدىئىيلىكى، تېكىست سۆزلىرى بىلەن ناخشا ئۇدارىنىڭ جىپسلىشىشى دېگەنلەرگە بەك دىققەت قىلاتتى. بىر كۈنى ئۇ ماڭا:

جاپانى كىم تولا چەكسە،
گۆھەرنى شۇ ئالۇر تاشتىن.
يىغا ياندىن قوپار ئەرمىش،
بالا كەلسە قېرىنداشتىن.

دېگەن تېكىستنى كۆرسىتىپ: «بۇ تېكىستنى ‹جانەي› گە تاللاي دېگەن. لېكىن ئالدىنقى ئىككى مىسراسى بىلەن

كېيىنكى ئىككى مىسراسى ماسلاشماي تاغدىن-باغدىن بولۇپ قاپتۇ. كېيىنكى ئىككى مىسراسىنى ئۆزگەرتسەك بولاتتى» دېدى. زىكرىكامنىڭ تەلىپى بويىچە كېيىنكى ئىككى مىسرانى:

گۆھەر ئالغۇنچە شۇ تاشتىن،
نە سەۋدا ئۆتىدۇ باشتىن.

دەپ ئۆزگەرتتىم. شۇ بويىچە ناخشىغا سىلىنىپ ئېيتىلدى، كېيىن زىكرىكام خەلق ئىچىدىن تېكىستنىڭ:

جاپانى كىم تولا چەكسە،
گۆھەرنى شۇ ئالار تاشتىن.
بېشىم كەتتى بۇ سەۋدادىن،
بۇ سەۋدا كەتمىدى باشتىن.

دېگەن يەنە بىر ۋارىيانتىنى ئىزدەپ تېپىپتۇ» دەپ سۆزلەپ بەردى. بۇنىڭدىن زىكرىكامنىڭ ناھايىتىمۇ ئەستايىدىللىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

مەتىمىن: ئىلىدا خەلق ناخشىلىرىنى بىر-بىرىگە ئۇلاپ يۇرۇشلەشتۈرۈپ ئېيتىش ناھايىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە. ئۇ سەنئەت پېشىۋالىرىمىزنىڭ ئىجادىي ئىزدىنىشى، ئەقىل-پاراسىتىنىڭ مەھسۇلى، ناخشىلارنى ھەرگىزمۇ قالايمىقانلا بىر-بىرىگە ئۇلاپ قويغىلى بولمايدۇ. بۇ بىر چوڭقۇر ئىلىم، پەقەت مۇزىكىلىق خاراكتېرى يېقىن، ئاھاڭ جەھەتتىن بىر-بىرىگە ياندىشالايدىغان ناخشىلارنىلا بىر-بىرىگە ئۇلاپ ئىجرا قىلغىلى بولىدۇ. زىكرىكام ئادەتتىكى بىر سازەندە ئەمەس، ئۇ قابىل مۇزىكا تەتقىقاتچىسى ئىدى. زىكرىكام ئۆز زامانىسىدىكى ئاق تېيىپھاجى، ئابدۇل چۇكچۇك، مەمەت تۇرخۇن، مەسۇم توقۇم، ساۋۇتكام بىدىك، جانى يولداشۇف قاتارلىق داڭلىق ناخشىچىلارنىڭ ناخشىلارنى يۇرۇشلەشتۈرۈش تەرتىپىنى پىششىق تەتقىق قىلغان. ئازادلىقنىڭ ئالدى-كەينىدە، روزى تەمبۇر بىلەن زىكرى ئەلپەتتا ئاكىنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئىلىدا بىر نەچچە نۆۋەت ئون ئىككى مۇقام ۋە خەلق ناخشىلىرىنى ئۆگىنىش كۇرسى چاقىرىلغان. مۇقام ئۆگىنىش كۇرسىغا ئاتاقلىق مۇقامچى روزى تەمبۇر، ئىلى خەلق ناخشىلىرىنى ئۆگىنىش كۇرسىغا زىكرى ئەلپەتتا يېتەكچىلىك قىلغان. كېيىنكى يىللاردا ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى ۋە ناخشا-مۇزىكىلىرىمىزنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن ئۆچمەس تۆھپىلىرىنى قوشقان مەتتايىر ھەسەن، نۇرمۇھەممەد ناسىر، ئەمەتخان بارات، زوردۇن نۇسرەت، ئابدۇۋەلى جارۇللايۇف، ئابلاخان كېپەك، سەيدۇللام رەخمىتۇللا، سۇلتان مۇرات، غوپۇر دىڭخولۇ، قادىر رازى، مۇساجان روزى، ھۇسەنجان جامى، ئابلىزخان مامۇت، ئابلىكىم ئابدۇللا، قۇربان ئۆمەر، ئابدۇكېرەش ئەلى، غىياسىدىن بارات قاتارلىق تالانتلىق مۇزىكانتلارنىڭ ھەممىسى ئەينى يىللىرى ئەنە شۇ روزى تەمبۇر بىلەن زىكرى ئەلپەتتا ئاچقان كۇرسلاردا تەلىم ئالغانىدى.

ئابلىمىت: ئېيتىشلارغا قارىغاندا، زىكرىكام خەلق ناخشا-مۇزىكىلىرىنىڭ يىلتىزىنى تېخىمۇ چوڭقۇر قېزىش ئۈچۈن خانىقالارغا بېرىپ غۇلجا شەھەر ئىچىلىك ئەختەم ھاپىز، ھەرەمباغلىق ئابۇزار خەلپىلەرنىڭ خانىقالاردا ئوقۇغان خانىقا ئاھاڭلىرىنى كۆپ تىڭشىغانىكەن. باخشىلارنىڭ پىرە ئويۇنلىرىنى كۆرۈپ، داپچىلارنىڭ پىرە ناخشىلىرىنىمۇ تەتقىق قىلىپتىكەن. يازغۇچى زۇنۇن قادىر ئاكىنىڭ ئېيتىشىچە، زىكرىكام خانىقا ئاھاڭلىرىنى ئۆگىنىش ئۈچۈن خانىقاغا بېرىپ، ھاپىزلارنىڭ ئارىسىغا كىرىپ ئولتۇرۇۋالسا سوپىلار ئۇنىڭغا ئالىيىپ، زىكرى بۇ يەرگە زىكرى قىلغىلى كەلمەيدۇ. ھۆكمەت ئاھاڭلىرىنى ئوغرىلىغىلى كېلىدۇ، دەپ يامان كۆزى بىلەن قارايدىكەن، ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 70-يىللىرىنىڭ ئاخىرلىرى زىكرىكام «مۇقام ئۆگىنىش گۇرۇپپىسى»غا يېتەكچىلىك قىلىۋاتقاندا ئەبەيدۇللا تۇردى قاتارلىق بىر تۈركۈم مۇزىكانتلارنى ئىلىغا باشلاپ بېرىپ، شۇ چاغدىكى ھايات ھاپىزلاردىن خانىقا ئاھاڭلىرىنى ئۈنئالغۇغا ئېلىپ كەلگەنىدى. قىسقىسى زىكرىكام مۇقام ۋە خەلق ناخشا-مۇزىكىلىرىغا مۇناسىۋەتلىك ھەرقانداق مەنبەنى نەزەردىن ساقىت قىلمىغان.

مەتىمىن: شۇنداق، كېيىنكى يىللاردا شەھەر ئىچىلىك ئاتاقلىق خەلق ناخشىچىسى ئابدۇرېھىم ئىمىن ئاكا «تەلقە ئاھاڭلىرى» دېگەن نامدا ئېيتىپ يۈرگەن بەزى ناخشىلار زىكرىكام رەتلەپ ئىلى خەلق ناخشىلىرى تەركىبىگە كىرگۈزگەن خانىقا ئاھاڭلىرىدىن كەلگەن. خانىقا ئاھاڭلىرىنى نوقۇل دىنىي نەرسە دەپ قارىغىلى بولمايدۇ. پىرە ئاھاڭلىرى، خانىقا تەلقىلىرىنىڭمۇ ھەممىسى خەلقنىڭ ئىجادىيىتى، بىزنىڭ روھىيىتىمىزنىڭ يىلتىزى دەل ئاشۇنداق قەدىمىي ئاھاڭلاردا ئەكس ئېتىدۇ. زىكرىكام غۇلجىدىكى چاغلاردىلا بەزىدە ئاشۇنداق سورۇنلارغا بارىدىغان چاغدا ھۇسەنجان جامى، ئابلىكىم ئابدۇللا، غىياسىدىن بارات قاتارلىق ياش مۇزىكانتلارنىمۇ باشلىۋالاتتىكەن.

قارالغ، ئاشۇ سەنئەتكارلىرىمىز كېيىن ئادەمنىڭ ئېسىدىن
چىقمايدىغان، خەلق سۆيۈپ ئاڭلايدىغان بىر-بىرىدىن
ئېسىل ناخشا-مۇزىكىلارنى ئىجاد قىلالىدى.

ئابلىمىت: ئىلى خەلق ناخشا-مۇزىكىلىرى ئۇيغۇر
خەلق ناخشا-مۇزىكا خەزىنىسىدىكى ئالاھىدە جۇلالىنىپ
تۇرىدىغان بىر بايلىق، بىز بۇ يېقىملىق كۈيلەرنى بۆشۈك-
تىكى چېغىمىزدىن باشلاپ ئاڭلاپ چوڭ بولدۇق. شۇڭا
بۇ ناخشا-مۇزىكىلار بىزگە خۇددى ئانىمىز ئېيتقان
ئەللەي ناخشىسىدەك تونۇش ۋە يېقىملىق ئاڭلىنىدۇ. بۇ
دۇردانە ناخشا-مۇزىكىلارنىڭ ئىجاد قىلىنىپ، تاكامۇللاش-
تۇرۇلۇپ بىزگىچە يېتىپ كېلىشىنى زىكرىكامغا ئوخشاش
نۇرغۇنلىغان خەلق سەنئەتكارلىرىمىزنىڭ ئۈن-تىنسىز
سىڭدۈرگەن ئەجرىدىن ئايرىپ قارىيالمايمىز. تىياتىردا
ئۇنىڭ بىلەن بىللە ئىشلىگەن پېشقەدەملەرنىڭ ئېيتىشىچە:
زىكرىكام يالغۇز ئۇيغۇر ناخشا-مۇزىكا مەدەنىيىتىنىلا
چوڭقۇر چۈشىنىپ قالماي، قازاق، قىرغىز، ئۆزبېك قاتار-
لىق قېرىنداش مىللەت ئەلنەغمىلىرىنىمۇ ناھايىتى ياخشى
كۆرەتتىكەن، ھەتتا خەنزۇلارنىڭ چاڭچىلە ئويۇنلىرىغىمۇ
بەك قىزىقاتتىكەن.

مەھتىمىن: «چاڭچىلە» دېسىڭىز ئېسىمگە كېلىۋاتىدۇ.
ئىلگىرىكى 80 ياشتىن ھالقىغان پېشقەدەم خەلق ناخشىچىلى-
رىمىزنىڭ بىرى روزى تاران ئاكىنىڭ ئېيتىشىچە، زىكرى-
كامنىڭ ئەسلىي ئەزەن چاقىرىپ قويۇلغان تولۇق ئىسمى
«زىكرىيا» ئىكەن. كېيىن ئائىلىدە ئەركىلىتىپ «زىكرى،
زىكرى» دەپلا «زىكرى» ئاتىلىپ قالغانىكەن. زىكرى
ئەلپەتتانىڭ دادىسى ئەلپەتتا ئاكا كىچىك ۋاقتىدا خەنزۇ
تىلى ئوقۇتۇلىدىغان «شۆتاڭ»دا ئوقۇغانىكەن. شۇڭا بۇ
كىشى پات-پات غۇلجا شەھىرىنىڭ خەنزۇ بازىرىغا سېلىن-
غان چاڭچىلىخانىلارغا بېرىپ تۇراتتىكەن. زىكرىكامۇ
دائىم دادىسىغا ئەگىشىپ بېرىپ چاڭچىلە ئويۇنلىرىنى كۆ-
رەتتىكەن.

ئابلىمىت: ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 60-يىللىرى مەن زىك-
رىكامنىڭ دەۋىتى بىلەن بىر چاڭچىلىنى كۆرگەنىدىم. زىك-
رىكام خەنزۇچە بىلمىسىمۇ ئارتىسلارنىڭ كىيىنىشى، ئىما-
ئىشارەت، سۆز-ھەرىكەتلىرىنىڭ مەنىسىنى ناھايىتى
ياخشى بىلىدىكەن. شۇ بويىچە ماڭا بۇ چاڭچىلىنىڭ ئاسا-
سىي ۋەقەلىكىنى چۈشەندۈرۈپ ئولتۇرغانىدى. شۇ چاغدا
ماڭا ئۆزىنىڭ كىچىك چاغلىرىدىن تارتىپلا چاڭچىلە كۆرۈ-
دىغانلىقىنى ئېيتقانىدى. زىكرىكام ئۆزبېك ناخشا-مۇزىكى-
لىرىنى ناھايىتى چىرايلىق ئورۇنلايدىكەن. شۇڭا ئۆزبېك
سەنئەتچىسى ۋە شائىرى نەسرۇللا قارى (پەرھاتى) بىلەن
زىكرىكامنىڭ كۆڭلى ناھايىتى يېقىن بولۇپ، بىر-بىرىنى
ئىزدىشىپ تۇراتتىكەن. زىكرىكام ۋاپات بولغاندا نەسرۇللا
قارى زىكرى ئەلپەتتا ئاكىغا ئاتاپ ئۇن نەچچە كۇپلېتلىق
مەرسىيە يازغان. ئېسىمدە قېلىشىچە ئۇنىڭ مۇنداق مىسرا-
لىرى بار ئىدى.

توسۇپ قويدى ئۆلۈم بىزلەرگە بەك شېرىن ۋىسالىڭنى،
مۇيەسسەر بولمىدى نەيلەي كۆرۈشكە تۇر-جامالىڭنى،
مۇقامچى تۇردى ئاخۇندەك دېسەم يوللۇق مىسالىڭنى،
كۆزۈم ھەسرەتتە ياش تۆككەي قاچان قىلسام خىيالىڭنى،
كۆڭۈل كۆرگىسىدە رەسمىڭ تۇرار ھەر دائىما زىكرى.

مازارىڭغا بېرىپ ھەر يىل زىيارەتلەر قىلاي مەن ھەم،
بېشىڭدا تولدۇرۇپ مۇڭلۇق تىلاۋەتلەر قىلاي مەن ھەم،
مۇنارلىق خاتىرە تىكلەپ ئىمارەتلەر قىلاي مەن ھەم،
يېزىپ تارىخىي داستانىڭ ھېكايەتلەر قىلاي مەن ھەم،
ئىدىڭ نەسرۇللا قارىغە قەدىردان ئاشنا زىكرى...

مەھتىمىن: ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 30-يىللىرى غۇلجىدا
ھەرقايسى مىللەت ئۇيۇشمىلىرى قۇرۇلۇپ، ئۇيۇشمىلار يې-
نىدا سانائىنەپىسەلەر تەشكىللەنگەندە ئۆزبېك سانائىنەپىسە-
مۇ قۇرۇلغان. زىكرىكام بىر مەزگىل بۇ سانائىنەپىسەگە
قەدەم تاشلاپ ئۆزبېك ناخشا-مۇزىكىلىرىنى قېتىرقىنىپ
ئۆگەنگەنىكەن. سىز ئېيتقاندەك، نەسرۇللا قارى بىلەن
زىكرىكامنىڭ دوستلۇقى ناھايىتى چوڭقۇر ئىكەن. بىر-بى-
رىنى ئىزدىشىپ ئۆزبېك، ئۇيغۇر ناخشا-مۇزىكىلىرىغا بىر-
لىشىپ نەغمە قىلاتتىكەن. بۇ ھەقتە شائىر پەرھاتى (نەس-
رۇللا قارى)نىڭ بايا سىز تىلغا ئالغان مۇخەممەسىدە:

ئېيتاتتىڭ جور بولۇپ دۇگاھ، بەيات، شاھناز بىلەن گۇليار،
مۇناسىپ بىرلىشەتتى قولىمىزدا تەمبۇرۇ دۇتار،
قېرىنداشلار ئوقۇپ رەھمەت، بولاتتى تازا مىننەتدار،
ئارىمىزدا مۇھەببەت رىشتىسى مەھكەم ئىدى بىسيار،
قەچانكى ئۈچرىشىپ قالساق ئېيتاتتىم مەرھابا زىكرى.
ئىشتىكەن چاغدا ئالەم خەلقى «رۇخسارى» مۇقامىڭنى،
ئالۇر تىلغا كېچە-كۈندۈز سېنىڭ ھۆرمەتتە نامىڭنى،
سېنى تارىخ ئۇنتۇمايدۇ ۋە يۈكسەك ئېھتىرامىڭنى،
نىشانغا يەتكۈزۈمىز كۆزلىگەن مەقسەت-مەرامىڭنى،

ئەمەلگە ئاشقۇسى بارچە مۇرادۇ مۇددىئا زىكرى...
دېگەن مىسرالار بار. زىكرىكامنىڭ مۇنداق كۆپ
مىللەت ناخشا- مۇزىكىلىرىغا بولغان قىزىقىشى ئۇنىڭ
نەزەر دائىرىسىنى كېڭەيتكەن، ئاھاڭلارنى پەرقلەندۇ-
رۇش ئىقتىدارىنى كۈچەيتكەن، ئىجادىيىتىنى بېيىتقان.

ئابلىمىت: زىكرىكام ئازادلىقنىڭ دەسلەپكى يىللىرىلا
شىنجاڭدىكى مۇنەۋۋەر سەنئەتچىلەردىن ھېسابلىنىپ،
كۆپنىڭ ھۆرمىتىگە ئېرىشكەن. 1954-يىلى ئۇ جۇڭگو مۇ-
زىكانتلار جەمئىيىتى شىنجاڭ شۆبىسى (ھازىرقى شىنجاڭ
مۇزىكانتلار جەمئىيىتى)نىڭ تۇنجى رەئىسى بولۇپ سايلان-
غان. شۇ يىلى يەنە ئۇ جۇڭگو مۇزىكانتلار جەمئىيىتىنىڭ
تۇنجى نۆۋەتلىك قۇرۇلتىيىغا ۋەكىل بولۇپ سايلىنىپ،
جۇڭگو مۇزىكانتلار جەمئىيىتىنىڭ دائىمىي ھەيئەت ئەزاسى
بولغان. 1959-يىلى غۇلجىدىن ئۈرۈمچىگە ئائىلىسىنى
ئېلىپ رەسمىي يۆتكىلىپ كەلگەن. ئۈرۈمچىگە كەلگەندىن
كېيىن ئۇ 1964-يىلى سەيپىدىن ئەزىزى يازغان چوڭ تىپ-
تىكى ناخشا- ئۇسسۇللۇق ئوپېرا «خەلق كوممۇناسى
ياخشى»، ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىنغان «قىزىل چىراغ»-
قا ئوخشاش سەھنە ئەسەرلىرىنى تەييارلاش خىزمەتلىرىگە-
مۇ ئىشتىراك ئەتكەن.

مەتىمىن: تىياتىرچىلىق زىكرى ئەلپەتتا ھاياتىدىكى
يەنە بىر مۇھىم سەھىپە، سىز ئوبدان بىلىسىز، ئىلى
ئۇيغۇر تىياتىرى (ئەينى يىللاردىكى سانايىنەپىسە) 1934-
يىلى، شىنجاڭدىكى ئەڭ دەسلەپ قۇرۇلغان سەنئەت تەش-
كىلاتلىرىنىڭ بىرى. ئىلى تىياتىرىنىڭ قۇرۇلغىنىغا ھازىر
80 يىلدىن ئاشتى. ئىلى ئۇيغۇر تىياتىرى ھازىرغىچە سەھنە
ئەسەرلىرىنى ئويناش ئەنئەنىسىنى تاشلاپ قويغىنى يوق.
ئۆتكەن يىلى مەن ئىلى ئۇيغۇر تىياتىرىنىڭ ھازىرقى رەھ-
بىرى مەدىنە خانىمنىڭ تەشەببۇسى بىلەن «ئىلى ئۇيغۇر
تىياتىرچىلىقى» ناملىق بىر كىتاب يېزىپ چىقتىم. كىتاب
يېزىلىۋاتقاندا، ئىلى تىياتىرىنىڭ داڭلىق رېژىسسورى
مەرھۇم مۇختار ئابدۇراخمان ئاكا ھايات ئىدى. سالامەت-
لىكىنىڭ ناچارلاپ كېتكىنىگە قارىماي ئۇ بۇ كىتابنىڭ
پۈتۈپ چىقىشىغا يېقىندىن ياردەمدە بولدى. بۇ كىتابتىمۇ
بىز زىكرى ئەلپەتتا ئاكىنى ئالاھىدە تونۇشتۇردۇق. زىك-
رىكام 1934-يىلى غۇلجىدا قۇرۇلغان سانايىنەپىسگە ئەڭ
دەسلەپ قاتناشقانلارنىڭ بىرى. شۇ يىللاردا ئىلى تىياتى-
رى 40، 50 پارچە سەھنە ئەسەرلىرىنى ئوينىغان. ئەينى
يىللاردا زىكرىكام مۇزىكا ئىجادىيىتى بىلەن شۇغۇللىنىش
بىلەن بىللە يەنە روللارغىمۇ چىققان. «قانلىق داغ»دا
ناسىر، «باي ۋە مالاي»دا باي، «غېرىب- سەنەم»دە
شاھى ئابباس، «فەرھاد- شېرىن»دا خۇسراۋ، پەرھات
روللىرىغا چىقىپ، رول ئېلىشتىكى ماھىرلىقى، ناخشىدا ئا-
ۋازىنىڭ ياڭراقلىقلىقى بىلەن تاماشىبىنلاردا چوڭقۇر تەسىر
قالدۇرغان. ئاتاقلىق خەلق سەنئەتچىمىز ئابدۇۋەلى جا-
رۇللايوف ئۆزىنىڭ زىكرى ئەلپەتتا ۋاپاتىدىن كېيىن
يازغان «سېنىڭ ناملىڭ ئەلنىڭ قەلبىدە» ناملىق ئەسلى-
مىسىدە: «غېرىب- سەنەم» ئەسىرىنى ئۇزاق يىللار
ئويناش جەريانىدا مەن «شاھى ئابباس» رولىنى زىكرى-
دەك قاملاشتۇرغان ئارتىسنى كەم ئۇچراتتىم③ دەپ يا-
زىدۇ. زىكرىكام بۈگۈنكى زامان ئۇيغۇر تىياتىرچىلىقىنىڭ
شەكىللىنىشىگە ئاساس سالغۇچىلارنىڭ بىرى.

ئابلىمىت: يازغۇچى زۇنۇن قادىر ئاكا زىكرى ئەل-
پەتتا بىلەن ناھايىتى يېقىن ئۆتەتتى. ئۇلار غۇلجىدا بىللە
ئويناپ چوڭ بولغان، ئىلى تىياتىرىدىمۇ بىللە ئىشلىگەن.
بىر يەرگە كەلسە گېپى تۈگىمەيتتى. زىكرىكامنىڭ ۋاپاتى-
دىن كېيىن، زۇنۇنكام مۇشۇ ھويلىنىڭ گۈللۈكىدىكى ئو-
رۇندۇقتا ئولتۇرۇپ زىكرى ئاغىنىسىنىڭ گېپىنى قىلىدىغان
بولۇپ قالدى. زۇنۇنكامنىڭ ئېيتىشىچە، ئەينى يىللاردا قا-
سىمجان قەمبىرى يازغان «زەينەپكە تۆھمەت» دېگەن
درامىدا ئىككى تەرەپ مۇشلىشىدىغان بىر كۆرۈنۈش بار
ئىكەن. درامىنى تەييارلىغاندا مۇشلىشىدىغان رولغا چىقى-
دىغانغا ئارتىس تاپالماي كۆپچىلىك زىكرىكامنى كۆرسەت-
كەنىكەن. چۈنكى زىكرىكام ياش چاغلىرىدا شەھەر ئىچى-
نىڭ نوچىلىرىدىن ھېسابلىناتتىكەن. زۇنۇنكام يەنە بىر
كۈنى ئىلى تىياتىرى «فەرھاد- شېرىن»نى تەييارلىغاندا
زىكرىكامنىڭ فەرھادنىڭ، ئۆزىنىڭ فەرھادنىڭ دوستى شا-
پۇرنىڭ رولىغا چىققانلىرىنى سۆزلەپ كېلىپ: «ۋاي- ۋاي،
زىكرى شۇ چاغدا ئۆز ناخشىلىرى بىلەن فەرھادنىڭ رولى-
نى ھەقدادىغا يەتكۈزۈۋەتكەن جۇمۇ!» دېگەنىدى.

مەتىمىن: بىزنىڭ مىللىي درامىلىرىمىزدا ئەسەر
قەھرىمانلىرىنىڭ ئىچكى ھېسسىياتىنى ناخشا بىلەن يورۇ-
تۇپ بېرىدىغان ئەنئەنە بار. كۆرەرمەنلەر ئەسەر قەھرىما-
نىنىڭ ناخشىلىرىنى ئاڭلاپ تۇرۇپ ئۆز تەسەۋۋۇرىدا دى-
راما ۋەقەلىكىنى، قەھرىمانلارنىڭ باشتىن كەچۈرگەن كە-
چۈرمىشلىرىنى داۋاملاشتۇرۇپ كۆز ئالدىغا كەلتۈرىدۇ.

بۇنىڭ تاماشىبىنلارغا بېرىدىغان تەسىرى چوڭقۇر بولىدۇ.
ناخشا-مۇزىكا رول ئېلىۋاتقان ئارتىس بىلەن ئويۇن كۆ-
رۈۋاتقان تاماشىبىنلارنىڭ قەلبىنى بىر-بىرىگە تۇتاشتۇرى-
دۇ. مەيلى بىزنىڭ «غېرىب-سەنەم»، «تاھىر-زۆھرە»،
«فەرھاد-شېرىن»غا ئوخشاش ئۆتمۈشتىكى ئوردا خان،
كېنىزەكلىرى تەشۋىرلىنىدىغان سەھنە ئەسەرلىرىمىز
بولسۇن ۋە ياكى «غۇنچەم»، «قانلىق داغ»، «ئانار-
خان»غا ئوخشاش رېئال تۇرمۇش ئەكس ئەتتۈرۈلگەن
دراملىرىمىز بولسۇن ناخشا-مۇزىكىدىن ئايرىلمايدۇ.
ناخشا تاماشىبىنلارنىڭ ھېسسىياتىنى قوزغاپ، ئۇلارنىڭ
تەسەۋۋۇرىنى تېخىمۇ موللاشتۇرۇپ ئەسەردىكى نۇرغۇن
كەمتۈكلۈكلەرنى تولۇقلاپ كېتىدۇ. شۇڭا ئاساسلىق رول-
لارغا چىقىدىغان ئارتىسلارنىڭ ياخشى ئاكتيور بولۇشى
بىلەن يەنە ئاۋازى ساز ناخشىچى بولۇشىمۇ تەلەپ قىلىنى-
دۇ. ئابدۇۋەلى جارۇللايوپ، گۈلسۇم ئىسمايىلوۋا،
زىكرى ئەلپەتتا قاتارلىق ئارتىسلارنىڭ ئۆز زامانىسىدا
قالتىس شۆھرەت قازىنىپ كېتىشىنىڭ سەۋەبىمۇ شۇ، ئۇلار
ھەم ئۇستا ئاكتيور، ھەم داڭلىق خەلق ناخشىچىلىرىدىن
ئىدى. لېكىن زىكرىيكامنى داڭلىق دراما ئارتىسى ئىدى،
دەپ قويۇشلا كۇپايە قىلمايدۇ. زىكرىيكام ئىلى تىياتىرىدا
ئۇزاق يىل كەسپىي خىزمەتلەرگە مەسئۇل بولۇپ، ھەتتا
سەھنە ئەسەرلىرىنىڭ رېژىسسورلۇقلىرىغىمۇ قاتناشقان.
داڭلىق چالغۇچىمىز ھۇسەنجان جامى ئاكا دولقۇن روزى
بىلەن قىلغان بىر سۆھبىتىدە زىكرىيكامنىڭ كەسپىي ئىقتىدا-
رى ئۈستىدە سۆزلەپ كېلىپ: «راست گەپنى قىلغاندا ئىلى
ئالىمىدىن زىكرىيكامدەك كەسپكە پىشقان سەنئەت ئەربا-
بىدىن يەنە بىرنى كۈندۈزى چىراغ يېقىپمۇ تاپقىلى بول-
مايتتى. ئۇ ئىلى ناخشا-كۈيلىرىنىڭ ئۇستىسى بولۇپلا
قالماي، مۇزىكا بىلەن ناخشىنى قانداق بىرلەشتۈرۈش،
ئوركېستىر تەشكىللەش، رول تەقسىملەش، دراما، ئوپېرا-
لارنىڭ ئۇنىۋېرسال ھالقىلىرىنى ئۆزئارا ماسلاشتۇرۇش
قاتارلىق جىمىكى كەسپىي ئىشلارنى كۆزنى يۇمۇپ
تۇرۇپ ئېيتىپ بېرەلەيتتى. ئۇنىڭ ئاكتيورلۇق ماھارىتى
شۇ دەرىجىدە ۋايىغا يەتكەنكى، ««غېرىب-سەنەم» ئوپېرا-
سىدىكى شاھى ئابباسنىڭ رولىنى ئۇنىڭدەك كەلتۈرۈپ
ئويناپ چىققان ئارتىستىن ئىككىنچى بىرىنى كۆرمىدىم»④
دەپ باھا بەرگەن. ئەڭ قىممەتلىكى، زىكرىيكام ئەينى يىل-
لاردا ئوينالغان نۇرغۇن سەھنە ئەسەرلىرىگە ئون ئىككى
مۇقام ۋە خەلق ئاھاڭلىرىنى كىرىشتۈرگەن. بەزى ئاھاڭ-
لارنى ئۆزى ئىجاد قىلىپ قوشقان. بۇ ھەرقانداق ئادەم-
نىڭ قولىدىن كېلىۋېرىدىغان ئىش ئەمەس ئىدى ئەلۋەتتە!

ئابلىمىت: ئەگەر بىر كەسىپ ئىگىسىنىڭ تالانتىغا
ئۇنىڭ ئېسىل ئەخلاق-پەزىلىتى قوشۇلسا ئۇ كىشىلەر قەل-
بىدە تېخىمۇ يۇقىرى ھۆرمەتكە سازاۋەر بولىدۇ. زىكرىد-
كام مانا شۇنداق ھۆرمەتكە نائىل كىشى ئىدى. مەن زىك-
رىكام بىلەن ئۇزاق يىل بىر ئىدارىدە خىزمەتداش
بولدۇم، بىر ھويلىدا قوشنا ئولتۇردۇم. بۇ ئادەمنىڭ
كىچىك پېئىل، كەمتەرلىكى مەندە چوڭقۇر تەسىر قالدۇر-
غان. باشقىلار خەلق ئېغىزىدا ئېيتىلىپ يۈرگەن مەلۇم ئا-
ھاڭلارنىڭ زىكرى ئەلپەتتا ئىجادىيىتى ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ
يۈرسىمۇ، زىكرىيكام بىرەر قېتىم ئۇ ئاھاڭلارنى «مېنىڭ
ئىجادىيىتىم» دەپ تىلغا ئېلىپ قويمىغانىدى. ئۇنىڭ بۇ
كەمتەرلىكى قەدىرلەشكە ئەرزىسىمۇ بۈگۈنكى كەلگەندە
زىكرىيكامنىڭ ھەقىقىي ئىجادىيەتلىرىنىڭ تىزىملىكىنى تۇر-
غۇزۇشىمىزغا قىيىنچىلىق ئېلىپ كەلدى.

مەھتىمىن: راست دەيسىز، زىكرىيكام ئۆزى ئىشلە-
گەن ئاھاڭلارنى «بۇ مېنىڭ ئىجادىيىتىم» دەپ داۋراڭ
سېلىپ يۈرمىگەن، سەنئەت ھاياتىدىكى ئىجادىيەتلىرى
توغرىسىدا بىرەر يازما ماتېرىيالمۇ قالدۇرمىغان، زىكرىيكام
توغرىسىدىكى ئەسلىمە ۋە باشقا ماتېرىياللاردا «نودەركام
ناخشىسى»، «توخۇ چىللاپ تاڭ ئاتتى»، «تەشنامەن»،
«پەرەڭ ياغلىق»، «ئەرزىم دادەينىڭ ئەۋجى»، «تەنلە-
رىم ياپراق»، (مېنى ھەر زامان)، «زۆھرە جانىم» دېگەن-
دەك ناخشا-مۇزىكىلارنىڭ زىكرىيكامنىڭ ئىجادىيەتلىرى
ئىكەنلىكى تىلغا ئېلىنغان. «غۇنچەم» دراممىسى ئۈچۈن
«باغلار ئارا» قاتارلىق ئاھاڭلارنى ئىشلەپ بەرگەنىكەن.
ئېيتىشلارغا قارىغاندا زىكارىكام «يىراقتىكى ئۇچقۇنلار»
فىلىمگە ئىككى ئاھاڭ ئىشلەپ بەرگەن بولۇپ، فىلىمدى-
كى ساتىراش بوۋاينىڭ ئاغزىدىن بېرىلگەن ناخشىنى زىك-
رىكام ئۆزى دۇتار بىلەن ئورۇنلاپ بەرگەنىكەن، بۇنىڭ-
دىن باشقا زىكرىيكامنىڭ تېخى تىلغا ئېلىنمىغان ئىجادىيەتلە-
رىمۇ نۇرغۇن.

ئابلىمىت: زىكرىيكامنىڭ «غېرىب-سەنەم» دراممىسى
ئۈچۈن ئىشلىگەن ئاھاڭلىرى خەلق ئارىسىغا ناھايىتىمۇ
كەڭ تارالغان، ئەينى يىللاردا ئۇ ناخشىلارنى ئانچە-
مۇنچە غىڭشىمايدىغان ئۇيغۇرمۇ يوق ئىدى. مەن بىر-

ئىككى قېتىم زىكرىكامدىن «غېرىب- سەنەمدىكى پالانى ناخشىنى سىز ئىجاد قىلىپسىزكەن، راستمۇ؟» دەپ سوردسام ئۇ: «ھەلا دەپ قويىڭە!» دەپ گەپنى تۈگەتكەنىدى. ئەمەلىيەتتە زىكرىكام «غېرىب- سەنەم» ئوپېراسى ئۈچۈن نۇرغۇن ئىجادىي ئاھاڭلارنى ئىشلەپ قوشۇپ، ئەسەرنى بەدىئىي جەھەتتىن تېخىمۇ يۇقىرى كۆتۈرگەن، شۇڭلاشقا بۇ ئەسەر تاكى يېقىنقى يىللارغىچە سەھنىدىن چۈشمەي ئوينالغان.

مەھتىمىن: ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 30-، 40-يىللىرى ئىلى سانايىنەپىسىدە مۇزىكا چالغان ھاسان تەمبۇر، ھۇسىين تەمبۇر، روزى تەمبۇر، زىكرى ئەلپەتتا، ئابدۇنەبى مانۇپۇف دېگەن قابىل چالغۇچىلارنىڭ ھەممىسى سەھنە ئەسەرلىرى ئۈچۈن ئون ئىككى مۇقام ۋە خەلق ئاھاڭلىرىدىن پايدىلىنىپ مۇزىكا ئىشلىگەن. ئۇلار كېرەك بولغاندا يەنە ئۆزلىرى يېڭى ئاھاڭلارنىمۇ ئىجاد قىلىپ قوشقان. ئۇ يىللاردا سانايىنەپىسە نۇرغۇن كونسېرت كېچىلىكلىرىنى ئۇيۇشتۇرۇشتىن سىرت يىلدا يەنە بىر نەچچە سەھنە ئەسىرىنى سەھنىگە ئېلىپ چىقاتتىكەن. ئەينى يىللاردىكى ئىشلارنى ئابدۇۋەلى جارۇللايۇف ئاكىنىڭ ھېكايە قىلىپ بېرىشىچە، بىر سەھنە ئەسىرىگە يېڭى بىر ئاھاڭ لازىم بولۇپ قالسا رېژىسسور: «ماۋۇ ئەسەرنىڭ پالانى يېرىگە مۇنداق بىر ئاھاڭ لازىم بولۇپ قېلىۋاتىدۇ، ئويلىشىپ باقارسىلەر» دەپ تەكلىپ بېرىدىكەن. بىر- ئىككى كۈندىن كېيىن ياكى شۇ گەپ بولۇپ ئەتىسىلا بىرەيلەن ئۆزىنىڭ ئويلاشقان ئاھاڭىنى چالغۇدا ئورۇنلاپ بېرىدىكەن. بىرەيلەن قوپۇپ ھېلىقى ئاھاڭنىڭ مەلۇم يەرلىرىگە تۈزىتىش كىرگۈزىدىكەن. يەنە بىرەيلەن ئۇنىڭ مەلۇم يەرلىرىنى ئېلىۋېتىدىكەن ياكى ئۇنىڭغا مەلۇم ئۇدارلارنى قاتىدىكەن، شۇنداق قىلىپ بەزى ئاھاڭلار مەلۇم بىر شەخسنىڭ ئەمەس، كوللېكتىپنىڭ ئىجادىيىتىگە ئايلىنىپ قالاتتىكەن. شۇڭلاشقا شۇ يىللاردا ئىجاد قىلىنغان ئايرىم ئاھاڭلارنىڭ زادى كىمنىڭ ئىكەنلىكىگە كېسىپ ھۆكۈم قىلماقمۇ تەس. مەسىلەن: بىر مىسالنى ئالسام، سەنئەت تەتقىقاتچىلىرىمىزنىڭ بىرى بولغان ياسىن مۇخپۇل «شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلىنىڭ 1987-يىل 4-سانىدىكى «‹4-ماي›دىن كېيىنكى ئۇيغۇر ناخشىلىرى توغرىسىدا» دېگەن ماقالىسىدە «ئاززۇگۈل» ناملىق ناخشىنى قاسىم مۇسايۇفنىڭ تېكىستىگە ھاسان تەمبۇر ئىشلىگەن ئاھاڭ دەپ كۆرسەتكەن. لېكىن ئەلقەم ئەختەم، تېيىپجان ھادى قاتارلىق كىشىلەر بۇ ئاھاڭنى زىكرى ئەلپەتتا ئىشلىگەن دەپ قارايدىكەن. شۇ يىللاردا ئىشلەنگەن بەزى ئىجادىي ئاھاڭلارنىڭ زادى كىملەرنىڭ ئىكەنلىكىنى ئايرىپ چىقىش ئۈچۈنمۇ مەخسۇس بىر ئىلمىي تەتقىقات لازىم. زىكرىكامنىڭ ئەڭ چوڭ ئىجادىيەتلىرىنىڭ بىرى، زىكرى ئەلپەتتا مۇزىكا ئىجادىيىتىدىكى يۇقىرى پەللە— رۇخسار مۇقامى.

ئابلىمىت: «رۇخسار مۇقامى» بىزنىڭ كىلاسسىك ئون ئىككى مۇقاملىرىمىز قاتارىدىكى مۇقاملارغا ئوخشاش ئۇنداق مۇكەممەل مۇقام بولمىسىمۇ، ئىلى ئۇسلۇبىدا ئىجاد قىلىنغان، ئاھاڭلىرى جۇشقۇن، ياڭراق، چىرايلىق مۇقام. بىزنىڭ ئاتاقلىق چالغۇچىمىز ئابلىزخان مامۇت ئەينى يىللىرى «رۇخسار مۇقامى»نى ئورۇنلاش بىلەن داڭ چىقارغان. ئەلقەم ئەختەم ئاكىنىڭ بىزگە ئېيتىپ بېرىشىچە، ئىلگىرى غۇلجىدا لۇتپۇللا مۇتەللىپنىڭ يېقىن ساۋاقدىشى ۋە دوستى ئەزەم دېگەن بىر كىشى ئۆتكەنىكەن. بۇ ئادەم زىكرى ئەلپەتتادىنمۇ نۇرغۇن مۇزىكا تەربىيەسى ئالغانىكەن. غۇلجىدا ئۇنى «ئەزەم زەرگاھ»، «ئىسكىروپكىچى ئەزەم» دەيدىكەن. مۇشۇ ئەزەم دېگەن چالغۇچى 1944-يىلى يازدا بىر قانچەيلەن بىلەن ئاقسۇغا بېرىپ، لۇتپۇللا مۇتەللىپ بىلەن كۆرۈشۈپتىكەن. شۇ چاغدا ئەزەم لۇپتۇللاغا غۇلجىدا

زىكرى ئەلپەتتا 1956-يىلى ئوتتۇرا ئاسىيادا (ئارقا رەت سولدىن 1-كىشى شائىر ئابلەي روزى، 2-كىشى پاشا ئىشان، 3 -كىشى زىكرى ئەلپەتتا)

2016 . 3

زىكرى ئەلپەتتا ئىجاد قىلغان «رۇخسار مۇقامى»نىڭ مۇزىكىلىرىنى چېلىپ بېرىپتىكەن. ئۇ چاغ لۇتپۇللا مۇتەللىپنىڭ «تاھىر-زۆھرە» سەھنە ئەسىرىنى يېزىپ، ئۇنى سەھنىلەشتۈرۈش ئۈچۈن يېڭى ئاھاڭلارغا تازا ئىنتىزار بولۇپ تۇرغان ۋاقتىكەن. لۇتپۇللا مۇتەللىپ «رۇخسار مۇقامى»نى ئاڭلاپ خۇشال بولۇپ زىكرىكامغا ئاتاپ «چال سازەندەم»⑤ دېگەن مۇخەممەسنى يېزىپ ئاقسۇ گېزىتىدە ئېلان قىلغانىكەن. مۇخەممەسنىڭ :

چال سازىڭنى زوق بىلەن تىنماي چال سازەندەم،
ھەرىكىتىڭ تېتىك، قوللىرىڭ مەجنۇنتال سازەندەم،
ناخشاڭ شېرىن-تاتلىق سېنىڭ گوياكى بال سازەندەم،
ياشلىقىڭ زىلۋا چېغىدا ئىجاد قىلىپ قال سازەندەم،
بۇ مۇخەممەس شۇنىڭ ئۈچۈن ساڭا ئىرسال سازەندەم.

دېگەن مىسرالار بىلەن باشلانغىنى ئېسىمدە، «رۇخسار مۇقامى» ئەينى يىللاردا لۇتپۇللا مۇتەللىپ يازغان «تاھىر-زۆھرە» دىراممىسىغىمۇ يۇقىرى بەدىئىي تۈس بەرگەن.

مەھتىمىن: ئىلىدا 1864-يىلى قوزغالغان دېھقانلار قوزغىلىڭىدىن كېيىن باشلانغان «كۆچ-كۆچ» قالايمىقانچىلىقلىرى ئاخىرلىشىپ، 1882-يىلى چىڭ ھۆكۈمىتى چار رۇسىيە قولىدىن ئىلىنى قايتۇرۇۋالغاندىن كېيىن، ئىلىدا بىر مەزگىل تىنچ ھالەت داۋاملىشىپ ئىقتىساد تەرەققىي قىلغان. «كۆچ-كۆچ» مەزگىلىدە چاررۇسىيە تەۋەسىگە ئۆتۈپ كەتكەن بىر قىسىم ئاھالىلەر ۋەتەنگە قايتىپ كېلىدىغان ۋەزىيەت شەكىللەنگەن. شىنجاڭنىڭ باشقا يەرلىرىگە ئوخشىمىغان ھالدا ئىلىدا يەنە ناخشا-مۇزىكا تەرەققىي قىلىپ، كارۇشالىڭ ئاخۇنۇم قاتارلىق مۇقامچىلارنىڭ ئىلىغا چىقىشى بىلەن خەلقنىڭ مۇقام ئاھاڭلىرىغا بولغان قىزىقىشى قايتا ئويغانغان. بۇ دەۋردە ئىلىدا يەرلىك مۇقامچىلاردىن يەنە ھاسان تەمبۇر، بارات تەمبۇر، جامى ئاكا، سۇيدۇڭلۇك ئابلا دۇمباق قاتارلىق مەشھۇر سازەندىلەر بار ئىدى. كېيىن بۇ سەپكە ھۈسىيىن تەمبۇر، روزى تەمبۇر قاتارلىق ياش كۈچلەر كېلىپ قېتىلغان. 1934-يىلى ئىلىدا سانايىنەپىسە قۇرۇلۇشى بىلەن ھاسان تەمبۇر، ھۈسىيىن تەمبۇر، روزى تەمبۇر قاتارلىق مۇقامچىلار تىياتىرنىڭ مۇزىكا سېپىگە قوشۇلدى. ئۇلار تىياتىر ئوينىغان سەھنە ئەسەرلىرىگە مۇقام ئاھاڭلىرىنى كىرىشتۈرۈپ ئەسەرنىڭ بەدىئىيلىكىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ، مۇقام ئاھاڭلىرىنى سەھنە ئەسەرلىرىدە پايدىلىنىشنىڭ ئەمەلىي ئۈلگىسىنى ياراتتى. بۇنىڭ بىلەن ئاۋامنىڭ مۇقام ئاھاڭلىرىغا بولغان قىزىقىشى تېخىمۇ ئاشتى. مانا مۇشۇ دەۋردە، ئىلى تىياتىرى سېپىدە يېتىشىپ چىققان بىردىنبىر مۇقام ۋارىسى زىكرى ئەلپەتتا بولدى. ئۇ سەھنە ئەسەرلىرىگە مۇقام ئاھاڭلىرىنى كىرىشتۈرۈپلا قالماي، يەنە نۇرغۇن ئاھاڭلارنى ئىجادىي ياراتتى. ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 40-يىللىرىغا كەلگەندە ئۆزىنىڭ سەھنە ئەسەرلىرى ئۈچۈن ئىشلىگەن ئاھاڭلىرىنى يىغىپ بىر مۇقەددىمە، بىر تەزە، ئالتە داستانلىق «رۇخسار مۇقامى»نىڭ دەسلەپكى گەۋدىسىنى تۇرغۇزۇپ چىقتى. بۇنى ئەينى يىللاردا ئىلىدا قايتا گۈللەنگەن مۇقامچىلىقنىڭ تەسىرىدىن بارلىققا كەلگەن يېڭى نەتىجە، زىكرىكامنىڭ مۇقام ئىشلىرىمىزغا قوشقان ئىجادىي تۆھپىسى دېيىشكە بولىدۇ.

ئابلىمىت: زىكرىكام «رۇخسار مۇقامى»نىڭ قالغان بۆلەكلىرىنىمۇ ئىشلەپ مۇكەممەل بىر مۇقام قىلىپ چىقار ئىدى. لېكىن كېيىنكى يىللاردا ئۇ مۇقام ئۇستازى تۇرداخۇن، روزى تەمبۇر ۋە باشقا مۇزىكا پېشىۋالىرىدىن مىراس قالغان مۇقام ئاھاڭلىرىنى رەتلەش، ئۆزلەشتۈرۈش، ئۆگىنىش ئىشلىرى بىلەن ئالدىراش بولۇپ كەتتى. ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 50-يىللىرى سىنىغا، لېنتىغا ئېلىنغان ئۇ ئاۋازلارنىڭ تېخنىكىلىق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئېنىقلىق دەرىجىسى تۆۋەن ئىدى. بۇ ئاۋازلارنى پەرقلەندۈرۈش، تېكىستلەرنى ئاڭلاپ چۈشىنىش ئۈچۈن يۇقىرى سەۋىيە بولمىسا بولمايتتى. ئاتاقلىق تىل ئالىمىمىز مىرسۇلتان ئاكىنىڭ ئېيتىشىچە، زىكرى ئەلپەتتا ئاكىنىڭ چاغاتاي يېزىقى ۋە ئەدەبىياتىدىن ئوبدان خەۋىرى بار ئىكەن، بۇ ئۇنىڭ كېيىن مۇقام تېكىستلىرىنى تەتقىق قىلىشىدا ناھايىتى ئەسقاتقان.

مەھتىمىن: 16-ئەسىردە سەئىدىيە خانلىقى ئوردىسىدا رەتلەنگەن ئۇيغۇر كلاسسىك ئون ئىككى مۇقام ئاھاڭلىرى تۆت ئەسىردىن ئوشۇق ۋاقىت ئېغىزدىن ئېغىزغا، ئۇستازدىن شاگىرتقا، ئاتىدىن بالىغا مىراس بولۇپ كېلىپ، ئازادلىق ھارپىسىدا يوقىلىش گىردابىغا بېرىپ قالغانىدى. مۇشۇنداق ھالقىلىق پەيتتە مۇقام ئۇستازى تۇرداخۇن ئاكا، روزى تەمبۇر قاتارلىق خەلق مۇقامچىلىرىنىڭ يەنە ھايات بولۇپ قېلىشىنى بىزنىڭ بەختىمىز دېسەك بولىدۇ؛ شۇ يىللاردا يەنە ئون ئىككى مۇقام ئاھاڭلىرىنى

چۈشەندۈرگەن قاسىمجان قەمبىرى، زىكرى ئەلپەتتا قاتارلىق سەنئەت پېشۋالىرىمىزنىڭ بولۇشىمۇ بىزنىڭ چوڭ تەلىيىمىز، قاسىمجان قەمبىرى 1950 ـ يىلى قاغىلىق ناھىيەسىدە مۇقام ئۇستازى تۇرداخۇن ئاكىنى تۇنجى بولۇپ بايقاپ ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ۋە سەيپىدىن ئەپەندىگە مەلۇم قىلىش بىلەن ئۇيغۇر كلاسسىك ئون ئىككى مۇقامنى قۇتقۇزۇپ قېلىش خىزمىتىنىڭ تۇنجى بېتىنى ئاچتى. ئەلۋەتتە بۇ بايقاشنىڭ ئەھمىيىتىنى سىز مەندىن ياخشى بىلىسىز. بۇ ئادەتتىكى بايقاش ئەمەس. قاسىمجان قەمبىرى 1934 ـ يىلىدىن كېيىن ئىلىدا سانايىنەپىسىنىڭ يېتەكچىلىك خىزمەتلىرىنى ئىشلىگەن. ئىلىدىكى ھاسان تەمبۇر، ھۇسىين تەمبۇر، روزى تەمبۇر قاتارلىق مۇقامچىلار چالغان مۇقام ئاھاڭلىرىنى كۆپ ئاڭلىغان، مۇقام ئاھاڭلىرىنى پەرقلەندۈرۈش ئىقتىدارىغا ئىگە ئادەم ئىدى. ئەگەر ئۇ ئادەتتىكى بىر ئادەم بولغان بولسا تۇرداخۇن ئاكىنىڭ يېتۈك بىر مۇقام ئۇستىسى ئىكەنلىكىنى بايقىماي ئۆتكۈزۈۋېتەتتىمۇ بولاتتى. تۇرداخۇن ئاكا، روزى تەمبۇر قاتارلىق بۇ مۇقام ئۇستىلىرى 1950 ـ يىلدىن كېيىن ئۇرۇمچىگە بىر نەچچە نۆۋەت كېلىپ، ئۆزلىرى ئۇزاق يىللاردىن بۇيان يۈرىكىنىڭ چوڭقۇر قېتىدا ساقلاپ كېلىۋاتقان مۇقام ئاھاڭلىرىنى سىمغا، لېنتىغا بېرىپ بولۇپلا قىسقىغىنە ۋاقىت ئىچىدە — تۇرداخۇن ئاكا 1956 ـ يىلى 76 يېشىدا، روزى تەمبۇر 1957 ـ يىلى 65 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى. بىز ئەنە شۇ چاغدىلا خەلق ھۆكۈمىتى ئورۇنلاشتۇرغان ئون ئىككى مۇقامنى قۇتقۇزۇپ قېلىش خىزمىتىنىڭ ئالدىراشچىلىق ئىچىدە بولسىمۇ ناھايىتى ۋاقتىدا ئىشلەنگەن ئۇلۇغ خىزمەت بولغانلىقىنى چۈشىنىپ يەتتۇق. لېكىن مۇقام ئاھاڭلىرىنى لېنتىغا ئېلىپ قويغان بىلەنلا كۇپايە قىلمايتتى. يەنە ئۇنى رەتلەش، ئالمىشىپ قالغان، بىر مۇقامدىن 2 ـ بىر مۇقامغا ئۆتتۈشۈپ كەتكەن ئاھاڭ، تېكىستلەرنى توغرىلاش، كەم ـ ئوشۇق يەرلىرىنى تەڭشەپ تولۇقلاش دېگەندەك نۇرغۇن ئىشلار تېخى ئىشلەشنى كۈتۈپ تۇراتتى. بۇ ئىشلارنى ئەمدى كىم قىلىدۇ؟ كىملەر قىلالايدۇ؟ مانا شۇ چاغدا سەيپىدىن ئەپەندىنىڭ ئېسىگە بىرىنچى بولۇپ كەلگەن كىشى زىكرى ئەلپەتتا بولغان.

ئابلىمىت: ھازىر ئۇيغۇر كلاسسىك ئون ئىككى مۇقامنى چوڭقۇر چۈشەندۈرگەن، مۇقام تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان خادىملىرىمىز خېلى يېتىشىپ قالدى. ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 50 ـ يىللىرىدا مۇنداق تەييار ئىختىساس ئىگىلىرىنى تاپماق تەس ئىدى. ئاڭلىشىمچە، سەيپىدىن ئەپەندى شۇ چاغدا زىكرىكام بىلەن تېيىپجان ئېلىيېفنى چاقىرتىپ، زىكرىكامنى «مۇقام ئۇستاز»، تېيىپجان ئېلىيېفنى «مۇقام كاتىپ» دەپ بەلگىلەپ، ئۇلارغا ۋەن تۇڭشۇنى قوشۇپ بىر گۇرۇپپا ئۇيۇشتۇرغانىكەن. زىكرىكام مانا شۇنىڭدىن باشلاپ تاكى ھاياتىنىڭ ئاخىرغىچە پارتىيە، خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ئۈمىدىنى يەردە قويماي، خەلقىمىزنىڭ مۇزىكا بايلىقى بولغان ئون ئىككى مۇقامنى قۇتقۇزۇش، رەتلەش، ئۆگىنىش، تەتقىق قىلىش خىزمەتلىرىگە يېتەكچىلىك قىلدى. تۇرداخۇن ئاكا، روزى تەمبۇر قاتارلىق پېشۋالىرىمىز مۇقام ئاھاڭلىرىنى ساقلاپ قالغان بولسا، زىكرى ئەلپەتتا قاتارلىق مۇقام ۋارىسلىرىمىز ئۇنى قايتا تىرىلدۇرۇپ يورۇقلۇققا چىقاردى.

مەتىمىن: زىكرى ئەلپەتتا ۋاپاتىدىن ھازىرغىچە 30 يىل ئۆتتۈپتۇ. بۇ يىللار ئىچىدە شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇقام تەتقىقاتى ئىلمىي جەمئىيىتى، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تەتقىقات جەمئىيىتى ۋە مۇقام ئانسامبلى قاتارلىق ئورۇنلار تەسىس قىلىنىپ مۇقام ئىشلىرىمىزدا زور ئىلگىرىلەشلەر بارلىققا كەلدى. ئون ئىككى مۇقامدىن ئىبارەت بۇ مۇزىكا قامۇسىمىزنى پۈتۈن مەملىكەت بىلدى، دۇنيا تونىدى. 2005 ـ يىلى 25 ـ نويابىر ب د ت مائارىپ، پەن ـ مەدەنىيەت تەشكىلاتىنىڭ پارىژدىكى باش ئىشتابى ئۇيغۇر كلاسسىك ئون ئىككى مۇقامنىڭ 3 ـ تۈركۈمدىكى «ئىنسانىيەتنىڭ ئاغزاكى ۋە غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرى ئىچىدىكى ۋەكىللىك ئەسەر» بولۇپ باھالانغانلىقىنى ئېلان قىلدى⑥. بۈگۈنكى نەتىجىلىرىمىزدىن خۇشاللانغان چېغىمىزدا شۇ نەتىجىلەرنىڭ بارلىققا كېلىشى ئۈچۈن ئەلەڭ دەسلەپتە، ئەڭ قىيىن شارائىتلاردا، ئەڭ پىداكارانە روھ بىلەن ئۆز ئەجرىنى تۆككەن تۆھپىكارلىرىمىزنى ئۇنتۇپ قالماسلىقىمىز كېرەك.

ئىزاھلار:

① «شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلى 1986 ـ يىل 4 ـ سان.
② «شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلى 1986 ـ يىل 6 ـ سان.
③ «شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلى، 1986 ـ يىل 4 ـ سان.
④ «ئىلى تارىخي ماتېرىياللىرى»، 27 ـ كىتاب، 77 ـ بەت.
⑤ 1981 ـ يىلى بېيجىڭ مىللەتلەر نەشرىياتى ئېلان قىلغان «ل. مۇتەللىپ ئەسەرلىرى» دېگەن كىتابقا قاراڭ.
⑥ «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى، 2013 ـ يىل 5 ـ سان، 79 ـ بەتكە قاراڭ.

بېرلىندا ساقلىنىۋاتقان ئۇيغۇر تىلىدىكى ۋەسىقىلەر ۋە ئۇنىڭ تەتقىق قىلىنىش ئەھۋالى

پېتىر سىمە (گېرمانىيە)

ئـەمدى بـىز
بـېرلىندا ساقلىنىۋاتـ
قان تۇرپان ساقلانـ
ملىرى (يـازمىلىرى،
بۇيۇملىرى) ئىچىدىـ
كى قەدىمكى ئۇيغۇر
يـېزىقـىدىكـى
ۋەسـقىلـىرىنىڭ ①
چـوڭ ـ كـىچىكلىكى
ئـوخشـمايدىغان
8000 پارچە ۋەسىقە
پارچىلىرىنى ئۆز ئـ
چىگە ئالىدىغانلىقىنى
تـونۇشتۇرىمىز②. شۇڭا بـېرلىندا سـاقلىنىۋاتقان بـۇ بـىر
قىسىم ۋەسىقىلەر باشقا جـايلاردا سـاقلىنىۋاتقان تـۇرپاندىن
تېپىلغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ۋەسـىقىلەرگە قـارىـ
غاندا مۇھىم ئورۇننى ئىگىلەيدۇ.

بۇ ۋەسىقە پارچىلىرى ئاساسلىقى بىر قىسىم يـانتۇ هـاـ
لەتتە ئورالغان كىتاب پارچىلىرى، سانسكرىت يېزىقى بىلەن
يېزىلغان ۋەسىقە پـارچىلىرى، ئـوخشىمىغان شـەكىللەردىكى
كـىتابلار ۋە يـاغاچ مـەتبەئە بـۇيۇم پـارچىلىرى بـولۇپ③،
بۇلارنىڭ كۆپ قىسمى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يـېزىلغان.
بۇ يېزىقنىڭ مەنبەسىنى خېنىنىڭ تەتقىق قىلىش ئارقىلىق ئـاـ
رامىي يېزىقىدىن كېلىپ چـىققانلىقىنى دەلـىللىدى ④. لـېكىن
بۇ قاراشنىڭ ئاساسى يوق. بۇلارنىڭ ئاز بىرقىسمى سوغدى
يېزىقىدا يېزىلغان، بۇ يېزىق قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئاـ
ساسى ئىدى. ئۇيغۇر مانىستلىرى (مـانى دىنـى مـۇرىتلىرى،
مانىزمچىلار) ھەم مانى يېزىقىنى، ھەم قەدىمكى ئۇيغۇر يـېـ
زىقىنى ئىشلەتكەن. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە بىر قـىسىم ۋەسـىقە
پارچىلىرى تۈرك رونىك يېزىقى بىلەن يېزىلغان⑤، شـۇنـ
داقلا يەنە ئىنتايىن ئاز ساندىكى ۋەسىقە پارچىلىرى سۈرىيە
يېزىقى⑥، تىبەت يېزىقى⑦ ۋە بىراھمي⑧ يېزىقىدا يـېزىلـ
غان، بىر پـارچە مـوڭغۇل يـېزىقىدىكى ۋەسـىقىگە بـېسىلغان
تامغىدا ھەتتا باسپا يېزىقىدا يېزىلغان قەدىمكى ئـۇيغۇر يـېـ
زىقىدىكى مەزمۇنلار بار ئىكەن ⑨. مەلۇم مەنىدىن ئـېيتـ
قاندا، ئـىشلىتىلگەن يـېزىقلارنىڭ تـۈرلىرىدىن بـۇ ۋەسـىقە
پارچىلىرىنىڭ مەزمۇن تەۋەلىكىگە ھۆكۈم قىلغىلى بولىدۇ⑩.
مەسىلەن، بۇددا مـۇرىتلىرى (بـۇددىستلار) مـانى يـېزىقىنى
ئىشلەتمىگەن. ئۇنىڭ ئەكسىچە بىراهمي يېزىقىدا يېزىلغان
مانى دىنىغا دائىر مەزمۇندىكى ۋەسىقىلەرمۇ بايقالمىغانلىقىـ
نى جەزملەشتۈرۈشكە بولىدۇ.

يەنە باشقا شەكىللەردىكى تـەۋەلىكلەردىن بـىر پـارچە
ۋەسىقىنىڭ تۈرىگە ھۆكۈم قىلغىلى بولىدۇ. مـەسىلەن، مـانى
ۋەسـىقىلىرىدە بـىر خـىل ئـالاھىدە تـىنىش بـەلگىلەر
ئىشلىتىلگەن ⑪. بۇ خىل ھادىسە باشقا مەزمۇندىكى ۋەسىـ
قىلەردە بايقالمىدى، ئوخشاش ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغىنى،
مانى دىنى ۋە خرىستىيان دىنىدىكى ۋەسىقىلەرنىڭ ھېچقانـ
داقى ياغاچ مەتبەئە تېخنىكىسى بىلەن بېسىلمىغان⑫.

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ۋەسـىقە پـارچىلىرىنىڭ
مۇتلەق كۆپ ساندىكىسىنىڭ يىل دەۋرى ئېنىق ئـەمەس
⑬. بەزى ۋەسىقىلەردە مۇقەددىمە ۋە خاتىمە قىسمى بار،
ئەمما كۆپ قىسىم ۋەسـىقىلەردىكى مـۇقەددىمە ۋە خـاتىمە
12 مۆچەل بويىچە خاتىرىلەنگەن. شۇڭا كۆپ قـىسىم ۋەـ
سىقىلەرنىڭ يېزىلغان كونكرېت يىل ـ دەۋرىنى ئايرىشقا ئاـ
مالسىزمىز. پەقەت ئاز ساندىكى ئەھۋالدا بـۇنىڭ مـۇمكىنـ
چىلىكى بار. ئەمما بىر قـىسىم مـۇقەددىمە ۋە خـاتىمىدىكى
ئەھۋاللار ۋە باشقا بـىر قـىسىم ئـانچە بـىۋاسىتە بـولمىغان
سەۋەبلەردىن قارىغاندا، كۆپ قىسىم قەدىمكى ئۇيغۇر يـېـ
زىقىدىكى مانى دىنى ۋەسىقىلىرى ۋە ئەڭ قەدىمكى بـۇددا
دىنـى ۋەسـىقىلىرىنىڭ يـىل دەۋرى 8 ـ، 10 ـ ئـەسىرلەرگە
تەۋە ئىكەن. مىلادى 10 ـ، 13 ـ ئـەسىرلەرگە تەۋە ۋەسىقىـ
لەرنىڭ كۆپ قـىسمى بـۇددا دىنـى ۋە بـاشقا ئـىجتىمائىي
تۇرمۇشقا دائىر ۋەسىقىلەر ئىكەن. تېخىمۇ كـېيىنكى دەۋرـ
لەرگە تەۋە بولغان بىر نـەچچە پـارچە قـەدىمكى ئـۇيغۇر

يېزىقىدا يېزىلغان بۇددا دىنى كىلاسسىك كىتابلىرى ۋە يىل دەۋرى ئېنىق بولغان بىر قىسىم ۋەسىقىلەر بار ئىكەن.

تۇرپاندىن تېپىلغان قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى ۋەسىقىلەرنىڭ ئالاھىدە قىممىتى ئاساسلىقى ئۇلارنىڭ ئورقۇن-يېنسەي ئابىدىلىرىدىن كېيىن بىز كۆرگەن ئەڭ قەدىمكى تۈرك يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەر ئىكەنلىكىدە كۆرۈلىدۇ. شۇڭا ئۇلارنىڭ تۈرك-ئۇيغۇر تىلىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. ئۇنىڭدىن باشقا، تۇرپان ۋەسىقىلىرىمۇ 9-ئەسىردە قوچۇغا كۆچۈپ كەلگەن ئۇيغۇرلار ۋە باشقا تۈركىي تىللىق قەبىلىلەرنىڭ يۈكسەك تەرەققىي قىلغان مەدەنىيەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى، بۇ مەدەنىيەتنى مانى ۋە بۇددا دىنى مۇرىتلىرى ھەمدە ئۇلارنىڭ ئەجدادلىرى ۋە قوشنىلىرى ياراتقانلىقىنى ئىسپاتلىدى [14].

20-ئەسىرنىڭ بېشىدا شىنجاڭغا ئەۋەتىلگەن تۆت قېتىملىق تۇرپان ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى قىممەتلىك ماددىي مەدەنىيەت خەزىنىلىرى ۋە سەنئەت بۇيۇملىرىنى بېرلىنغا ئېلىپ بارغاندىن باشقا، يەنە زور بىر تۈركۈم قەدىمكى ۋەسىقە پارچىلىرىنى ئېلىپ كەتكەن [15]. بېرلىندا مۇللېر، فۇۋېي ۋە لېكوك قاتارلىقلار قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەرنى رەتلەش خىزمىتىگە دەرھاللا كىرىشكەن. 1904-يىلىلا، مۇللېر «ئېستىر ئانكېسو يېزىقىدا يېزىلغان مانى دىنىدىكى ۋەسىقە پارچىلىرى» ناملىق ماقالىسىنى ئېلان قىلغان، كېيىن ئايرىش، تەتقىق قىلىش ئارقىلىق «مانى دىنى مۇرىتلىرىنىڭ توۋا-دۇئانامىسى»نىڭ تەرجىمىسىنى بېكىتكەن. مۇللېر بۇددا دىنىدىكى ۋەسىقىلەر تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللانغان، لېكوك قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى مانى دىنى ۋەسىقىلىرىنى تەتقىق قىلغان.

بۇ ۋەسىقىلەر قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ساقلانمىلارنىڭ ئىنتايىن ئاز بىر قىسمىدۇر. ئەمما ئۇلارنىڭ مەزمۇنى ئىنچىكە بولغاچقا ئالاھىدە قىممەتلىكتۇر. تۇرپاندىن بايقالغان مانى دىنى ۋەسىقىلىرىنىڭ كۆپ قىسمى ئىران تىلى ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى مانى دىنى يازمىلىرى ئىچىدە «مانى دىنى مۇرىتلىرىنىڭ توۋا دۇئانامىسى» ئەڭ ئەھمىيەتلىكتۇر، ھازىر بايقالغان ۋەسىقىلەر 20 پارچىدىن ئارتۇق بولۇپ، ئۇلارنى لېكوك ئېلان قىلدى [16]. شۇنىڭ بىلەن بىللە بالڭ [17]، سىكادېر [18] ۋە ئاسمۇسسېن [19] قاتارلىقلار ئارقا-ئارقىدىن بۇلارنى تەتقىق قىلدى. ئۇلارنىڭ كېيىنكى ۋاقىتلاردىكى خىزمەتلىرى بۇ ۋەسىقىلەرنى بايان قىلىشتا مۇستەھكەم ئاساس سالدى. «مانى دىنى مۇرىتلىرىنىڭ توۋا-دۇئانامىسى»دىن باشقا يەنە باشقا تۈردىكى توۋا-دۇئانامە ۋەسىقىلىرىنىڭ پارچىلىرى تېخى ئېلان قىلىنمىدى [20]. بۇ يەردە يەنە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى بىر پارچە خەت-چەكنى كۆپچىلىكنىڭ دىققەت نەزەرىگە سېلىشقا ئەرزىيدۇ. بۇ خەتتە «مانى دىنى توۋا-دۇئانامىسى»دا كىشىلەرگە تونۇش بولغان پارتىيە تىلىدىكى سالامەتلىك ئەھۋالىدىن مەسلىھەت سوراشقا دائىر مەسىلىلەر كۆرۈلگەن [21]. بۇ ۋەسىقىلەرنىڭ مۇھىم قىممىتى شۇكى، ئۇ ئېھتىمال مانى دىنى مەنۋى داھىيسىغا يېزىلغان بىر پارچە خەت ئىكەن. ئەپسۇسلىنارلىقى شۇكى، بۇ خەت بەك بۇزۇلۇپ كەتكەن بولۇپ، ئۇنى تېخىمۇ ئىنچىكە تەتقىق قىلىشقا ئامال بولمىدى.

قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى مانى دىنىغا دائىر ۋەسىقىلەر ئىچىدە يەنە «ساپۇراخان»نىڭ تەرجىمىسىنىڭ پارچىلىرى، ئۇنىڭدىن باشقا يەنە مانى دىنىنىڭ كىلاسسىك دەستۇرىغا دائىر يەتتە پارچە ئەسەرنىڭ تەرجىمىسىنىڭ پارچىلىرى بايقالدى [22]. بىر پارچە ئالاھىدە مەتبەئە بۇيۇمىدا ۋېلھېلم بالڭ مانى دىنىدىكى دىنىي مەسىلىلەرنى تەتقىق قىلدى [23]. بۇنىڭ ئىچىدە يەنە بۇددا پېشىۋالىرىنىڭ شاھزادە ۋاقىتلىرىدىكى ھېكايىلىرىدىن تاللانما ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى بىر پارچە گىگانت ئادەمنىڭ ھاياتىغا دائىر ئەسەرنىڭ تەرجىمىسىنىڭ پارچىلىرىمۇ بار ئىدى. بۇ ۋەسىقىلەردە يۇناننىڭ «ئىزوپ مەسەللىرى» تەرجىمىسىنىڭ بىر قىسىم پارچىلىرى تەسۋىرلەنگەچكە، ئۇلار ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىگىدۇر. راسونيى [24] بىر پارچە ئىلمىي ماقالىسىدە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى بىر قىسىم ۋەسىقىلەرنىڭ [25] مەنبەسى، ئۇنىڭ تارقىلىش مۇمكىنچىلىكى ۋە ئۇلارنىڭ ئەھمىيىتى قاتارلىقلارنى تەتقىق قىلغان. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى مانى دىنىغا دائىر ۋەسىقىلەرنىڭ كۆپ قىسمى مەدھىيە شېئىرلىرىدۇر، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا شېئىرلارنىڭ ئەسلىي تېكىستىمۇ بايقالدى [26]. بۇ يەردە مىسال كەلتۈرۈلگەندىن سىرت، ھازىرغىچە نەشر قىلىنغان مەتبۇئاتلار يەنە كۆپلىگەن ۋەسىقە پارچىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە بىر قىسمىلىرىنى بېكىتىش ئىنتايىن تەس ئىكەن. ئۇنىڭدىن باشقا

يەنە، ئېلان قىلىنمىغان نۇرغۇنلىغان ۋەسىقە پارچىلىرى بار ئىكەن㉗. بۇنىڭدىن مانى دىنى ھەققىدىكى تەتقىقاتنىڭ ئاخىرلاشمىغانلىقىنى، ئۇنىڭ تىلشۇناسلىق جەھەتتىكى تەھقىقلەش خىزمىتىگە چېتىشلىق ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالايمىز㉘.

بېرلىن ساقلانمىلىرى ئىچىدىكى تارىخىي ۋەقە تەسۋىرلەنگەن مانى دىنىدىكى بىردىنبىر بىر پارچە ۋەسىقىمۇ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى بىلەن يېزىلغان بولۇپ، ئۇنىڭدا ۋاقىتنىڭ ئىلگىرى-كېيىنلىك مەسىلىلىرى بايان قىلىنغان㉙. مانى دىنىدىكى نۇرغۇنلىغان ۋەسىقە پارچىلىرى قايتا ئىشلىتىلگەن (كونا ۋەسىقىنىڭ يەنە بىر يۈزىگىمۇ خەت يېزىلغان). بۇ بۇددا دىنى ۋەسىقىلىرى ئىچىدە ناھايىتى كەم ئۇچرايدۇ㉚.

بۇددا دىنى ۋەسىقىلىرى بېرلىن ساقلانمىلىرى ئىچىدە مۇتلەق كۆپ سانىنى ئىگىلەيدۇ㉛. بۇ يېزىق خاتىرىلەنگەن نومىلاردىن مۇشۇنداقلا تېز يازما خەت شەكلى بۇددا دىنى ۋەسىقىلىرىنىڭ ھەممىسىدە كۆرۈلىدۇ. ئەڭ كۆپ كۆرۈلىدىغان يازما شەكلى سانسكرىت يېزىقى بىلەن يېزىلغان ۋەسىقە پارچىلىرى بولۇپ، يەنە كۆپلىگەن ياغاچ مەتبەئەدە تىزىلغان بۇددا دىنى نوملىرىنىڭ نۇسخىسى بار ئىكەن. بىر نەچچە پارچە ۋەسىقە قارا رەڭ بىلەن يېزىلغان، شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە قىزىل موي قەلەم بىلەنمۇ يېزىلغان. قىزىل موي قەلەم بۇددا، ئاۋالوكىتېشۋارا بودىساتۋانىڭ ئىلاھلىق ئورنىنى كۈچەيتىش مەقسىتىدە ئەمەس، بەلكى بېغىشلىما ئۈچۈن يېزىلغان. بىر نەچچە ۋەسىقىدە بىر نەچچە ياغاچ مەتبەئەدە تىزىلغان سەنئەت بۇيۇمى بولۇپ، ئۇنىڭغا يەنە رەسىم قىستۇرۇلغان، ئۇنىڭغا يەنە يېزىقمۇ كىرگۈزۈلگەن، شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە ئۇيغۇر ئۇستىلارنىڭ قوللىرىمۇ چىقىرىلغان.

كۆپ ساندىكى بۇددا دىنى نوم پارچىلىرى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان. پەقەت ئاز بىر قىسمى زاڭزۇ يېزىقى ياكى براھمي يېزىقىدا يېزىلغان. بۇ خىل ئەھۋالنىڭ مەۋجۇتلۇقى قەدىمكى تۈرك تىلى فونېتىكا تەتقىقاتىغا قىممەتلىك ماتېرىيال بىلەن تەمىنلىگەن بولۇپ، ئۇنىڭ ئەھمىيىتى ئىنتايىن زور.

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان كۆپ ساندىكى ۋەسىقىلەر تەرجىمە ئەسەرلەردۇر. يېشىپ ئوقۇلۇپ بولۇنغان ۋەسىقىلەرنىڭ مۇقەددىمىسىدىن قارىغاندا، خەنزۇ

تىلى، زاڭزۇ تىلى، سانسكرىت تىلى، توخرى تىلى، سوغدى تىلى ۋە كۇسەن تىلى (يەنى توخرى تىلىنىڭ B دىيالېكتى، ئاگنى تىلى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) قاتارلىق ئىپتىدائىي تىللار ئىشلىتىلگەن. يېقىندا رەشت رەھمىتى ئارات ئېلان قىلغان بۇددا دىنىدىكى باش قاپيەلىك شېئىرلار ئىپتىدائىي (ئەسلىي) ئەسەرلەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ㉜.

ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بارا-بارا قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى مۇستەقىل ئاتالغۇلار بارلىققا كەلدى، ئۇ ئاساسلىقى بەشبالىقلىق تەرجىمان ۋە ئالىم سىڭقۇ سەلى تۇتۇڭنىڭ تەرجىمە ئەسەرلىرىدىن كەلگەن. ئوخشىمىغان ئەنئەنىدىن كېلىپ چىققان بۇددا دىنى ئاتالغۇلىرى ئۇزاق مەزگىل موڭغۇل بۇددا دىنىدا ئاساسلىق ئورۇننى ئىگىلەيدۇ. ئادەمنى ھەيران قالدۇرىدىغان ھادىسە شۇكى، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى بىر پارچە ۋەسىقىدە موڭغۇل تىلىدىكى بۇددا دىنى ئاتالغۇسىنىڭ كۆرۈلۈشىدۇر.

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى بۇددا دىنى نوملىرىدا نوم سۆزلەشكە دائىر ۋەسىقىلەر ناھايىتى مۇھىم ئورۇننى ئىگىلەيدۇ. ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى تەمسىل ياكى يارالمىش قىسسەلىرى بولۇپ، دىنغا ئېتىقاد قىلغۇچى ئاممىنىڭ قىزغىن قارشى ئېلىشىغا ئېرىشكەن. بۇ ۋەسىقىلەرنى موللېر ۋە ئاننا مارىيا فون گابائىن ئېلان قىلغان㉝. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى بۇددا دىنى نوملىرى ئىچىدە ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىگە بولغىنى توخرى تىلىدىكى «مايترى سىمىت» ناملىق ۋەسىقىدۇر. بۇ ۋەسىقە شۇنچىلىك مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگىكى، چۈنكى ئۇنىڭ مەزمۇنى ناھايىتى ئېنىق بولۇپ، ئادەم ئۇنى بىر كۆرۈپلا سەھنىدە ئوينىلىۋاتقان سەنئەتنىڭ بىر قىسىم پەردىلىرىنى پەرق ئېتەلەيدۇ. ئاننا مارىيا فون گابائىن بېرلىن ساقلانمىلىرىنىڭ فاكسىمىلىنى

نەشر قىلدۇرغان بولۇپ، ئۇنىڭغا 227 پارچە رەسىم
كىرگۈزۈلگەن㉞. يېقىندا يەنە بىر پارچە مۇشۇ تۈردىكى
تېخىمۇ مۇكەممەل ۋەسىقە «مايتىرى سىمىت» قومۇلدا
بايقالغان. ئۇ جەمئىي 608 بەت بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە نا-
ھايىتى زور بىر قىسمى ياخشى ساقلانغان㉟.

شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە تېخىچە ئېلان قىلىنمىغان
بىر قانچە پارچە ۋەسىقىنى تىلغا ئېلىشقا توغرا كېلىدۇ.
ئۇلارنىڭ مەزمۇنى تا ھازىرغىچە تېخى ئېنىق بولمىغان
قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى تەرجىمە ئەسەر «بەشنامە»
بىلەن مۇناسىۋەتلىك. بۇ ۋەسىقىنىڭ ئېنىقلىنىپ بولۇنغان
پارچىسى شىر بىلەن بۇقا ھېكايىسىنىڭ بىر قىسمى ئىكەن.
بۇ ھېكايە بۇددا يارالمىش قىسسەلىرىدە كۆرۈلگەنمۇ يوق
دېگەن مەسىلە تېخى ئايدىڭلاشمىدى.

ئېنىقلىنىپ بولۇنغان ۋەسىقە پارچىلىرىدا «ساددىھار-
ما پۇندارىكا سۇترا»نىڭ تەرجىمىسىنىڭ كوپىيەسى (كۆچۈ-
رۈلمىسى)، يەنە تېخىمۇ كۆپلىگەن ساندىكى «ئالتۇن
يارۇق» ۋەسىقىلىرى بار ئىكەن. بۇ تا ھازىرغىچە بىلىن-
گەن قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان ھەجمى ئەڭ
چوڭ، مەزمۇنى ئىنتايىن مول ۋەسىقىنىڭ بىرىدۇر. ئەپ-
سۇسلىنارلىقى، بۇ ۋەسىقە تا ھازىرغىچە ئېلان قىلىنمىدى㊱.
لېنىنگرادتا بۇ ئەسەرنىڭ مەزمۇنى كېيىنكى دەۋرلەرگە
تەۋە بولغان، مەزمۇنى تېخىمۇ مۇكەممەل بىر نۇسخىسى
ساقلانماقتا㊲. شۇڭا بۇنداق مۇھىم ۋەسىقىنى ئېلان
قىلىش سوۋېت تۈرك تىلشۇناسلىرى بىلەن ھەمكارلاشقان-
دىلا ئاندىن ئەمەلگە ئاشىدۇ.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغانلىرىدىن سىرت، «جاتاكا نو-
مى»نىڭ تەرجىمىسىنىڭ پارچىلىرىنى تىلغا ئېلىشقا ئەرزىي-
دۇ. كومراجىۋا خەنزۇ تىلىغا تەرجىمە قىلغان «جاتاكا
نومى» ناھايىتى كەڭ تارقالغان. مۇشۇنى ئاساس قىلىپ
جۇڭگو راھىبلىرى كۆپلىگەن كىلاسسىك كىتابلارنى
يېزىش ئۈچۈن دۇنخۇاڭدا ساقلانغان ۋەسىقىلىرىدىن پاي-
دىلانغان. بېرلىندا ساقلىنىۋاتقان تۇرپان ساقلانمىلىرى ئى-
چىدە بايقالغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ۋەسىقىنىڭ
سانى ئالتە خىلغا يېتىدۇ. رېيوگون خاكۇ خارا 1968-
يىلى بېرلىندا تۇرغان ۋاقتىدا بۇلارنى سېلىشتۇرغان. بۇ
ۋەسىقە «تۈركچە تۇرپان تېكىستلىرى»نىڭ 11- خېلى
سۈپىتىدە㊳ دوكتور خازاي بىلەن مېنىڭ ھەمكارلىقىمدا
ئېلان قىلىندى.

قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان نۇرغۇنلىغان ۋەسى-
قىلەر ئادەتتىكى دىن ئېتىقادچىلىرىنىڭ تۇۋا-
دۇئانامىسىدۇر㊴. شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە «كىسانتى قىل-
غۇلۇق نوم» ناملىق يەنە بىر ۋەسىقىنى تىلغا ئېلىشقا ئەر-
زىيدۇ. بۇ ۋەسىقە ئۆلۈم مۇراسىمىدا ئۆلۈپ كەتكۈچىنىڭ
تۇغقانلىرى تەرىپىدىن ئىشلىتىلگەن. خەنزۇ تىلىدىن تەر-
جىمە قىلىنغان، مەزمۇنى مول بولغان بۇ ۋەسىقىنى
كىلاۋسۇن رۆھىربورن تەتقىق قىلىپ نەشر قىلدۇردى
ھەمدە «تۈركچە تۇرپان تېكىستلىرى»گە كىرگۈزۈلدى ㊵.
مەيەر خانىممۇ ھازىر مۇشۇنىڭغا ئوخشاش ۋەسىقىنى رەت-
لەۋاتىدۇ. بۇ ۋەسىقە ئادەتتىكى خەت شەكلىدە سانسكرىت
تىلىدا يېزىلغان، بىز يەنە بۇددا دىنىنىڭ مەخپىيەت مەزھە-
پىگە دائىر ۋەسىقىلەردۇر، بۇلارنىڭ بىر قىسمى رەتلىنىۋا-
تىدۇ. موللېر بۇ ۋەسىقىنى «لاما دىنى سېھرىگەرلىكىنىڭ
قائىدە-يوسۇنلىرى» دەپ نام بەردى㊶.

ئەڭ ئاخىرىدا بىز ھازىرغا قەدەر نەشر قىلىنغان قە-
دىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەرنىڭ پەقەت بۇلارنىڭ
بىر قىسمى ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىشىمىز كېرەك.
خۇددى ئىلگىرى ئېيتىپ ئۆتكەندەك قەدىمكى ئۇيغۇر يې-
زىقىدىكى ۋەسىقە پارچىلىرى ئىچىدە يەنە بىر قىسىم
ھەجمى چوڭراق بۇددا دىنىغا دائىر ۋەسىقىلەر بار ئىكەن.
بۇنىڭ ئىچىدە تېزكان 70 بەتلىك بىر ۋەسىقىنى رەتلىگەن.
ئۇ بىر تەمسىل خاراكتېرلىك ھېكايە ۋە بىر كۇپلېت مايىت-
رىنى مەدھىيەلەيدىغان شېئىرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىكەن ㊷.
بۇ ۋەسىقە سۇندارى نومىنى ئاساس قىلغانىكەن.

بۇددا دىنى ۋەسىقىلىرىنى پەرقلەندۈرۈش ئىنتايىن
تەس، بۇنىڭدا ئالدى بىلەن بۇددا دىنى ۋەسىقىلىرىنى ئو-
مۇميۈزلۈك چۈشىنىپ، ئۇنى كىشىلەرگە بىلدۈرۈش
كېرەك. ھازىرغىچە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى بۇ ۋە-
سىقىلەرنىڭ بۇددا دىنى تەتقىقاتىدىكى مۇھىملىقىنىڭ قانچە-
لىكلىكى ئايان ئەمەس. چۈنكى ئۇلارنىڭ نەشر قىلىنىش
مىقدارى (نىسبىتى) ئىنتايىن ئاز، بۇلارنى ھازىر تولۇقى
بىلەن نەشر قىلىشقا ئاز قالدى دېيىشكە بولىدۇ. كاتالوگى-
نى تۈرغۇزۇش، رەتلەش داۋامىدا ئەڭ مۇھىم ۋەسىقىلەر
تاللاپ نەشر قىلىنىدۇ.

سانى كۆپ بولمىسىمۇ، ئەمما ئەھمىيىتى زور بولغان
ۋەسىقىلەر زوررۇ ئاستىر دىنىغا دائىر ۋەسىقىلەردۇر㊸،
ئۇلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك تۇرپاننىڭ شىمالىدىكى

تۈيۇقتىن تېپىلغان. ھازىر پەقەت سېھىرگەرلىكنىڭ دۇئالىرىغا دائىر ئىككى پارچە ۋەسىقىلا كىشىلەرگە تونۇشلۇق بولدى[44]. بۇ ئىككى پارچە ۋەسىقىنىڭ ئەسلىسى مەسىھنىڭ 12 ئەلچىلىرىنىڭ بىرىگە دائىردۇر، ئەمما «ئەلچىلەر تەرجىمھالى»دا تۆۋەندىكى مەزمۇنلار كۆپ كۆرۈلگەن:

سوۋغاتنىڭ ھۆرمىتى ئۈچۈن خىرستوس (مەسىھ) مانگىردا توختاپ يۇملاق بىر تاشنى سېھىرگەرلەرگە بەردى. سېھىرگەر تاشنى قانچە قىلىپمۇ يۆتكىيەلمىدى، ھايۋانلارغا سۆرىتىپمۇ باقتى، ئۇلارمۇ سۆرىيەلمىدى. كېيىن ئۇلار ئۇنى ئۆلچەپ بېقىپ ئارقىدىنلا ئۆتەر يولدىكى بىر قۇدۇققا ئىتتىردى. بىردەمدىن كېيىن ئۇلار قۇدۇقتىن قورقۇنچلۇق بىر ئوتنىڭ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپ ئۆرلىگەنلىكىنى كۆردى، شۇندىلا ئۇلار قورقۇپ ئالاقزادىچىلىك ئىچىدە ئۆزلىرى تاشلىۋەتكەن نەرسىنىڭ قىممەتلىك بۇيۇم ئىكەنلىكىنى تونۇپ يەتتى. مۇشۇ سەۋەبلىك سېھىرگەرلەر تا ھازىرغىچە ئوتتىن قورقىدۇ[45].

«سايىنت گېئورگىنىڭ ۋەتەن يولىدا قەستكە ئۇچراش خاتىرىسى»نىڭمۇ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى تەرجىمە نۇسخىسى ساقلانغان. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە خىرىستىيان دىنى ئالامەتلىرى تولۇق ساقلانغان پال كىتابىمۇ بار. ئاز ساندىكى سۈرىيە يېزىقىدا يېزىلغان ۋەسىقە پارچىلىرىمۇ ئادەمنىڭ دىققىتىنى تارتىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە ھەجمى چوڭ بولمىغان بىر پارچە ئىبادەتكە دائىر بىر ۋەسىقىمۇ بار. يۇقىرى قىسمىغا سۈرىيە يېزىقىدا يېزىلغان سۈرىيە ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى قوش تىل ۋەسىقىسى بولۇپ، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكىسىمۇ يۇقىرىقى ئىككى خىل تىلدىكى ۋەسىقىدۇر[46]. بۇيىلۇقتىن تېپىلغان ۋەسىقىلەر ھەققىدىكى خۇلاسە خاراكتېرلىك رەتلەش ۋە تەتقىقاتلار ھازىر ئىلىم ساھەسىدە كۈنتەرتىپكە قويۇلدى[47].

دىندىن خالىي ۋەسىقىلەر ھەققىدە توختىلىشتىن بۇرۇن، مەن ئاۋۋال «تۈركچە تۇرپان تېكىستلىرى»نىڭ

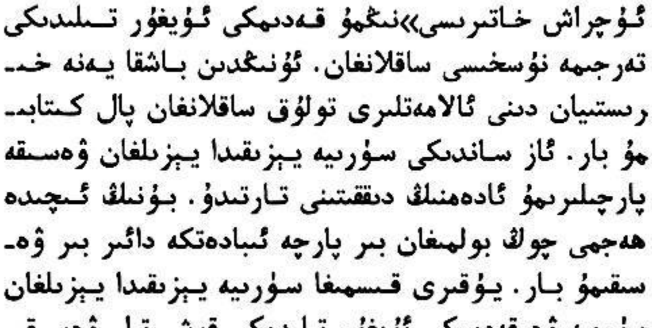

1-تومىدىكى پال كىتابى ھەققىدە توختىلاي، بۇ كىتاب ئۇسلۇب جەھەتتە قەدىمكى خەنزۇ تىلىدىكى «پالنامە»گە تەقلىد قىلىنغان، تېكىستتە يەنە بىر قىسىم شېئىرىي شەكىلدىكى ئالامەتلەرمۇ بار.

دىندىن خالىي ۋەسىقىلەر ئاساسلىقى قولدا يېزىلغان ۋەسىقىلەردە كۆرۈلىدۇ. بىرلىندا ساقلىنىۋاتقان كۆپلىگەن تېببىي[48]، ئاسترونومىيە ۋە يۇلتۇز پالچىلىقىغا ئائىت ۋەسىقىلەر ساقلانماقتا[49]. ئۇ خىلدىكى ۋەسىقىلەر ئۇيغۇر كالېندارچىلىقىنى تەتقىق قىلىشتا رولى چوڭ، يەنە ئاز ساندىكى ئىقتىسادقا دائىر ۋەسىقىلەرمۇ جىق دىققەت-ئېتىبارنى قوزغىيالمىدى[50]. بۇ يەردە ئېلىم-سېتىم توختامى، ۋارىسلىق قانۇنى قائىدە-يوسۇنلىرى، قۇللارنى ئازاد قىلىشقا دائىر ۋەسىقىلەر ۋە شۇلارغا ئوخشاش تۈردىكى ۋەسىقىلەرمۇ بار. بۇ ۋەسىقىلەرنى رەتلەش ۋە يېشىشتە نۇرغۇنلىغان قىيىنچىلىق بار. ئەمما ئۇلار ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئىقتىساد ۋە ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلىرىنى چۈشىنىشتە بەك مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە[51]، بۇنىڭدىن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئىقتىسادى ۋە ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلىرى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك خانلىقلىرى ۋە پارس، ئەرەب ئەللىرى جەمئىيىتىنىڭ تەسىرىگە چوڭ ئۇچرىغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز[52].

يەنە دەۋرى نىسبەتەن كېيىنرەك، مەزمۇنى ئالىكساندىر بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان موڭغۇل تىلىدىكى تەرجىمە ۋەسىقىسى بولۇپ[53]، ئۇنىڭدا قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى بىر نەچچە پارچە ناخشا كۆرۈلىدۇ[54]، يەنە بىر نەچچە ماقالىمۇ بار[55]. ئۇلار ئوخشاش بىر ۋەسىقە پارچىسىدا كۆرۈلگەن. تۇرپاندىكى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان ۋەسىقە پارچىلىرىنىڭ ساقلىنىش ئەھۋالى ھەققىدىكى ماقالەمنىڭ ئاخىرىدا مەن كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى تارتالمىغان خەت-چەك پارچىلىرىنى سەمىگە سالغانىدىم[56]، ئۇلارنىڭ ئەدەبىي شەكىلدىكى بىر قىسىم ئېلېمېنتلىرى «قۇتادغۇبىلىگ»تىكى بىر قىسىم قاپىيەلەر بىلەن ئوخشىشىپ كەتكەچكە شۇڭا مۇھىم دەپ قارالماقتا. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى خەت-چەكلەر سىرتقى جەھەتتە ئىگە بولغان ئالاھىدىلىك موڭغۇل يېزىقىدىكى خەت-چەكلەر ۋە بىر قىسىم كىلاسسىك كىتابلاردا ۋارىسلىق قىلىنغان.

مەن قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەرنىڭ ساقلىنىش، رەتلىنىش ئەھۋالى ھەققىدىكى بۇ قىسقا ماقالەمدە ۋاقىت قىسلىقى سەۋەبلىك تەبىئىي ھالدا يا ئۇنداق يا مۇنداق كەمچىلىكلەرنىڭ بولۇشى تەبىئىي. يۇقىرىدا

دېيىلگەن ۋەسىقىلەرنىڭ كۆپ قىسمىنىڭ رەتلىنىش ۋە يېشىش خىزمەتلىرى كۆپلىگەن ئالىملار تەرىپىدىن مەسىلەن، موللېر، فۇيىگ، لېكوك، گابائىن، ئارات شۇنداقلا باشقىلار تەرىپىدىن ئورتاق تاماملانغان.

مەن بۇ يەردە ۋېلھېلىم باڭنىڭ تىرىشچانلىق بىلەن ئىشلەنگەن خىزمەتلىرىنى ئالاھىدە تەكىتلەيمەن، بىز 1969-يىلى 8-ئاينىڭ 9-كۈنى ئۇنىڭ تۇغۇلغانلىقىنىڭ 100 يىللىقىنى خاتىرىلىدۇق. ئۇ تۇرپان ۋەسىقىلىرىنىڭ مۇپەسسەل بايان قىلىنىشى، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى شېئىرلارنىڭ تەسۋىرلىنىشلىرى ھەققىدىكى تەتقىقاتلارغا ئاساس سالغان.

گەرچە يۇقىرىقىدەك مەغرۇرلانغۇدەك نەتىجىلەر بولسىمۇ، ئەمما كۆپلىگەن ۋەسىقە ۋە ماتېرىياللار تېخىچە رەتلەنمىدى. رەتلەنمىگەن بۇ ۋەسىقىلەرنى يېشىشتە ئالىملارنىڭ بۇ ساھەدە ئىشلىگەن خىزمەتلىرى بەك مۇھىم. ئۇنىڭ قىممىتى ۋە ئەھمىيىتى كۈنسېرى ئېپادىلىنىپ چىقماقتا.

بۇماقالە «شەرق ساقلانما كىتابلىرى ۋە يىغما بويۇملار» (ORIENTALISTISCHE BIbliotheken und Sammlung) نىڭ 1970-يىللىق سانىنىڭ 39-، 53-بەتلىرىدىن تەرجىمە قىلىندى.

بۇ ماقالە يەنە ياڭ فۇشۆ تەرىپىدىن تەرجىمە قىلىنىپ تۈزۈلگەن «ئۇيغۇرشۇناسلىققا دائىر تەرجىمە ماقالىلەردىن تاللانما» دېگەن كىتابقىمۇ كىرگۈزۈلگەن، شۇنىڭ بىلەن سېلىشتۇرۇپ تەرجىمە قىلىندى، بۇ كىتاب گەنسۇ مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن 2012-يىلى نەشر قىلىنغان.

ئىزاھلار:

① بۇ ۋەسىقە ھەمدە تەتقىقات خىزمىتى نەشرى بۇيۇملىرىنىڭ كاتالوگى ھەققىدىكى مەلۇماتلارغا ئېرىشىش ئۈچۈن تۆۋەندىكى ئەسەرلەرگە قاراڭ: ئاننا مارىيا فون گابائىن «قەدىمكى تۈرك تىلى گراماتىكىسى» لېيپزىگ، 1950-يىلى، 225-، 246-بەتلەر؛ لاۋېنتال «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىللار ۋە ئۇلارغا دائىر ۋەسىقىلەرنىڭ تەتقىقات كاتالوگى» گىراۋېنخاگى، 1957-يىلى، 26-، 34-بەتلەر، سىنور «ئوتتۇرا ياۋرو-ئاسىيا تەتقىقاتىدىن ئومۇمىي بايان»، ۋېسبادېن، 1963-يىلى، 86-، 96-بەتلەر.

② ئۇنىڭدىن باشقا يەنە ماينىزدا (كېيىن ماربۇرگقا يۆتكەلگەن، ھازىر غەربىي بېرلىندا ساقلىنىۋاتىدۇ) بۇ ۋەسىقىنىڭ پارچىلىرى ساقلىنىۋاتىدۇ. بۇ ھەقتە يەنە تۆۋەندىكى ئەسەرلەرگە قاراڭ: شىناس تېكىن «ماينىزدا ساقلىنىۋاتقان قەدىمكى تۈرك تىلىدىكى ۋەسىقىلەرنىڭ كاتالوگى»، بۇ ماقالە ئېلان قىلىنمىغان، شىناس تېكىن «ماينىزدا ساقلىنىۋاتقان تۇرپان ساقلانمىلىرى ئىچىدىكى قەدىمكى تۈرك تىلىدىكى ۋەسىقىلەرنىڭ ھازىرقى ئەھۋالى» «شەرقشۇناسلىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى»، 3-توم، موسكۋا، 1963-يىلى، 319-، 321-بەتلەر. ئۇنىڭدىن باشقا بىر قىسىم ۋەسىقە پارچىلىرى ھازىر بېرلىن مىللەتشۇناسلىق (ئېتنوگرافىيە) مۇزېيىدا ساقلىنىۋاتىدۇ.

③ بۇ ھەقتە تۆۋەندىكىلەرگە قاراڭ: «ئاننا مارىيا فون گابائىن «قەدىمكى تۈرك تىلى يازما مەدەنىيىتى ۋە مەتبەئە تېخنىكىسى» «قەدىمكى تۈرك تىلىدىن ئاساس» 2-توم، ۋېسبادېن، 1964-يىلى، 171-، 178-بەتلەر.

④ خېنىڭ: «توخرى تىلىنىڭ نامى» «بۈيۈك ئاسىيا» 1-توم، 1949-يىلى، 159-بەت.

⑤ لېكوك: «تۇرپاندىن تېپىلغان قەدىمكى تۈرك تىلىدىكى ۋەسىقىلەر»، «پىرۇسىيە پەنلەر ئاكادېمىيەسى» ئىلمىي ژۇرنىلى، 1909-يىلى، 1047-، 1061-بەتلەر.

⑥ سۇرىيە يېزىقىدا يېزىلغان قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى بىر پارچە ۋەسىقە بولۇپ، ئۇنىڭغا M152 دەپ نومۇر سېلىنغان. بۇ ھەقتە يەنە تۆۋەندىكىلەرگە قاراڭ: ئاننا مارىيا فون گابائىن «قەدىمكى تۈرك تىلى يازما مەدەنىيىتى ۋە مەتبەئە تېخنىكىسى»، 184-بەت، يەنە بىر نەچچە پارچە ئېلان قىلىنمىغان ۋەسىقە پارچىسى تۇرپاننىڭ شىمالىدىكى قۇرۇق تاغدىن تېپىلغان. بۇ ھەقتە لېكوكنىڭ «شىنجاڭدىكى گىرېك ئىزلىرى» ناملىق ئەسەرگە قاراڭ، لېيپزىگ، 1926-يىلى، 36-بەت.

⑦ كلاۋسون: «تۈرك ۋە موڭغۇل تىلى تەتقىقاتى»، لوندون، 1962-يىلى، 96-، 100-بەتلەر.

⑧ ئاننا مارىيا فون گابائىن: «تۈركچە تۇرپان تېكىستلىرى» 8-توم، بېرلىن، 1854-يىلى.

⑨ ئاننا مارىيا فون گابائىن: «قەدىمكى تۈرك تىلى يازما مەدەنىيىتى ۋە مەتبەئە تېخنىكىسى»، كلاۋسون: «ئالتاي ئەدەبىياتىنىڭ تارقىلىشى»، «ئالتاي مەدەنىيىتىنىڭ ھەرقايسى تەرەپلىرى» 1963-يىلى، 139-، 142-بەتلەر.

⑩ لىگەتي: «قەدىمكى موڭغۇل تىلى ۋەسىقىلىرىدىن تاللانما» 1-توم، بوداپېشت، 1963-يىلى، 157-بەت.

⑪ ئاننا مارىيا فون گابائىن: «قەدىمكى بىراھمى يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەرنىڭ ئاپتورى»، «شەرقشۇناسلىق تەتقىقاتى» 5-سان، ئومۇمىي 28-توم، خېلىنىسكى، 1954-يىلى، 3-، 44-بەتلەر.

⑫ لېكوك: «ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدىكى بۇددىزم»، 2-توم، «مانى يېزىقىدىكى زىچ رەسىملەر»، بېرلىن، 1967-يىلى، 6-بەت.

⑬ ئاننا مارىيا فون گاباين: «تۇرپان ساقلانمىلىرى ئىچىدىكى باسما بۇيۇم»: «گېرمانىيە پەنلەر ئاكادېمىيەسى ئىلمىي ژۇرنىلى، تىل-ئەدەبىيات ۋە سەنئەت قىسمى»، 1967-يىلى، 1-سان، 6-بەت.

⑭ بۇ ۋەسىقىلەرنىڭ يىل دەۋرى ھەققىدىكى دەلىللەشكە دائىر مەلۇماتلارنى تۆۋەندىكىلەردىن قاراڭ: «رەشىت رەھمىتى ئارات «تۈركچە تۇرپان تېكىستلىرى»، 7-توم، 1936-يىلى، 79-، 83-بەتلەر؛ ئاننا مارىيا فون گاباين «قەدىمكى تۈركلەرنىڭ يىل خاتىرىلەش ئۇسۇلى» «ئۇرال-ئالتايشۇناسلىق يىللىق مەجمۇئەسى»، ئومۇمىي 27-توم، 1955-يىلى، 191-، 203-بەتلەر.

⑮ ئاننا مارىيا فون گاباين: «قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى» «گېرمانىيە پەنلەر ئاكادېمىيەسى ئىلمىي ژۇرنىلى، تىل-ئەدەبىيات ۋە سەنئەت قىسمى»، 1961-يىلى، 7-سان، بېرلىن.

⑯ تۇرپان ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتىنىڭ نەتىجىلىرىنىڭ ئەھۋالى ھەققىدىكى مەلۇماتلارنى تۆۋەندىكىلەردىن كۆرۈڭ: بويسې «گېرمانىيە تۇرپان ساقلانمىلىرى ئىچىدىكى مانى دىنىغا دائىر ئىران تىلىدا يېزىلغان ۋەسىقىلەرنىڭ كاتالوگى»، بېرلىن، 1960-يىلى، كىرىش سۆز قىسمى، 9-35-بەتلەر.

⑰ لېكوك: «مانى دىنى مۇرىتلىرىنىڭ توۋا-دۇئانامىسى» «بېرلىن پرۇسىيە پەنلەر ئاكادېمىيەسى توپلىمى»، 1910-يىللىق سان، بېرلىن، 1911-يىلى، دوكتور ستەيىن: «دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى ‹مانى دىنى مۇرىتلىرىنىڭ توۋا-دۇئانامىسى›»، «خانلىق ئاسىيا ئىلمىي جەمئىيىتى ژۇرنىلى»، 1911-يىلى، 277-، 314-بەتلەر.

⑱ ۋىلھېلىم بالڭ: «مانى دىنى مۇرىتلىرىنىڭ توۋا-دۇئانامىسى» «مۇزېي» 35-توم، 1923-يىلى، 137-، 242-بەتلەر.

⑲ سىكادېر «مانى دىنى ۋەسىقىلىرىنىڭ بايقىلىشى ۋە تەتقىق قىلىنىشى»، «شەرق ژۇرنىلى» 28-توم، لېيپزىگ، 1936-يىلى، 80-، 109-بەتلەر.

⑳ ئاسمۇسسېن: «مانى دىنى توۋا-دۇئانامىسى: «مانى دىنى تەتقىقاتى»، كوپېنھاگېن، 1965-يىلى.

㉑ TID615 (U5464)، TII894 (U5501) ۋە TIID93 (U5511) نومۇرلۇق ۋەسىقىلەرنى كۆرسىتىدۇ.

㉒ بۇ ۋەسىقە پارچىسى TM197 (U5281)، TII122 (Ch/U6854) نومۇرلۇق ۋەسىقىلەرمۇ مۇشۇ ۋەسىقىلەرگە ئوخشاش ئالاھىدىلىككە ئىگە ۋەسىقىلەردۇر.

㉓ ئانناماريا فون گاباين: «قەدىمكى تۈرك تىلى ئەدەبىياتى، «قەدىمكى تۈرك تىلىدىن ئاساس»، 2-توم، ۋېسبادېن، 1964-يىلى، 234-بەت.

㉔ ۋىلھېلىم بالڭ: «مانى دىنىدىن لېكسىيەلەر»، «مۇزېي» 44-توم، 1931-يىلى، 1-، 36-بەتلەر. ئاسمۇسسېننىڭ «مەدەنىيەت خەزىنىسىدىكى ۋاستىچى مانى دىنى»، 2-توم، 1966-يىلى، 5-، 21-بەتلەر.

㉕ راسونىي: ««ئىزوپ مەسەللىرى»نىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى پارچىلىرى»، «ۋىزانتىيە-يېڭى يۇنان يىللىق مەجمۇئەسى» 1930-يىللىق 7-سان، 429-، 443-بەتلەر.

㉖ بۇ ھەقتە يەنە «ئىزوپ مەسەللىرى»نىڭ پارچىلىرى ھەققىدە پېتېر سىمەنىڭ ««ئىزوپ مەسەللىرى»نىڭ قەدىمكى تۈرك تىلىدىكى پارچىلىرى»، «شەرقشۇناسلىق تەتقىقاتى خاتىرىلىرى»، 1968-يىلى، 45-، 67-بەتلەر.

㉗ ئاننا مارىيا فون گاباين: «قەدىمكى تۈرك تىلى ئەدەبىياتى»، 232-بەت، 233-بەتلەر؛ رەشىت رەھمىتى ئارات: «قەدىمكى تۈرك شېئىرلىرى» ئەنقەرە، 1865-يىلى، 1-، 7-نومۇرلۇق ۋەسىقىلەر.

㉘ پېتېر سىمە: «مانى دىنىغا دائىر تۈرك تىلىدىكى بىر پارچە شېئىر»، «تۈرك تىلى تەتقىقاتى يىللىق ژۇرنىلى»، 1969-يىلى، 39-، 51-بەتلەر؛ «مانى يېزىقىدا يېزىلغان مانى دىنىغا دائىر تۈرك تىلىدىكى ۋەسىقە پارچىسى»، «شەرقشۇناسلىق ژۇرنىلى»، 23-توم، 1970-يىلى، 157-، 165-بەتلەر.

㉙ پېتېر سىمە: «تۇرپاندىن تېپىلغان قەدىمكى تۈرك تىلىدىكى مانى دىنى ۋەسىقىلىرىنىڭ تىلى ۋە يېزىقلىرى ھەققىدە تەتقىقات»، دوكتورلۇق ئىلمىي ماقالە، ئېلان قىلىنمىغان.

㉚ «قوچۇدىن تېپىلغان مانى دىنىغا دائىر بىر پارچە كىتابنىڭ پارچىسى»، «تومسېننى خاتىرىلەشكە بېغىشلانغان ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى»، لېيپزىگ، 1912-يىلى، 145-، 154-بەتلەر.

㉛ ئاننا مارىيا فون گاباين: «قەدىمكى تۈركلەرنىڭ يىل خاتىرىلەش ئۇسۇللىرى»، 191-، 203-بەتلەر؛ «قەدىمكى تۈركلەر تۇرمۇشىدا يايلاق ۋە شەھەر»، «ئىسلام دىنى»، 29-توم، 1949-يىلى، 30-62-بەتلەر.

㉜ ئاننا مارىيا فون گاباين: «قەدىمكى تۈرك ئەدەبىياتى»، 221-، 230-بەتلەر؛ دېنىس سىنور: «ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركلىرىدە بۇددىزم»، «كۆرۈسى كىسۇما ئارخىپلىرى»، 1-تومنىڭ تولۇقلىمىسى، 1939-يىلى، 353-، 390-بەتلەر. تىلو: «بېرلىندىكى تۇرپان ساقلانمىلىرىدىكى بۇددىزم ۋەسىقىلىرىنىڭ رەتلىنىش، تەتقىق قىلىنىشىنىڭ قىسقىچە ئەھۋالى»، «بۇددىزم يىللىق مەجمۇئەسى»، 1967-يىلى، 80-، 82-بەتلەر.

㉝ رەشىت رەھمىتى ئارات: «قەدىمكى تۈرك شېئىرلىرى»، 8-، 27-نومۇرلۇق ۋەسىقىلەر، بۇ ھەقتە يەنە خازىيىنىڭ تۆۋەندىكى ئەسىرىگە قاراڭ: «بېرلىندىكى تۇرپان ساقلانمىلىرىدىكى بىر كۇپلېت بۇددىزمچە شېئىر»، «شەرقشۇناسلىق ژۇرنىلى»، 23-توم، 1970-يىلى، 1-، 21-بەتلەر.

㉞ موللېر: «ئۇيغۇرشۇناسلىق» 3-توم، «پىروسىيە پەنلەر ئاكادېمىيەسى ئىلمىي ماقالىلىرى»، 1920-يىلى، 2-نومۇر، «ئۇيغۇرشۇناسلىق»، 4-توم، گاباين خانىم تەھرىرلەپ نەشر قىلدۇرغان، «پىروسىيە پەنلەر ئاكادېمىيەسى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1931-يىلى، 675-، 727-بەتلەر.

㉟ ئاننا مارىيا فون گاباين: «مايترى سىمىت: قەدىمكى تۈرك تىلىدىكى بۇددىزمغا دائىر بىر پارچە ۋەسىقە» 1-توم، ۋېسبادېن، 1957-يىلى، 2-توم، بېرلىن.

㊱ فىلىك جىياشىلىك: «1959- يىلى قومۇلدىن بايقالغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى بۇددا نومى»، «مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى»، 1962- يىلى، 7-، 9- قوشما سان، 90-، 97- بەتلەر.

㊲ مولىلېر: «ئۇيغۇرشۇناسلىق» 1- توم، «پىروسىيە پەنلەر ئاكادېمىيەسى ئىلمىي ماقالىلىرى»گە بېسىلغان، 1908- يىلى، 2- نومۇر، 17-، 33- بەتلەر.

㊳ رادلوف ۋە مالوفلار قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى باسما تېخنىكا ھەربى بىلەن سانت پېتېربۇرگتا ساقلىنىۋاتقان «ئالتۇن يارۇق»نى نەشر قىلدۇرغان. بۇ ھەقتە تۆۋەندىكى ئەسەرگە قاراڭ: «ئالتۇن يارۇق»، «بۇددىزمشۇناسلىق مەجمۇئەسى»نىڭ 17- تومى، سانت پېتېربۇرگ، 1913-، 1917- يىلى. بۇنىڭ كۆپ قىسمىنى رادلوف گېرمان تىلىغا تەرجىمە قىلىپ نەشر قىلدۇرغان، بۇ نەشرى كۆپلىگەن تەرجىمە ۋە تاۋۇشلارنى ئاساس قىلغان.

㊴ تەرجىماندىن ئىزاھات: كېيىنكى ئەھۋالدا ئۆزگىرىش بولغان، بۇ كىتاب «بېرلىندا ساقلىنىۋاتقان تۇرپان ۋەسىقىلىرى»، 1- تومى سۈپىتىدە 1971- يىلى بېرلىندا ئېلان قىلىنغان.

㊵ ئاننا مارىيا فون گاباڭن: «قەدىمكى تۈرك ئەدەبىياتى»، 227-، 228- بەتلەر؛ پېتېر سىمە: «قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى بىر پارچە پۇشايماننامە (تۇۋانامە)»، «شەرقشۇناسلىق ژۇرنىلى» 22- توم، 1969- يىلى، 107-، 121- بەتلەر.

㊶ تەرجىماندىن ئىزاھات: كېيىنكى ئەھۋالدا ئۆزگىرىش بولغان، بۇ كىتاب «بېرلىندا ساقلىنىۋاتقان تۇرپان ۋەسىقىلىرى»، 2- تومى سۈپىتىدە 1971- يىلى بېرلىندا ئېلان قىلىنغان.

㊷ مولىلېر: «تۇرپاندىن تېپىلغان لاما دىنىغا دائىر ئەپسۇن شەكلىدىكى بىر كىتاب»، «پىروسىيە پەنلەر ئاكادېمىيەسى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1928- يىلى، 381-، 386- بەتلەر.

㊸ T.IIIM (Ch/7379) نومۇرلۇق ۋەسىقە، ئاننا مارىيا فون گاباڭن: «تۇرپان ساقلانمىلىرىدىكى باسما بۇيۇم»، «پىروسىيە پەنلەر ئاكادېمىيەسى ئىلمىي ژۇرنىلى، تىل- ئەدەبىيات ۋە سەنئەت قىسمى» 1976- يىلى، 1- سان 28- بېتىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان.

㊹ تا ھازىرغىچە مەلۇم بولغان ۋەسىقىلەرنى مولىلېر «قەدىمكى تۈرك يېزىقىدىكى زورروئاستېر دىنىغا دائىر ‹سايىنت گىئورگىينىڭ ھەققانىيەت ئۈچۈن قەستكە ئۇچراش خاتىرىسى›نىڭ پارچىلىرى ھەققىدە»، «مۇزېي»، 39- توم، 1926- يىلى، 41-، 75- بەتلەر.

㊺ بۇ يەردە مولىلېرنىڭ «ئۇيغۇرشۇناسلىق» ناملىق ئەسىرىنىڭ 1- توم (5-، 10- توم)دا ئېلان قىلىنغان TIIB29 نومۇرلۇق ۋەسىقە كۆزدە تۇتۇلىدۇ، بۇ ۋەسىقە بۇيلۇقتىن تېپىلغان. بۇنىڭ (U6) HDI نومۇرلۇق ئىنتايىن كىچىك بىر پارچىسى لېكوك ئېلان قىلغان ۋەسىقىنىڭ كىچىك بىر قىسمى ئىكەن. بۇ ھەقتە لېكوكنىڭ تۆۋەندىكى ئەسىرىگە قاراڭ: «ئۇيغۇر يېزىقلىرى ھەققىدە ئومۇمىي بايان»، «شەرق تىلىغا دائىر ماقالىلەر توپلىمى»نىڭ 22- تومىغا كىرگۈزۈلگەن، 1919- يىلى، 101-، 102- بەتلەر، كېيىنكىسى قوچۇ قەدىمىي شەھىرى خارابىسىدىن تېپىلغان.

㊻ ئاننا مارىيا فون گاباڭن: «قەدىمكى تۈرك تىل- ئەدەبىياتى»، 237- بەت.

㊼ بۇ كىتابچىغا TII41 (U338) دەپ نومۇر قويۇلغان.

㊽ تويۇق ۋە قۇرۇقتاغدىن تېپىلىپ تېخى ئېلان قىلىنمىغان ۋەسىقىلەرنىڭ ئەھۋالى ھەققىدە پېتېر سىمەنىڭ تۆۋەندىكى ئەسىرىگە قاراڭ: «تۇرپاندىن تېپىلغان قەدىمكى تۈرك تىلىدىكى زورروئاستېر دىنىغا دائىر ۋەسىقە» 12- نۆۋەتلىك ئالتايشۇناسلىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىغا تاپشۇرۇلغان، بېرلىن، 1969- يىلى.

㊾ مۇشۇ تۈردىكى بارلىق ۋەسىقىلەرنى رەشىت رەھمەتى ئاراتنىڭ تۆۋەندىكى ئەسىرىدىن كۆرۈڭ: «ئۇيغۇرلارنىڭ تېبابەتچىلىكى» 1- قىسمى «پىروسىيە پەنلەر ئاكادېمىيەسى ئىلمىي ژۇرنىلى»دا ئېلان قىلىنغان، 1930- يىلى، 451-، 448- بەتلەر؛ 2- قىسمى مۇشۇ ژۇرنالدا ئېلان قىلىنغان، 1932- يىلى، 448-، 401- بەتلەر.

㊿ رەشىت رەھمەتى ئارات: «تۇرپاندىن تېپىلغان قەدىمكى تۈركچە ۋەسىقىلەر»③، 7- توم، بېرلىن، 1936- يىلى، 12- نومۇرلۇق ۋەسىقە.

(51) رادلوف: «قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەر»، لېنىنگراد، 1928- يىلى، رەشىت رەھمەتى ئارات: «قەدىمكى تۈرك شېئىرلىرى»، 5-، 53- بەتلەر.

(52) تېخنوف: «10-، 14- ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي تۈزۈمى» موسكۋا- لېنىنگراد، 1966- يىلى (بۇ كىتابنىڭ خەنزۇچە تەرجىمىسى «شىنجاڭ ئومۇمىي تارىخى»نىڭ بىرى سۈپىتىدە 2013- يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىندى، ئۇيغۇرچىسى ئۇيغۇر سايرانىنىڭ رۇس تىلىدىن بىۋاستە تەرجىمە قىلىشى بىلەن 2001- يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان — تەرجىماندىن ئىزاھات)

(53) بارتولد: «تۈركىي مىللەتلەرنىڭ تارىخى تەتقىقاتىنىڭ ھازىرى ۋە ۋەزىپىسى»، «گېرمانىيە تىلشۇناسلىق ئىلمىي جەمئىيىتى ژۇرنىلى»نىڭ 83- تومىغا بېسىلغان، 1929- يىلى، 121-، 142- بەتلەر.

(54) خېنىش: «بېرلىندىكى تۇرپان ساقلانمىلىرىدىكى موڭغۇلچە ۋەسىقىلەر»، «گېرمانىيە پەنلەر ئاكادېمىيەسى ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى» 1959- يىللىق 1- سان، بېرلىن، 1959- يىلى، 39-، 48- بەتلەر؛ نىكولاي پوپپې: «ئالېكساندىر رىۋايىتىگە دائىر بىر پارچە موڭغۇلچە ۋەسىقە»، «گېرمانىيە تىلشۇناسلىق ئىلمىي جەمئىيىتى ژۇرنىلى»نىڭ 107- تومىغا بېسىلغان، 1957- يىلى، 105-، 129- بەتلەر.

(55) ۋىلھېلم باڭ، رەشىت رەھمەتى ئارات: «تۇرپاننىڭ قەدىمكى خەلق شېئىرلىرى»، «بۈيۈك ئاسىيا»، 1933- يىلى، 129-، 140- بەتلەر.

(56) رەشىت رەھمەتى ئارات: «تۇرپاننىڭ قەدىمكى خەلق شېئىرلىرى»، 34- نومۇرلۇق ۋەسىقە.

(57) تېزكان، پېتېر سىمە: «قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى خەت- چەك پارچىلىرى»، «تۈركلوگىيە تەتقىقاتى»، بۇداپېشت، 1971- يىلى، 451-، 460- بەتلەر.

ئىمىن تاجى تۇرگۇن تەرجىمىسى (ئۈرۈمچى كەسپىي ئۇنىۋېرستېتى ئىجتىمائىي پەنلەر بۆلۈمىنىڭ ئوقۇتقۇچىسى)

سوتسىيالىستىك ئىناق جەمئىيەت قۇرۇش ئىدىيەسى ۋە ئۇيغۇر فولكلورى

بۇخەلچەم ئابدۇرېھىم

جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسى 16 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 6 ـ ئومۇمىي يىغىنىدا ۋەزىيەت ۋە ۋەزىپىلەر تەھلىل قىلىنىپ سوتسىيالىستىك ئىناق جەمئىيەت قۇرۇشقا ئائىت بىر قانچە چوڭ مەسىلە تەتقىق قىلىندى ۋە بۇ ھەقتە قارار چىقىرىلدى. سوتسىيالىستىك ئىناق جەمئىيەت قۇرۇش ئىدىيەسىنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلۇشى جۇڭگوچە سوتسىيالىزمنىڭ ماھىيەتلىك خاسلىقىنى ساقلاپ قېلىش دۆلەتنىڭ قۇدرەت تېپىشىنى، مىللەتنىڭ گۈللىنىشىنى، خەلقنىڭ بەختەر تۇرمۇش كەچۈرۈشىنى ئىشقا ئاشۇرۇشنىڭ مۇھىم كاپالىتى، بۈگۈندىكى مەركىزىي نۇقتا ئومۇمىي خەلقنىڭ ئىناقلىقى ئورتاق مەقسەت يولىدا كۈرەش قىلىشتىن ئىبارەت.

ئۇيغۇر فولكلورىنىڭ ھەرقايسى تۈرلىرىدە سوتسىيالىستىك ئىناق جەمئىيەت قۇرۇش ئىدىيەسى بىلەن بىردەك بولغان ئىناقلىق، ئىتتىپاقلىق، ئورتاق مەقسەتلەر ئۈچۈن كۈرەش قىلىش تەشەببۇس قىلىنغان مەزمۇنلار ناھايىتى كۆپ. تېمىمىزنىڭ ئەھمىيەتلىك يېرى شۇكى سوتسىيالىستىك ئىناق جەمئىيەت قۇرۇش ئىدىيەسى بىلەن ئۇيغۇر فولكلورى ئوتتۇرىسىدىكى ئورتاقلىقلارنى كۆرسىتىپ بېرىش.

ئۇيغۇر فولكلورىدىكى ئىناق جەمئىيەت بەرپا قىلىش بىلەن بىردەك مەزمۇنلار ۋە ئۇلارنىڭ رېئال ئەھمىيىتى

فولكلور خەلقنىڭ ئەقىل ـ پاراستى دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. ئىلمىي نۇقتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا ئۇزاق مەزگىللىك تارىخىي تەرەققىيات شەكىللەندۈرگەن مىللىيلىكتە، ئەنئەنىۋىلىكتە ۋە شۇ خەلقنىڭ ئىچىدە كەڭ تارقىلىشچانلىققا ئىگە بولغان ھادىسىلەر فولكلورنى شەكىللەندۈرىدۇ. فولكلور ھادىسىلىرى خەلقنىڭ ئۇزاق مەزگىللىك ياشاش جەريانىدا شەكىللەنگەن بولۇپ ئۇنىڭغا خەلقنىڭ ئەقىل ـ پاراستى، دۇنيا قارىشى، تەبىئەت قارىشى، ئالەم قارىشى، شۇنداقلا دىنىي ئېتىقادى مۇجەسسەملەنگەن، بىز بۇنىڭدىن خەلقنىڭ ياشاش ئۇسۇلى، ياشاش ئادەتلىرى قاتارلىق كۆپ قىرلىق مەزمۇنلارنى بىلىپ يېتەلەيمىز. بۇنداق خەلقنىڭ ئەقىل مېۋىلىرى جەملەنگەن قامۇس خاراكتېرلىك خەلق بىلىملىرىنى خىلمۇخىل نۇقتىلاردىن تەتقىق قىلىش، جەمئىيەت ۋە دۆلەتنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن ناھايىتى زور ئەھمىيەتكە ئىگە.

1. ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەك ـ ئىچمەك ئادەتلىرى

ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئۇزاق تارىخىي جەريانلاردا ھاسىل قىلغان تۇرمۇش ئۇسۇلى ئوخشاش بولمايدۇ. بۇ خىل ئوخشىماسلىق قەدىمكى ئەجدادلارنىڭ ياشىغان جۇغراپىيەلىك ماكان ـ زامان شارائىتى، ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ پەرقلىق بولۇشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ ئەنە شۇنداق كۆرۈنەرلىك پەرقلەر مىللەتلەرنىڭ يېمەك ـ ئىچمەك جەھەتتىكى ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرىدە

ئىپادىلىنىدۇ. بۇ ئۆزگىچىلىكلەر يېمەكلىكلەرنى تەييارلاش، ئىستېمال قىلىش ئۇسۇلى ۋە يېمەكلىك قۇرۇلمىسىنىڭ ئوخشىماسلىقىدا تېپىك ئىپادىلىنىدۇ.

ئۇيغۇرلار تارىختا ئىپتىدائىي ئ.ۋۋچىلىق دەۋرى، يايلاق مەدەنىيىتى دەۋرى ۋە تېرىم مەدەنىيىتى دەۋرىدىن ئىبارەت ئوخشاش بولمىغان مەدەنىيەت تىپلىرىنى بېشىدىن ئۆتكۈزگەن ھەمدە ھەرقايسى دەۋرلەردە ئۆزىگە خاس بىر يۈرۈش ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ۋە شۇنىڭغا مۇناسىپ تۇرمۇش ئادەتلىرىنى شەكىللەندۈرگەن. ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەك-ئىچمەك مەدەنىيىتىمۇ دەل ئەنە شۇنداق تارىخىي ئىزچىللىق جەريانىدا بارلىققا كەلگەن.

ئۇيغۇرلار غىزالىنىش ئۇسۇلى جەھەتتە ئاساسەن دېگۈدەك كوللېكتىپ غىزالىنىش شەكلىنى ئاساس قىلىدۇ. بۇ خىل شەكىل ئادەتتە ئائىلىدىن تارتىپ تاكى چوڭ-چوڭ سورۇنلارغىچە كېڭەيگەن بولۇپ، داستىخان غىزالانغۇچىلارنى ئۇيۇشتۇرىدىغان ئىتتىپاقلىششقا، بىرلىششكە تەشكىللەيدىغان بىر ۋاستە بولىدۇ. ئائىلىدىكى غىزالىنىش ئادەتلىرىدە كۆپىنچە ھاللاردا ئائىلە ئەزالىرىنىڭ تولۇق جەم بولۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ. داستىخان ئەتراپىدا ئولتۇرغانلار چوڭدىن-كىچىككە قاراپ چۆرىدەپ ئولتۇرىدۇ ۋە چوڭلارنى ھۆرمەتلەش، كىچىكلەرنى ئىززەتلەش، ئۆزئارا كۆيۈنۈش، سەممىي مېھىر-مۇھەببەت ئاساسىدا غىزالىنىدۇ. غىزا تارتىلغاندا ئاۋۋال چوڭلارغا، ئاندىن باللارغا، ئاياللارغا غىزا سۇنۇلىدۇ، بۇلارنىڭ ھەممىسى ئەمەلىيەتتە ئائىلە ئەزالىرىنى ئىناق، ئىتتىپاق قىلىدىغان غىزالىنىش، يېمەك-ئىچمەك ئادىتىدىن ئىبارەت.

2. ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرلۇك مۇراسىم ۋە ھېيت-ئايەم ئادەتلىرى

ئىنسانلار ياشاش جەريانىدا ئوخشاش بولمىغان ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەت تارىخىنى شەكىللەندۈرگىنىگە ئوخشاش بۇ جەرياندا خىلمۇخىل مۇراسىم، ھېيت-بايرام ئادەتلىرىنى شەكىللەندۈرگەن، ھېيت-بايراملارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مۇراسىم پائالىيەتلىرى ئىنسان مەنىۋى تۇرمۇشىنىڭ مۇھىم بىر مەزمۇنى، شۇنداقلا ئادەت شەكلى بولۇپ ئۇ ئىنسانلارنىڭ ياشاش جەريانىدىكى ھەر بىر باسقۇچىغا، بۇرۇلۇش نۇقتىلىرىغا مۇناسىۋەتلىك بولغان ئەڭ ئەھمىيەتلىك، ئەڭ خۇشاللىق ۋە قايغۇ-ھەسرەتلىك ئىش-ۋەقەلەرنى خاتىرىلەش خۇسۇسىدا بارلىققا كەلگەن مەدەنىيەت ھادىسىلىرىدىن ئىبارەت.

ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرلۇك ھېيت-بايرام مۇراسىم ئادەتلىرىنى چوڭ جەھەتتىن ئۆمۈر مۇراسىملىرى، ئىشلەپچىقىرىش مۇراسىملىرى، ھۈنەر-كەسپ مۇراسىملىرى، ئۆي سېلىش مۇراسىملىرى، دەپنە مۇراسىملىرى، دىنىي مۇراسىملار ۋە ھېيت-ئايەم ئادەتلىرى قاتارلىق تەرەپلەرگە

بۆلۈشكە بولىدۇ. بۇنداق مۇراسىم ئادەتلىرىنىڭ ئۆزىگە خاس بولغان ئۆتكۈزۈلۈش شەكلى، قائىدە-تەرتىپلىرى قۇرۇلمىلىرى بار بولۇپ، بۇ خىل قۇرۇلما شەكىللەر ھەرقايسى مۇراسىم، ھېيت-ئايەم ئادەتلىرىدە ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكنى ھەمدە نۇرغۇن تەرەپلەردىكى ئورتاقلىقلارنى شەكىللەندۈرگەن.

يۇقىرىقى مۇراسىملارنىڭ ئۆتكۈزۈلۈش شەكلىدىكى ئورتاق ئالاھىدىلىكلەر چىن ئىنسانىي مېھىر-مۇھەببەتنى كۆيلەش، سەمىمىي دوستلۇق، ۋاپادارلىقنى تەشەببۇس قىلىش، ئىناق-ئىتتىپاق بولۇشنى مەقسەت قىلىش، ئۆزئارا ھۆرمەت، ئىشەنچنى كۈچەيتىش بولۇپ، بۇ ياشاش جەريانىدا بەخت-سائادەتلىك تۇرمۇشقا ئېرىشىش ئۈچۈن ئىنسان بىلەن ئىنساننىڭ ئوتتۇرىسىدا شەكىللەنگەن مۇناسىۋەتلەرنى تەڭشەشتە ناھايىتى چوڭ ئەھمىيەتكە ئىگە ۋە زۆرۈر رولغا ئىگە. ئۇيغۇرلارنىڭ مۇراسىم، ھېيت-بايرام ئادەتلىرىدىكى بۇ خىل ئىلغار تەشەببۇس كۆز قاراشلار ئىناق جەمئىيەت قۇرۇش ئىدىيەسى بىلەن ماھىيەت جەھەتتىن بىردەك، بىرى سىياسىي شەكىلدە، بىرى ئۆرپ-ئادەت شەكلىدە ئىپادىلىنىدۇ.

3. ئۇيغۇرلارنىڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى خەلقنىڭ تەبىئەت، جەمئىيەت، رېئاللىق كىشىلىك ھايات توغرىسىدىكى كۆز قاراش، پىكىرلىرىنىڭ بەدىئىي شەكىلدە ئىپادىلىنىشىدىن ئىبارەت.

ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا ئىناقلىق، ئىتتىپاقلىق، سەمىمىيەت، باراۋەرلىك ئەكس ئەتكەن مەزمۇنلار ناھايىتى كۆپ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى تارىخىي داستانى «ئوغۇزنامە»دە مۇنداق قۇرلار ئۇچرايدۇ: «مەن سىلەرگە بولدۇم خاقان، ئېلىڭلار يا بىلەن قالغان، نەيزىلەر بولسۇن ئورمان، كۆك بۆرە بولسۇن ئۇران، بەلگە بولسۇن بىزگە بۇيان». بۇ قۇرلاردىن بىز ئوغۇزخاننىڭ پۈتۈن قەبىلىلەرنىڭ بىرلىشىپ چاقىرىۋاتقانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرىدىمۇ ئىناقلىق، ئىتتىپاقلىق، سەمىمىيەت، ۋاپادارلىق ئەكس ئېتىدىغان مەزمۇنلار ناھايىتى كۆپ ئۇچرايدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا خەلق چۆچەكلىرىدە ئىتتىپاقلاشقان قوۋم-قېرىنداشلارنىڭ ناھايىتى چوڭ خېيىم-خەتەرلەردىنمۇ ئامان قالىدىغان، ئىتتىپاقلاشمىغان قېرىنداشلارنىڭ ئادەتتىكى سىناقلاردىنمۇ ئۆتەلمەيدىغان مەزمۇنلار بار. بۇ خىل كۆز قاراش ماقال-تەمسىللەردىمۇ ناھايىتى كۆپ ئەكس ئەتكەن. ئۇيغۇر خەلق ماقال-تەمسىللەردە ئىناقلىق، ئىتتىپاقلىق تەشەببۇس قىلىنغان مەزمۇنلار خېلى سالماقنى ئىگىلەيدۇ. مەسىلەن، «بىرلەشكەن ئۆزار، بىرلەشمىگەن تۇزار»، «يالغۇز ئاتنىڭ چېڭى چىقماس، چېڭى چىقسىمۇ دېڭى چىقماس»، ئايرىلغاننى ئېيىق يەر، بۆلۈنگەننى بۆرە يەر»، «تەڭ يېگەن تەنگە سىڭەر، يالغۇز يېگەن يەرگە» قاتارلىقلار. بۇ ماقال-تەمسىللەردە ئىناقلىق، ئىتتىپاقلىق تېمىسى ئوخشاش بولمىغان شەكىلدە ئىپادىلەنگەن، ئۇنىڭدىن باشقا يەنە خەلق قوشاقلىرىدىمۇ ئىناقلىق، ئىتتىپاقلىق، ئۆملۈك تېمىسى ئالاھىدە گەۋدىلەندۈرۈلگەن.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى ھەرقايسى ژانىرلاردا ئىتتىپاقلىق تېمىسى ئالاھىدە كۆزگە چېلىقىدىغان بولۇپ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىمىزنىڭ مۇھىم تېماتىكا مەزمۇنلىرىنىڭ بىرىدۇر. بۇ خىل قاراشلار ماھىيەت جەھەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا سوتسىيالىستىك ئىناق جەمئىيەت بەرپا قىلىش ئىدىيەسىنىڭ ئاساسىي روھى ۋە ئەسلىي مەقسەتلىرى بىلەن بىردەكلىككە ئىگە.

4. ئۇيغۇرلارنىڭ كۆڭۈل ئېچىش ئادەتلىرى ۋە خەلق ئويۇنلىرى

ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ كۆڭۈل ئېچىش ئادەتلىرى ۋە خەلق ئويۇنلىرىدا ئوخشاش بولمىغان پەرقلەر ساقلانغان بولۇپ، بۇ خىل پەرقلەر شۇ خەلقنىڭ مىللىي پىسخىكىسى ۋە گۈزەللىك قارىشىنى مەركەز قىلغان ھالدا شەكىللەنگەن. ئۇيغۇرلارنىڭ كۆڭۈل ئېچىش ئادەتلىرىنىڭ مەزمۇنى مول، شەكلى ھەر خىل بولۇپ، مەشرەپ، بەزمە،

سەيلە- باراۋەت ۋە ھەر خىل ئويۇن ۋە تەنتەربىيە پائالىيەتلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇنداق پائالىيەتلەرنىڭ ئىچىدە مەشرەپ تارىخى ئەڭ ئۇزاق، مىللىيلىقى ئەڭ كۈچلۈك، تۈرلىرى ئەڭ كۆپ، كەڭ ئامموۋىلىقا ئىگە ئۇنىۋېرسال مەدەنىي كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرىدىن بولۇپ «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك»دىمۇ مەشرەپكە ئائىت بايانلار خاتىرىلەنگەن.

مەشرەپنىڭ قويۇق مايىللىقا، كەڭ ئامموۋىلىقا ئىگە بولۇشتەك ئالاھىدىلىكى، ئۇنىڭدا ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي پسىخىكا ئالاھىدىلىكى روشەن ئىپادىلىنىدىغان نەغمە- ئۇسسۇللاردىن تاشقىرى تەربىيەۋى ئەھمىيەتكە ئىگە ھەر خىل قىزىق ئويۇنلارنىڭمۇ ئوينىلىدىغانلىقى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. مەشرەپ، بەزمىلەردە ئولتۇرۇشلارنىڭ تەرتىپلىك، كۆڭۈللۈك ئۆتۈشىنى كاپالەتلەندۇرۇش يۈزىسىدىن تۈزۈلگەن بىر قاتار قائىدە- تۈزۈملەر ۋە تەرتىپلەر بار بولۇپ، بۇ مەشرەپنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك ئاخىرلىششى ئۈچۈن ناھايىتى زۆرۈر.

بەزمە، مەشرەپلەردە كۆپىنچە ھاللاردا شەخسلەرنىڭ كوللېكتىپقا بويسۇنۇشى، كوللېكتىپچانلىقى، كۆپ ساندىكى كىشىلەر بىلەن ئىتتىپاقلىششنى، ئۆزئارا باراۋەر، ئادىل، ھەققانىي بولۇشى تەشەببۇس قىلىنىدۇ. مەشرەپلەردە ئەخلاقسىزلىق، ناچار قىلىق، ناچار ئىللەتلەر قاتتىق جازالىنىدۇ ۋە كىشىلەرنىڭ ئۆز ئىختىيارىغا يارىشا ھەر خىل نومۇر، ھەر خىل ئويۇنلارنى ئويناپ بېرىش شەرت قىلىنىدۇ. بۇ نۇقتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا ئۇيغۇر مەشرەپ ئويۇنلىرى نوقۇل كۆڭۈل ئېچىش خاراكتېرىنى ئالغان ئادەت بولماستىن بەلكى يەنە كىشىلەرگە ئۆز ئىقتىدارىنى جارى قىلدۇرۇشقا پۇرسەت يارىتىپ بېرىدىغان سورۇندۇر.

ئۇيغۇر مەشرەپ ئويۇن ئادەتلىرىنىڭ فۇنكسىيەسىدىن قارىغاندا ئوخشاش بولمىغان شەكىللەردە ئۆتكۈزۈلىدىغان مەشرەپ ئويۇنلار چوڭ جەھەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا ئاخىرقى مەقسىتى، ئىپادىلەنگەن مەزمۇنى جەھەتتىن ئاساسەن بىردەكلىككە، ئوخشاشلىققا ئىگە، ئۇيغۇر مەشرەپ ئويۇنلىرى كۆڭۈل ئېچىشنى مەقسەت قىلغاندىن باشقا كىشىلەر ئارىسىدىكى ئاداۋەت، ئۆچمەنلىكنى تۈگىتىش، دوستانىلىقنى كۈچەيتىش، ئىناق، ئۆملۈكنى تەشەببۇس قىلىش، كىشىلەرگە ئۆز ئىقتىدارىنى جارى قىلدۇرىدىغان سورۇن ھازىرلاپ بېرىش، چوڭلار بىلەن كىچىكلەر ئارىسىدا ئۆزئارا ھۆرمەت، ئىززەت ۋە مېھرىبانلىقنى شەكىللەندۇرۇش، ئەدەپ- ئەخلاق تەربىيەسى بېرىش قاتارلىق تەرەپلەرنى ئاساس قىلىنغان ھالدا ئوينىلىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ كۆڭۈل ئېچىش ئادەتلىرى ۋە ئويۇنلىرىنىڭ ئاخىرقى نىشانى، مەقسىتى جەھەتتە سوتسىيالىستىك ئىناق جەمئىيەت بەرپا قىلىش ئىدىيەسى بىلەن ئورتاقلىققا ئىگە.

سوتسىيالىستىك ئىناق جەمئىيەت بەرپا قىلىش ئىدىيەسى دۆلىتىمىزنىڭ نۆۋەتتىكى سىياسىي، ئىجتىمائىي ئەھۋالى، خەلقئارا مۇناسىۋەتتىكى ئورنى، خەلقنى باي، دۆلەتنى قۇدرەتلىك قىلىش ئارزۇسىنى ئۆزىگە مۇجەسسەملىگەن بىر تۈرلۈك كۆز قاراش بولۇپ دۆلىتىمىزنىڭ ھازىرقى ئەھۋالىغا نىسبەتەن ناھايىتى زور ئەھمىيەتكە ۋە ئىلغارلىققا ئىگە.

ئۇيغۇر فولكلورى بولسا ئۇيغۇرلاردىن ئىبارەت تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئىچىدىكى تارىخى، مەدەنىيىتى ناھايىتى ئۇزاق ۋە ئەينەن ساقلانغان بۇ مىللەتنىڭ ناھايىتى ئۇزاق جەريانىدا شەكىللەنگەن ئەقىل- پاراسەتلىرىنىڭ مۇجەسسىمى، ئۇيغۇر فولكلورىدا بۈگۈنكى دەۋر ئۈچۈنمۇ ناھايىتى ئىلغار سانالغان ئىدىيەلەر كۆپ بولۇپ ئۇنى ئىلمىي نۇقتىدىن يەكۈنلەپ چىقىش تولىمۇ ئەھمىيەتلىك. ئۇيغۇر فولكلورىدىكى ئىناقلىق، ئىتتىپاقلىق، ئىنسانىي ئەخلاقنى تەشەببۇس قىلىش قاتارلىق تەرەپلەر يۇقىرىدا مۇھاكىمە قىلىپ ئۆتكىنىمىزدەك سوتسىيالىستىك ئىناق جەمئىيەت بەرپا قىلىش ئىدىيەسى بىلەن بىردەكتۇر.

پايدىلانغان ماتېرىياللار:

(1) ئابدۇرېھىم ھەبىبۇللا: «ئۇيغۇر ئېتنوگرافىيەسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000- يىل نەشرى.

(2) جۇڭگو مىللەتلەر ژۇرنىلى، 2006- يىللىق 6- سان.

(3) تۇرسۇن ئايۇپ، گېڭ شىمىن «ئوغۇزنامە»، مىللەتلەر نەشرىياتى.

(4) مۇھەممەد رېھىم «ئۇيغۇر خەلق ماقال- تەمسىللىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى.

(5) شىنجاڭ گېزىتىنىڭ مۇناسىۋەتلىك سانلىرى.

(6) گېڭ شىمىن، تۇرسۇن ئايۇپ «ئوغۇزنامە»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1980- يىلى نەشرى.

(ئاپتور: قەشقەر شەھىرى خانىدى يېزا سۆگە تاغ باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىسى)

ئۇيغۇر خەلق داستانى «تاھىر-زۆھرە» بىلەن ئالتاي ئېپىك داستانلىرىدىكى «كۆزۈيكە داستانى»نىڭ سېلىشتۇرمىسى

ئىبراھىم دىلەك (تۈركىيە)

تەتقىقاتىمىزغا ئاساس قىلىنغان مەتىن تۈرك خەلقلىرى، ھەتتا ئۇلارغا قوشنا ياشىغان يات خەلقلەر (ئەرمەنلەر، ئالبانلار) ئارىسىدا داستان، خەلق ھېكايىسى ۋە چۆچەك قاتارلىق شەكىللەردە كەڭ تارقالغان بولۇپ، بۇنىڭ يەنە بۇ يەردە تىلغا ئېلىنمايدىغان خېلى كۆپ ۋارىيانتلىرى بار. ئاناتولىيەدە «تاھىر مىرزا» (تاھىر بىلەن زۆھرە)، ئۆزبېكلەر ئارىسىدا «تاھىر ۋە زۆھرا»، ئالتاي تۈركلىرى ئارىسىدا «كوزىن ئەركەش» ۋە «كۆزۈيكە» دېگەن ۋارىيانتلىرى، باشقۇرۇتلار ئارىسىدا «كۇزىيكۆرپەس» دېگەن نام بىلەن مەلۇم بولغان ئىككى ۋارىيانتى بار. ئەدەبىياتتا «بالايىۋ ۋارىيانتى» دەپ ئاتالغان مەتىن پەقەت نەسرىي شەكىلدە بولسا، «كونشاك ۋارىيانتى» دەپ ئاتالغىنى نەسرىي شەكىل بىلەن نەزمىي شەكىل ئارىلاش ھالەتتىدۇر. داستانىنىڭ قازاقلار ئارىسىدا «قوزى كۆرپەش ۋە بايان سۇلۇ» دېگەن نامدا ئاتالغان ئۈچ ۋارىيانتى بار. بۇلارنىڭ بىرىنچىسى، رادلوف تەرىپىدىن نامەلۇم بىر ئاقىنىنىڭ؛ ئىككىنچىسى، ئاقىن شۆجەنىڭ؛ ئۈچىنچىسى بولسا ئاقىن چاناقنىڭ ئاغزىدىن قەلەمگە ئېلىنغان مەتىنلەردۇر. داستانىنىڭ قازان ۋە سىبىرىيە تاتارلىرى ئارىسىدا «كۇزى كۆرپە» دېگەن ئىككى ۋارىيانتى بار. بۇنىڭ بىرى، رادلوف تەرىپىدىن، يەنە بىرى بولسا ل. ۋ. دىمترىيېۋا تەرىپىدىن توپلانغان. داستانىنىڭ قىرىم-دوبرۇجا تاتارلىرى ۋە ئۇيغۇرلار ئارىسىدىمۇ ئىككىدىن ۋارىيانتى بار. ئۇيغۇر ۋارىيانتلىرىدىن بىرى، ئىسلام ھېلىم بىلەن سۇلايمان سېتى ئېيتىپ بەرگەن «بوز كۆرپەش — قارا ساچ ئايىم» ناملىق مەتىن بولۇپ، بۇ كورلا بىلەن لوپنۇر رايونىدا تارقالغان ۋە يۇسۇپ ئىسھاق تەرىپىدىن توپلىنىپ قەلەمگە ئېلىنغان. بۇنىڭ يەنە بىرى، رادلوف تەرىپىدىن رەتلىنىپ، «بوزى كۆرپەش» دېگەن نام بىلەن نەشر قىلىنغان①. بۇ مەتىن كېيىن تۈركىيەدە ر. رەھمەتى ئارات تەرىپىدىن ئۇيغۇرچە نەشر قىلىنغان. قازاق ئالىمى ئىسھاق دۇيشەنباييېف رادلوف تەرىپىدىن توپلىنىپ نەشر قىلىنغان ۋارىيانتنى يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان داستانلارنىڭ (بولۇپمۇ قازاق داستانلىرىنىڭ) بىر ۋارىيانتى دەپ ھېسابلىمايدۇ. ئۇنىڭ قارىشىچە، بۇ ۋارىيانتنىڭ باشقىلىرى بىلەن بولغان ئورتاقلىقى پەقەت نام جەھەتتىكى ئوخشاشلىقتۇر②. بىزمۇ دۇيسەنباييېفنىڭ كۆز قارىشىغا قوشۇلىمىز ۋە ئۇنىڭغا ئىلاۋە سۈپىتىدە نامى تىلغا ئېلىنغان داستانىنىڭ ئەسلىدىكى ئۇيغۇر ۋارىيانتىنى «بوزى كۆرپەش» ئەمەس، بەلكى «تاھىر-زۆھرە» ناملىق ئۇيغۇر خەلق داستانى دەپ ئويلايمىز. بۇنىڭغا يەنە شۇنى ئىلاۋە قىلىشقا بولىدۇكى، «بوز كۆرپەش ۋە قارا ساچ ئايىم» بىلەن «كۆزۈيكە» ئوتتۇرىسىدىكى ئوخشاشلىق بولسا قەھرىمانىنىڭ ئۆلۈم ۋەقەلىكىدىن ئىبارەتتۇر. «كۆزۈيكە»نىڭ باشتىكى ۋەقەلىكىمۇ ئۇيغۇر خەلق داستانى «غېرىب-سەنەم»نىڭ باشتىكى ۋەقەلىكى بىلەن

ئوخشايدۇ. بىز تەتقىق قىلىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشكەن ئە-
سەرلەر ئىچىدە تەتقىقاتچىلارنىڭ يۇقىرىدا نامى تىلدا ئېلىن-
غان داستاننىڭ ۋارىيانتلىرى ئارىسىدا «تاھىر - زۆھرە»دىن
سۆز ئاچماسلىقى دىققەتنى تارتىدۇ. بۇ ماقالىمىزدە بىز بىر -
بىرىنىڭ ۋارىيانتى دەپ قاراۋاتقان ئالتاي داستانلىرىدىن
«كۆزۈيكە» بىلەن ئۇيغۇر داستانلىرىدىن «تاھىر -
زۆھرە» ئوتتۇرىسىدىكى سېلىشتۇرمىنى (تۈزۈلۈش ۋە
موتىف جەھەتتە) ئاساس قىلدۇق. مەتىننىڭ ئالتاي ۋارىيان-
تىدا شامانىزم، مىف ۋە ئېپىك ئامىللار ئاساسىي ئورۇندا
تۇرسا، ئۇيغۇر ۋارىيانتىدا ئولتۇراق مەدەنىيەت ۋە چۆچەك
موتىفلىرى ئەڭ مۇھىم ئورۇندا تۇرغان. بۇ ئەھۋال بىزگە
ئومۇمەن مەتىننىڭ ئۆزى تارقالغان جەمئىيەتنىڭ شارائىتىغا
ياندىشىپ قانداق ئۆزگىرىشلەرگە ئۇچرىغانلىقىنىمۇ كۆرسە-
تىپ بېرىدۇ.

ۋ. م. جىرمونسكىي، گ. ن. پوتانىن، ل. پ. پوتا-
پوف، س. س. سۇرازاكوف، ئالكېي مارغۇلان ۋە س. س
كاراتاشنىڭ بىلدۈرگىنىدەك، داستان مەتىننىڭ ھەرقايسى
تۈرك قابىلىلىرى ئارىسىدىكى خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ھەر
خىل تۈرلىرىدە ۋارىيانتلىرىنىڭ بولۇشى داستاننىڭ ئومۇ-
مىي مەزمۇنىنىڭ تۈركىي قەبىلىلەر بىر ئورۇندا ياشىغان
دەۋردە ئوتتۇرىغا چىققانلىقىنى، قەبىلىلەرنىڭ تارقىلىشى
ۋە جۇغراپىيەلىك رايونلارنىڭ كېڭىيىشى نەتىجىسىدە
ئۇنىڭ ھەر خىل ۋارىيانتلىرىنىڭ مەيدانغا كەلگەنلىكىنى
كۆرسىتىمەكتە. شۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە، تەتقىقاتچىلار يەنە
بۇ داستاننىڭ شەكىللىنىشىدە تەسىر كۆرسەتكەن باشقا
بەزى داستان ۋە خەلق ھېكايىلىرىغىمۇ دىققەتنى بۇراپ،
ئۇلاردىن ئۇزۇق ئېلىش ئارقىلىق مۇكەممەللەشكەنلىكىنى
ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇلار داستان مەتىنى «بامسى
بەيرەك»، «ئالپ ماناش» (ئالپامىش ۋە ئۇنىڭ باشقا ۋا-
رىيانتلىرى)، «ئاشىق غېرىب»، «تاھىر بىلەن زۆھرە»
(تاھىر - زۆھرە) ۋە «بوز يىگىت» قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ
مەتنى بىلەن ناھايىتى ئورۇنلۇق ھالدا سېلىشتۇرما
قىلغان ۋە بۇلارنىڭ كۆپىنچە بىر - بىرىگە ئارىلىشىپ كەت-
كەنلىكىنى، بىرىنىڭ يەنە بىرىنىڭ شەكىللىنىشىدە مۇھىم
رول ئوينىغانلىقىنى بىلدۈرگەن③.

بىرىنچى، تۈزۈلۈش جەھەتتىكى سېلىشتۇرما

«كۆزۈيكە داستانى»نىڭ تېكستى نەزمىي شەكىلدە
بولۇپ، 1948 مىسرادىن تەشكىل تاپقان. «تاھىر - زۆھرە
داستانى» نەزىم ۋە نەسرىي شەكىل ئارىلىشىپ كەتكەن بىر
داستاندۇر. داستاننىڭ نەزمىي قىسىملىرى قەھرىمانلارنىڭ
دىيالوگلىرى ۋە ئوقۇلغان بېيىتلەردىن تەشكىل تاپقان. داس-
تاننىڭ تۈزۈلۈشى ۋە ۋەقەلىككە باغلىق بولغان سېلىشتۇر-
مىنى مۇنداق شەكىلدە كۆرسىتىشكە بولىدۇ.

1. قەھرىمانلارنىڭ ئائىلىلىرى

ھەر ئىككى داستاندا قەھرىمانلارنىڭ ئائىلىسى باي
ۋە ھۆكۈمران سىنىپقا مەنسۇپ. قەھرىمانلار بالىسىز ئائى-
لىلەرنىڭ بالىلىرى سۈپىتىدە دۇنياغا كېلىدۇ ۋە داستاننىڭ
ئاخىرىغا قەدەر يالغۇز بالا سۈپىتىدە ياشايدۇ. ئۇلارنىڭ
دادىلىرى ئالتاي ۋارىيانتىدا ئىككى دوست قاغان، ئۇيغۇر
ۋارىيانتىدا بولسا ئىككى تۇغقان قاغاندۇر. قاغانلارنىڭ
ئىسىملىرى داستاندىكى رولىغا ئۇيغۇن ھالدا ئاق قائان
بىلەن قاراتى قائان (ئالتاي ۋارىيانتى) ۋە ئاقخان بىلەن
قاراخاندۇر (ئۇيغۇر ۋارىيانتى)④. ئىسىملار ئوتتۇرىسىد-
كى بۇ زىتلىق ياخشىلىق ۋە يامانلىققا سىمۋول قىلىنغان.
ھەر ئىككى داستاندا ئوغۇل پەرزەنتلىك بولغان دادا (ئاق
قائان — ئاقخان) ئىجابىي، قىز پەرزەنتلىك بولغان دادا
(قاراتى قائان — قاراخان) بولسا سەلبىي تىپلاردۇر. مە-
تىننىڭ ھەر ئىككى ۋارىيانتىدىمۇ ئاق قائان ۋە ئاقخان
ئاتتىن يىقىلىپ جېنىدىن ئايرىلىدۇ. بۇ يەردە پەقەت زامان
جەھەتتىن پەرق بار، ئۇيغۇر ۋارىيانتىدا ئاقخان ئۆيىگە
بېرىپ بالىسىنى كۆرەلمەستىن ئۆلىدۇ، ئالتاي ۋارىيانتىدا
بولسا ئاق قاغان ئوغلى ئۈچۈن ئۆتكۈزۈلگەن تۇغۇت
تويى (ئات قويۇش مۇراسىمى — ئۇ)دا ئۆلىدۇ. ئانىلار
سۆز تېمىسىگە ئايلانغاندا بولسا داستاننىڭ ئالتاي ۋارىيان-
تىدا قەھرىماننىڭ ئانىسى (ئەركە تانا) ئوغلىنىڭ سۆيگۈنى-
نىڭ ئارقىسىدىن مېڭىشىنى توسۇشقا ئۇرۇنغان شەكىلدە
ۋەقەلىكنىڭ ئىچىدىن ئورۇن ئالسا، ئۇيغۇر ۋارىيانتىدا
قەھرىماننىڭ ئانىسىدىن زادىلا سۆز ئېچىلمايدۇ، داستان-
نىڭ راۋاجىغا ئائىت قىسىملىرىدا ئەركەك قەھرىماننىڭ دا-
دىسى ئۆلگەندىن كېيىن ئاقخاننىڭ تاھىرغا تۇتقان پوزىت-
سىيەسى بىلەن قاراتى قائاننىڭ كۆزۈيكەگە تۇتقان پوزىت-
سىيەسى ئوتتۇرىسىدا پەرق كۆرۈلىدۇ. قاراخان تاھىرغا
ئىگە بولۇپ، ئۇنى ئۆز ئوغلىغا ئوخشاش يېتىشتۈرۈشكە
تىرىشىدۇ. قاراتى قائان بولسا كۆزۈيكە ۋە ئۇنىڭ ئائىلى-
سىنى تۆۋەن كۆرۈپ رەت قىلىدۇ، ھەتتا قىزىنى كۆزۈي-
كەدىن يىراقلاشتۇرۇش ئۈچۈن ئۇنى باشقا بىر يۇرتقا

ئاپىرىۋېتىدۇ، كۆزۈيكە قاراتى قائان بىلەن ئۇرۇش قىلى-
دۇ، ئۇيغۇر ۋارىيانتىدا تاھىرنىڭ قارا خانغا قارشى
بۇنداق بىر زىيانلىق ھەرىكىتى كۆرۈلمەيدۇ.

2. قەھرىمانلارنىڭ تۇغۇلۇشى ۋە چوڭ بولۇشى

داستاننىڭ ھەر ئىككى ۋارىيانتىدا قەھرىمانلارنىڭ
تۇغۇلۇشى ئوۋ ۋە كېيىك موتىفلىرى بىلەن مۇناسىۋەت-
لىكتۇر. «كۆزۈيكە داستانى»دا ئاق قائان ۋە قاراتى
قائان خانىشلىرىنىڭ ھامىلدار ئىكەنلىكىنى، ھەتتا تۇغۇل-
ىدىغان بالىلىرىنىڭ جىنسىنى ئىككىسى بىللە ئوۋغا چىققاندا
بىر بوغاز كېيىكتىن ئۇققان بولسا، ئۇيغۇر ۋارىيانتىدا
ئاقخان بىلەن قاراخان ئوۋغا چىققاندا خانىشلىرى ھامىل-
دار ئىدى، ئالتاي ۋارىيانتىدا قاغانلار ئوۋغا ئۆزى يالغۇز
چىقسا، ئۇيغۇر ۋارىيانتىدا خانلار ئۆزىنىڭ قول ئاستىد-
كى ۋەزىر-ۋۇزۇرالار بىلەن بىرلىكتە ئوۋغا چىقىدۇ،
ئۇلار ئوۋ جەريانىدا ئالدىغا چىققان بوغاز كېيىكنى قىسا-
سى خانىشقا يېتىپ قاللمسۇن دەپ ئۆلتۈرمەيدۇ.

بالىلارنىڭ جىنسىغا مۇناسىۋەتلىك ھالدا خەيرلىك
(ئوغۇل بالىنى) ۋە خەيرسىز (قىز بالىنى) دەپ قاراش
داستاننىڭ ھەر ئىككى ۋارىيانتىدا مەۋجۇت بىر ئامىلدۇر.
ئوغۇل پەرزەنتنىڭ ئىسمى بىلەن چاقىرىلىدىغان قاغاننىڭ
ئاق قائان — ئاق خان، قىز پەرزەنتنىڭ ئىسمى بىلەن
چاقىرىلىدىغان قاغاننىڭ قاراتى قائان — قاراخان دېيىل-
شى تاسادىپىي ئەمەس. ئالتاي تۈركلىرىنىڭ خەلق ئېتىقاد-
لىرىغا ۋە داستاندا ئۇچرايدىغان ئىپادىلەرگە ئاساسلانغان-
دا، ئۇلاردا ئوغۇل پەرزەنت «كەرەكتۇ بالا» (كېرەكلىك
بالا)، قىز پەرزەنت بولسا «كەرەگۇ جوق بالا»، (كېرەك-
سىز بالا) دەپ خاراكتېرلەندۈرۈلىدۇ. مەتىننىڭ ئۇيغۇر ۋا-
رىيانتىدا بولسا قىز پەرزەنتلىك بولغانلىقنى بىلگەن قارا-
خان كۆڭلىنىڭ يېرىملىقىنى «ئوغۇل كۆرسەم، مۇرادىم
ھاسىل بولار ئىدى، چاپان يامغۇچ كۆرۈپتىمەن» دېگەن
سۆز بىلەن ئىپادىلەيدۇ.

«كۆزۈيكە داستانى»دا ئاق قائاننىڭ ئۆلۈمىدىن
كېيىن بىر-بىرىدىن ئايرىلغان ۋە ياشلىق چاغلىرىغا قەدەر
كۆرۈشمىگەن قەھرىمانلارنىڭ قانداق چوڭ بولغانلىقى
سۆزلەنمەيدۇ. بۇنىڭ ئەكسىچە «تاھىر-زۆھرە داستانى»-
دا قەھرىمانلار تۇنجى ئايرىلىشىغا قەدەر قاراخان تەربىيە-
سىدىن بىللە مەكتەپكە ئەۋەتىلىپ، تەربىيەلەپ ئۆستۈرۈلىدۇ.
مەتىننىڭ ئۇيغۇر ۋارىيانتىدا قەھرىمانلارنىڭ بالىلىق چاغ-
لىرى بىرلىكتە ئۆتىدۇ. قاراخان دادىسىز قالغان تاھىرنى
قىزى بىلەن بىللە چوڭ قىلىپ مەكتەپكە ئەۋەتىدۇ. مەتىن-
ىدىكى بۇ ۋەقەلىك بىلەن مۇناسىۋەتلىك ھالدا ۋارىيانتلار
ئوتتۇرىسىدىكى ئىككى مۇھىم پەرق دىققەتنى تارتىدۇ،
بۇنىڭ بىرى، قاراخاننىڭ تاھىرگە ئىگە بولۇشى ۋە ئۇنى
قىزى بىلەن چوڭ قىلىشىدىن ئىبارەت بولۇپ، بۇ ئەھۋال
ئالتاي ۋارىيانتىدا باشقىچە، يەنى قاراتى قائان دادىسىز
قالغان كۆزۈيكەنى ياخشى چوڭ بولمايدۇ دەپ قاراپ،
قىزىنى ئۇنىڭغا ياتلىق قىلىشتىن ۋاز كېچىدۇ، پەرقنىڭ
يەنە بىرى، تاھىر بىلەن زۆھرەنىڭ مەكتەپكە بېرىشىدۇر،
بۇ ئەھۋال شۈبھىسىزكى ئولتۇراق مەدەنىيەتنىڭ مەتىنگە
كۆرسەتكەن تەسىرلىرىدىن بىرىدۇر، مەكتەپكە بېرىش مو-
تىفى ئالتاي ۋارىيانتىدا يوق.

ئۇيغۇر ۋارىيانتىدا تاھىر ئانچە كۆپ قەھرىمانلىق
كۆرسەتمەيدۇ، ئەمما بالىلىق چاغلىرىدا قاراخاننىڭ ئۇنىڭ-
غا بەرگەن تۆت تال يانى سۇندۇرۇۋەتكەنلىكىدىن ۋە قا-
راخاننىڭ زۆھرە بىلەن ئىككىسىنىڭ ئارىسىنى توسۇش
ئۈچۈن قوپۇرغان تېمىنى بىر پەشۋا بىلەن ئۆرۈۋەتكەنلى-
كىنى بايان قىلىدىغان قىسىملاردىن بىز ئۇنىڭ قانچىلىك
كۈچ-قۇۋۋىتىنىڭ بارلىقىنى ھېس قىلىمىز. بۇ تەرىپى
بىلەن داستاننىڭ ئۇيغۇر ۋارىيانتى لىرو-ئېپىك قۇرۇلمىغا
ئىگە ئەسەر ھېسابلىنىدۇ، ئالتاي ۋارىيانتىدا پەقەت ئېپىك
خاراكتېر ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. «كۆزۈيكە داستانى»-
دىكى ئېپىك خاراكتېر مىفلىك ئامىللار بىلەن تېخىمۇ بېيى-
غان. ئۇنى «تاھىر-زۆھرە داستانى»دىن پەرقلىق قىلغان
ئالاھىدىلىكلەر ئىچىدە شەكىل ۋە ھاۋا رايىنى ئۆزگەرتىش
ئەڭ مۇھىم ئورۇندا تۇرغان ئالاھىدىلىك ھېسابلىنىدۇ.
مەتىندە كۆزۈيكە ۋە ئۇنىڭ ئىتى شەكىل ئۆزگەرتىدۇ.
كۆزۈيكە باياننىڭ تويى بولۇۋاتقان يەرگە كىرگەندە تە-
لەمچى بولغان «تاس» (تاستاراقاي) قىياپىتىگە، ئىتى
بولسا تېرە تاشلىغان بىر تايغا ئۆزگىرىدۇ. شەكىل ئۆز-
گەرتىپ سۆيگۈنىنىڭ تويىغا بېرىش موتىفى ئەڭ قەدىمكى
ۋە ئەڭ كەڭ تارقالغان داستان موتىفلىرىدىن بىرىدۇ. بۇ
سىبىرىيە تۈركلىرىنىڭ داستانلىرىدىن بىر مۇنچىسىدا ۋە
دەدە قورقۇت ھېكايىلىرىدىن بامسى بەيرەكتىمۇ كۆرۈل-
ىدۇ. داستاننىڭ ئاخىرىدا بولسا قەھرىمان ئۆلگەندە ئۇنىڭ
ئىتىمۇ تۇمانغا ئۆزگىرىپ، تەبىئەتنىڭ بىر پارچىسىغا ئايلىنىپ
كېتىدۇ. كۆزۈيكە باياننىڭ تويى بولۇۋاتقاندا شىددەتلىك

ناخشا ئېيتىپ قاراتى قائاننىڭ يۇرتىغا سوغۇق چۈشۈرىدۇ. ھاۋا رايىنى ئۆزگەرتىش ئالتاي داستانلىرىدا قەھرىمانلارنىڭ گەۋدىلىك خۇسۇسىيەتلىرىدىن بىرىدۇر. بەزى داستانلاردا قەھرىمانلارنىڭ قولىدا «يادا تېشى» تۇتقان ھالەتتە تۇغۇلغانلىقى سۆزلىنىدۇ. ئەمما بۇ داستاندا كۆزۈيكە ھاۋا رايىنى ناخشا ئېيتىپ ئۆزگەرتىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا كۆزۈيكەنىڭ ئېتىنىڭ ئۇنىڭ بىلەن تەڭ تۇغۇلۇشى ۋە ئۇنىڭ بەزى ھايۋانلار بىلەن سۆزلىشىپ ئالاقە ئورنىتىپ ئۇلارنىڭ ياردىمىگە ئېرىشىشى ئۇنى تاھىردىن پەرقلىق قىلغان تەرەپلەردىن يەنە بىرىدۇر. شۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە، تاھىر جىسمانىي جەھەتتىن كۈچ كۆرسەتمىسىمۇ، ئۇنىڭدا ئۈستۈن قەھرىمانلىق خۇسۇسىيەتلىرى بار. بۇ ئەھۋالنى داستاندا ئۈچ قېتىم ئۇچرىتىمىز. بۇنىڭ بىرىنچىسى، قاراخاننىڭ ئۇنىڭغا بەرگەن يالىرىنى سۇندۇرۇۋېتىشى؛ ئىككىنچىسى، زۆھرە بىلەن ئىككىسىنىڭ ئارىسىغا سوقۇلغان تامنى بىر پەشۋا بىلەن ئۆرۈۋېتىشى؛ ئۈچىنچىسى، ئۇنى سۇلتان بۇۋىچە بىلەن تويى قىلدۇرماقچى بولغان رۇم شاھىنىڭ سىناقلىرىدىن ئۆتۈشىدۇر. تاھىر ئاشنانىڭ ئورنىغا قورالنى، ئاتلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ ياخشىسىنى، قۇشلارنىڭ ئىچىدە شۇڭقارنى تاللاپ بۇ سىناقلاردىن ئۆتىدۇ، يەنە كۆزۈيكەنىڭ بۇ خۇسۇسىيەتلىرى تاھىرغا سېلىشتۇرغاندا تېخىمۇ ئېپىكلىك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە. شۇنداق بولغاچقا ئالىملار مەتىننىڭ ئالتاي ۋارىيانتىنىڭ ئۇيغۇر ۋارىيانتىغا قارىغاندا تېخىمۇ قەدىمىي ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويماقتا. تاھىرنىڭ قەھرىمانلىق خۇسۇسىيەتلىرىنىڭ كۆزۈيكەگە قارىغاندا ئاز بولۇشى بىزگە ئۇنىڭ قەھرىمانلىق داستانلىرىدىكى «ئالپ» تېپىدىن «ئاشىق» تىپىگە ئۆتۈش دەۋرىگە ۋەكىللىك قىلغان بىر شەخس ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

3. قەھرىمانلارنىڭ نىكاھىغا سۆز بېرىش ۋە تويىنىڭ چەكلىنىشى

داستاننىڭ ھەر ئىككى ۋارىيانتىدا دادىلار بالىلىرىنىڭ تۇغۇلغانلىق خەۋىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ بېشىنى باغلاپ قويۇشنى قارار قىلىدۇ. سۆز بېرىشكەن چاغدا ئورتاق ئامىل سۈپىتىدە «باشلىق» (قىز تەرەپكە بېرىلىدىغان مال ياكى پۇل — ئۇ) بېرىش موتىفى كۆرۈلمەيدۇ. ھەر ئىككى ۋارىيانتتا قەھرىمان ئۆزىنىڭ لايىقىنىڭ بارلىقىنى بىلمىگىنىدەك، ئۇنىڭ دادىسى تەرىپىدىن قاچۇرۇلغانلىقىدىنمۇ خەۋەرسىز قالىدۇ. قەھرىمانلارنىڭ تويىنىڭ چەكلىنىشى «كۆزۈيكە داستانى»دا ئەر قەھرىماننىڭ دادىسىنىڭ ئۆلۈپ كېتىشى سەۋەبلىك قىزنىڭ دادىسى سۆزىدىن يېنىۋېلىپ، قىزنى بۇ تويىدىن چەتكە ئېلىش ئۈچۈن باشقا بىر يۇرتقا ئاپىرىۋېتىش شەكلىدە يۈز بېرىدۇ. «تاھىر - زۆھرە داستانى»دا بولسا قەھرىمانلارنىڭ ئايرىلىشىغا رەقىبلەر سەۋەب بولىدۇ، ھەر ئىككى مەتىندىكى ئورتاق بولغان نۇقتا قىزنىڭ باشقا بىرسىگە ياتلىق قىلىنىشىنى ئارزۇ قىلىشتۇر. «كۆزۈيكە داستانى»دا باياننىڭ سانسقانبايىنىڭ ئوغلىغا ياتلىق قىلىنىشى ئارزۇ قىلىنسا، «تاھىر - زۆھرە داستانى»دا قارا باتۇر قاراخاننىڭ يۇرتىنى دۈشمەندىن قۇتقۇزغانلىقى ئۈچۈن زۆھرەنى ئۇنىڭغا ياتلىق قىلىشقا ئۇرۇنۇش ئەھۋالى كۆرۈلىدۇ.

4. ئايرىلىش

داستاننىڭ ئالتاي ۋارىيانتىدا قەھرىمانلارنىڭ ئايرىلىشى قاراخاننىڭ يۇرتىنى باشقا بىر يەرگە كۆچۈرۈشى بىلەن باشلانسا، ئۇيغۇر ۋارىيانتىدا قاراخاننىڭ تاھىرنى بىر ساندۇققا سېلىپ رۇم دەرياسىغا تاشلىۋېتىشى بىلەن باشلىنىدۇ، قەھرىمانلار ئايرىلىپ جۇدالىق ئىچىدە ياشىغان مەزگىلدە نېمە ئىشلارنى قىلغانلىقى «كۆزۈيكە داستانى»دا تەپسىلىي سۆزلەنمەيدۇ، «تاھىر - زۆھرە داستانى»دا بولسا بۇ ۋەقەلىك خېلى كەڭ تەسۋىرلەنگەن. تاھىر سولانغان ساندۇق ئېقىپ توققۇز تارامغا كەلگەندە، تاھىر كارۋانلار ئارقىلىق زۆھرەگە ئۆزى توغرىسىدا خەۋەر يەتكۈزىدۇ.

5. كۆرۈشۈش

قەھرىمانلارنىڭ ئايرىلىشتىن كېيىنكى كۆرۈشۈشى داستانلاردا پەرقلىق بىر شەكىلدە ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. «كۆزۈيكە داستانى»دا ئايرىلىشتىن كېيىنكى تۇنجى كۆرۈشۈش باياننىڭ سانسقابايىنىڭ ئوغلى بىلەن تويى بولىۋاتقان چاغدا بولغان بولسا، «تاھىر - زۆھرە داستانى»دا قەھرىمانلار بەھرام شاھنىڭ تاھىرنى رۇم پادىشاھىنىڭ مەملىكىتىدىن قاراخاننىڭ تەڭرىقۇتتىكى يۇرتىغا ئېلىپ كېلىشى بىلەن ئەمەلگە ئاشىدۇ. «كۆزۈيكە داستانى»دىكى كۆرۈشۈش ئەسلىدە بىر - بىرىنى زادى تونۇمىغان قەھرىمانلارنىڭ ئاشۇ ۋاقىتتىكى تونۇشۇشى مەنىسىدە كەلگەن بولسا، «تاھىر - زۆھرە داستانى»دىكى بۇ كۆرۈشۈشنى يېڭىدىن ۋىسال تېپىش مەنىسىدە چۈشىنىش كېرەك.

6. ئۆلۈم

داستاننىڭ ھەر ئىككى ۋارىيانتى تىراگېدىيەلىك نەتىجە بىلەن، يەنى قەھرىمانلارنىڭ ئۆلۈمى بىلەن ئاخىرلىشىدۇ.

كۆزۈيكە دۈشمەنلىرى ئاتقان ۋە پۇتىنىڭ ئوشۇقىغا تەگكەن زەھەرلىك ئوقتىن يارىلىنىپ ئۆلىدۇ، تاھىر بولسا قاراخاننىڭ بۇيرۇقى بىلەن جاللاتلار تەرىپىدىن چېپىپ ئۆلتۈرۈلىدۇ. «كۆزۈيكە داستانى»دا بايان كۆزۈيكەنىڭ جەسىتىنىڭ يېنىدا ئۈچ كۈن يىغلىغاندىن كېيىن پىچىقىنى كۆكسىگە سانجىپ ئۆزىنى ئۆلتۈرىۋالىدۇ، «تاھىر-زۆھرە داستانى»دا بولسا زۆھرە تاھىر ئۆلۈپ 40 كۈندىن كېيىن ئۇنىڭ قەبرىسىنىڭ بېشىغا كېلىپ بېيىت ئوقۇيدۇ. بېيىت تۈگىشى بىلەن تەڭلا تاھىرنىڭ قەبرىسى يېرىلىدۇ، زۆھرە قەبرىنىڭ ئىچىگە كىرىپ جان بېرىدۇ. «تاھىر-زۆھرە داستانى»نى «كۆزۈيكە داستانى»دىن پەرقلىق قىلغىنى قارا باتۇرنىڭمۇ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋېلىشىدۇر. رەقىبىنىڭ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋېلىشى «كۆزۈيكە داستانى»دا كۆرۈلمەيدۇ، ئۇنىڭدىن باشقا ئۇيغۇر ۋارىيانتىنىڭ ئاخىرىدىكى «دەرۋىش ھەققىدە ھېكايە» ۋەقەلىكىمۇ ئالتاي ۋارىيانتىدا مەۋجۇت ئەمەس.

ئىككىنچى، موتىفلار جەھەتتىكى سېلىشتۇرما

1. ئوۋ موتىفى

كۆزۈيكە ۋە تاھىر-زۆھرە داستانلىرىدا ئورتاق بىر موتىف سۈپىتىدە كۆرۈلگەن ئوۋ تۈرك داستانلىرىدا ئۆزىنىڭ كۆپ خىل ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن ئۇچرايدۇ. بۇ داستانلاردا ئوۋ كۆڭۈل ئېچىش ۋە ئىقتىسادىي ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن بىرلىكتە كىرىزىس دەۋرلىرىگە ئوخشاش، يەنە كۈتۈلمىگەن ئەھۋاللار يۈز بەرگەن دەۋرلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئوۋغا چىقىشتىن بۇرۇن تازىلىق قىلىش، ئايال بىلەن بىللە بولۇشتىن ساقلىنىش، ئوۋ سايمانلىرىغا ئايال كىشى ياكى بالىلارنىڭ قولى تېگىپ كەتسە ئۇنى ئېرىغداش قاتارلىقلار ئوۋدىن بۇرۇنقى، ئوۋ جەريانىدىكى ۋە ئوۋدىن كېيىنكى ئىشلارغا دائىر ناھايىتى كەڭ ئومۇملاشقان ئېتىقاد ۋە ھەرىكەتلەر سۈپىتىدە ئۇچرايدۇ⑤. تارىختا تۈركىي قوۋملارنىڭ ئوۋ بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىشەنچ ۋە ھەرىكەتلىرى ئۇنى ئادەتتە بىر خىل ئېتىقاد دەرىجىسىگە كۆتۈرگەنىدى. شۇ سەۋەبتىن دادىلارنىڭ بالىلىق بولغانلىقىدىن شىكاردا خەۋەر تېپىشى تاسادىپىيلىق ئەمەس. «تاھىر-زۆھرە داستانى»دا ئوۋ موتىفى رۇم شاھىنىڭ تاھىرنى خۇشال قىلىش ئۈچۈن شىكار ئۇيۇشتۇرغان ۋاقتىدا يەنە بىر قېتىم كۆڭۈل ئېچىشتەك ئالاھىدىلىكى بىلەن ئۇچرايدۇ.

2. بالىسىزلىق موتىفى

تۈرك داستانلىرىدا قەھرىمان تېپىنىڭ قېلىپلاشقان ئالاھىدىلىكلىرى بار. داستاننىڭ قەھرىمانلىرى تېخى تۇغۇلماي تۇرۇپلا، ئۇنىڭ ئادەتتىكى ئىنسانلاردىن پەرقلىنىدىغانلىقى تەكىتلىنىشكە باشلايدۇ. دۇنياغا كېلىش، ئومۇمەن پەۋقۇلئاددە شارائىتلاردا يۈز بېرىدۇ. ئەنئەنىۋى بولغان بۇ خىل تەكىتلەشنىڭ 1-باسقۇچىنى «بالىسىزلىق» موتىفى تەشكىل قىلىدۇ⑥. بۇ موتىف بىز تەتقىقاتىمىزغا ئاساس قىلغان داستانلارنىڭمۇ ئەڭ مۇھىم موتىفلىرىدىن بىرىدۇر. بىر مۇنچە تۈرك داستانلىرىدىكىگە ئوخشاش، كۆزۈيكە ۋە تاھىر-زۆھرە داستانلىرىدىمۇ ئەر-خوتۇن ياشانغان ۋاقىتلىرىغا قەدەر بالىلىق بولالمايدۇ. بۇ ئەھۋال «ھەمرا ۋە ھۆرلىقا»، «غېرىب-سەنەم» ناملىق ئۇيغۇر داستانلىرىدىمۇ كۆرۈلىدۇ. ھەتتا «غېرىب-سەنەم»دە «تاھىر-زۆھرە داستانى»دىكىگە ئوخشاش قەھرىمانلار پادىشاھ بىلەن ۋەزىرنىڭ ئوۋدا بوغاز كېيىكنى قويۇۋېتىشى نەتىجىسىدە دۇنياغا كېلىدۇ.

3. ئات قويۇش

يۇقىرىدا 1-مەزمۇننىڭ 2-تېمىسىدا توختىلىپ ئۆتكىنىمىزدەك، بالىلارنىڭ ئىسىملىرىنىڭ قويۇلۇشى مەتنلەردە بىر-بىرىدىن پەرقلىنىدۇ. ئۇيغۇر ۋارىيانتىدا «ئات تويى» ئۆتكۈزۈلمەيدۇ، بالىلارغا ئىسمىنى قاراخان قويىدۇ. ئالتاي ۋارىيانتلىرىدا بالىلارنىڭ ئىسمىنى تۇغۇت تويىغا قاتناشقان خەلق ئىچىدىكى ياشانغان ئەر-ئاياللار قويىدۇ، بالىلارغا ئىسمىنىڭ ياشانغان ئەر-ئاياللار تەرىپىدىن قويۇلۇشى ۋە ئات تويى ئۆتكۈزۈلۈشى قەدىمكى تۈرك كۈلتۈرى بىلەن يېقىندىن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، بىزگە «دەدە قورقۇت داستانى»نى ئەسلىتىدۇ.

4. ئەھدىلەشمەك

ئەھدىلەشمەك تۈرك داستان ۋە ھېكايە ئەنئەنىلىرى ئىچىدە خېلى كۆپ ئۇچرايدىغان بىر موتىف. مەتنىنىڭ ئۇيغۇرچە ۋارىيانتىدا قاغانلار ئوتتۇرىسىدىكى ئەھدىنامە يازما شەكىلدە، ئالتاي ۋارىيانتىدا بولسا ئاغزاكى شەكىلدە تۈزۈلىدۇ. بۇ ئەھۋال ئاشۇ مەتىن شەكىللەنگەن ئولتۇراقلاشقان شەھەر مەدەنىيىتى (ئۇيغۇر) بىلەن ئوۋچى-كۆچمەنلەر جەمئىيىتى (ئالتاي) ئوتتۇرىسىدىكى پەرقنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. يىگىتلەرنىڭ (تاھىر ياكى كۆزۈيكە) لايىقى ياكى قوشۇلچىقىنىڭ كىم ئىكەنلىكىنى ئۇلارغا بىلدۈرگەن كىشىلەر ئوخشىمايدۇ. ئۇيغۇر ۋارىيانتىدا تاھىر زۆھرەنىڭ قوشۇلچىقى ئىكەنلىكىنى بىر مومايدىن، ئالتاي ۋارىيانتىدا بولسا

كۆزۈيكە بايانىنىڭ قوشۇلچىقى ئىكەنلىكىنى قۇرداش بالىلارنىڭ بىرسىدىن ئۇقىدۇ، خەۋەرچى شەخسلەرنىڭ داستان ۋارىيانتلىرىدا بىر-بىرىگە زىت دەرىجىدە پەرقلىنىشى دىققەتنى تارتىدۇ. يەنى خەۋەرچى قىرى (ئۇيغۇر)-بالا (ئالتاي)، ئايال (ئۇيغۇر)— ئوغۇل (ئالتاي) شەكلىدە ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. «تاھىر-زۆھرە داستانى»دا خېلى كۆپ ئۇچرايدىغان موماي تىپى ھەر خىل يامانلىقنىڭ ئىجراچىسى ياكى خەۋەرچىسى سۈپىتىدە دەسلەپكى جادۇگەر تىپىنىڭ ئۆرنىكى ھېسابلىنىدۇ.

5. قەبرە موتىفى

بارلىق مىللەتلەردە قەبرىلەر ۋە قەبرە تاشلىرى ئۆلگەنلەرنىڭ ئۆتمۈشتىن كەلگۈسىگە قالدۇرغان ئۇچۇرلىرىدىن يەتكۈزىدىغان ئەڭ مۇھىم ئالاقە ۋاسىتىلىرىنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ⑦. بۇ ئەھۋال خەلق ئەدەبىياتى تېكىستلىرى ئىچىدىمۇ پات-پات ئۇچرايدۇ. داستاننىڭ ئالتاي ۋارىيانتىدا قەھرىمانلارنىڭ قەبرىلىرى دۈشمەنلەرنىڭ بارلىق توسقۇنلۇقىغا ۋە ئايرىم قەبرە قاتۇرۇش ئىستەكلىرىگە قارىماي، يانمۇيان تۇرغان ئىككى ئېگىز قىياغا ئۆزگىرىدۇ. ئۇيغۇر ۋارىيانتىدا بولسا قەھرىمانلار ئوخشاش بىر قەبرىگە كۆمۈلگەن بولسىمۇ، قاراخاننىڭ ئۈستىكى بويىچە ئۇلارنىڭ ئارىسىغا دەپنە قىلىنغان رەقىب قارا باتۇرنىڭ جەسىتى ئازغان (يانتاق)غا ئۆزگىرىپ، بىر جۈپ قىزىلگۈلگە ئايلانغان ئاشىق-مەشۇقلارنى بىر-بىرىدىن ئايرىپ تۇرىدۇ. «كۆزۈيكە داستانى»دا قەھرىمانلارنىڭ قەبرىسىنىڭ ئىككى قىياغا ئايلانغانلىقى ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى سۆيگۈنىڭ چەكسىزلىكىنى كۆرسەتسە، «تاھىر-زۆھرە داستانى»دا بولسا قەھرىمانلارنىڭ بىر قەبرىدە بىر جۈپ قىزىلگۈلگە ئايلانغانلىقى، رەقىبنىڭ بىر تۈپ ئازغانغا ئايلىنىپ ئارىغا كىرگەنلىكى ۋە دەرۋىشنىڭ ھەر كۈنى بۇ ئازغاننى كەسلەپ تۇرسىمۇ، ئۇنىڭ ھەر كۈنى ئۈنۈپ چىقىپ چىرماشقىلى تۇرغان ئىككى تال قىزىلگۈل غۇنچىسىنى ئايرىۋەتكەنلىكى دىققەتنى تارتىدۇ.

6. رەقىب

سۆيگۈ— مۇھەببەت تېمىسى ھېكايە قىلىنغان ئەنئەنىۋى ئۇسلۇبتىكى ئەسەرلەرنىڭ قەھرىمانلىرى ئىچىدە مۇھىم ۋە سەلبىي ئوبرازلاردىن بىرى رەقىبتۇر. تەتقىقاتىمىزغا ئاساس قىلىنغان مەتنلەرنىڭ ئالتاي ۋارىيانتىدىكى ئەڭ ئاخىرقى ۋەقەلىكتە ئوتتۇرىغا چىققان رەقىب سانىسقانبايىنىڭ ئوغلىدۇر. داستاندا ئۇنىڭ ئىسمىدىن سۆز ئېچىلمىغىنىدەك، ۋەقەلىك ئىچىدىمۇ ئۇ يوق. ئۇنىڭ ئورنىغا ۋەقەلەرنىڭ يۆنىلىشىنى بەلگىلەيدىغىنى دەل دادىسىدۇر. ئۇيغۇر ۋارىيانتىدا بولسا رەقىب قارا باتۇردۇر. ئۇنىڭ ئىسمىدىكى خەيرسىزلىك ۋەقەلەردىكى ھەرىكەت ۋە پوزىتسىيەلەردىمۇ ئۆزىنىڭ تەسىرىنى كۆرسىتىدۇ. ئالتاي ۋارىيانتىغا قارىغاندا، ئۇ مەتىندە ئاكتىۋال بىر شەكىلدە ئورۇن ئالغان، شۇنى قوشۇمچە قىلىمىزكى، ئۇيغۇر ۋارىيانتىدا تاھىرغا ئاشىق بولغان سۇلتان بۇۋىچەمۇ رەقىب سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. مەتىندە ئۇ قارا باتۇرغا قارىغاندا، ئىجابىي شەكىلدە تەسۋىرلەنگەن. «كۆزۈيكە داستانى»دا ئەر قەھرىمان رەقىب تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلسە، ئۇيغۇر ۋارىيانتىدا قەھرىمان قاراخان تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلىدۇ.

7. ساندۇق

داستاننىڭ ھەر ئىككى ۋارىيانتىدا قەھرىمانلارنىڭ قول ئىلكىدىكى نەرسىلەر كۆپ ئەمەس. سېلىشتۇرما قىلىدىغان بولساق، ئۇيغۇر ۋارىيانتىدا نامى تىلغا ئېلىنغان نەرسىلەرنىڭ سانى ئالتاي ۋارىيانتىغا قارىغاندا خېلى كۆپ. بۇلار ئارىسىدا مىلتىق، يا، چۇلۋۇر، كەمەند، ئوشۇق، ساقا قاتارلىقلار «تاھىر-زۆھرە داستانى»دا ئىسمى تىلغا ئېلىنغان نەرسىلەردۇر. داستاننىڭ ئالتاي ۋارىيانتىدا ئىسمى تىلغا ئېلىنغان نەرسىلەر شۇلاردىن ئىبارەت: ئات باغلايدىغان، تۇۋرۇك، ئورۇندۇق، كۆرتە (سۇدان)، ئوشۇق، توقۇم، چۇلۋۇر، قامچا، ئوق، تۇلۇم، پىچاق، ساندۇق قاتارلىقلار. ھەر ئىككى مەتىندىكى ئورتاق نەرسىلەر بولسا چۇلۋۇر، ئوشۇق ۋە ساندۇقتىن ئىبارەت. قاراخان تاھىرنى بىر ساندۇققا سولاپ دەرياغا تاشلايدۇ، بايان بولسا تويى بولغاندا كۆزۈيكەنىڭ ھاۋارايىنى ئۆزگەرتىۋېتىشى سەۋەبىدىن سوغۇقتىن ساقلىنىش ئۈچۈن بىر ساندۇقنىڭ ئىچىگە كىرىۋالىدۇ، مەتنلەردە ساندۇق قەھرىمانلارنى قوغدىغان، ھايات قېلىشىغا سەۋەب بولغان نەرسە سۈپىتىدە ئۇچرايدۇ. ساندۇق بىلەن سۇغا تاشلاش موتىفى ناھايىتى قەدىمكى بىر موتىفتۇر. ھەزرىتى مۇسانىڭ تۇغۇلۇشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك قىسسە مەلۇم بولغان ئەڭ قەدىمكى مەتن ھېسابلىنىدۇ، بۇ موتىف ئۇنىڭدىن كېيىن بىر مۇنچە چۆچەك ۋە ھېكايىدىمۇ قوللىنىلغان⑧.

8. ئۇشۇق ئويۇنى

مەلۇم بولغىنىدەك، ئۇشۇق ئويۇنى بارلىق تۈرك
قەبىلىلىرىدە كۆرۈلگەن بىر ئويۇن. ھەر ئىككى داستاننىڭ
مەتنىدە ئۇشۇق ئويۇنى قەھرىمانلارنىڭ بالىلىق ۋە يـ-
گىتلىك چاغلىرىدا ئوينىغان بىر ئويۇنى سۈپىتىدە ئۇچراي-
دۇ. كۆزۈيكە باشقا بالىلار بىلەن ئۇشۇق ئويۇنى ئويناپ
ئۇلارنى يېڭىۋالغاندا، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئۆتتۈرۈپ قوي-
غىنىغا چىدىمىغان بىر بالا ئۇنى مەسخىرە قىلىش ئۈچۈن:
«بايانىنى خوتۇنلۇقتا ئالالماي كۈچۈڭ بىزگە يەتتىمۇ»
دېگەن سۆزنى قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن تەڭ كۆزۈيكە
باشتىن ئۆتكۈزگەن تىراگېدىيەمۇ باشلىنىدۇ. تاھىر بولسا
يۇرتىنىڭ بالىلىرى بىلەن ئۇشۇق ئويناقچى بولغاندا، قا-
راخان ئۇنىڭغا كۈمۈش ئۇشۇق ۋە ئالتۇن ساقا ياستىپ
بېرىدۇ. لېكىن مەتنىنىڭ ئالتاي ۋارىيانتىنىڭ ئەكسىچە بۇ
يەردىكى ئويۇن موتىفىنىڭ ۋەقەلەرنىڭ تەرەققىياتىدا تە-
سىرى كۆرۈلمەيدۇ. داستاننىڭ ئۇيغۇر ۋارىيانتىدا قاراخان-
نىڭ تاھىرغا كۈمۈش ئۇشۇق بىلەن بىرلىكتە ئالتۇن ساقا
ياستىپ بەرگەنلىكى دىققەتنى تارتىدۇ. چۈنكى ساقا ئۇ-
شۇقتا سىلىشتۇرغاندا يەرلىك كۈلتۈرنىڭ ئويۇن ماددىسى-
دۇر. شۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە، قاراخاننىڭ بۇ ئويۇنچۇقلار-
نى ئالتۇن-كۈمۈشتىن ياستىپ بەرگەنلىكى ئۇنىڭغا ناھايە-
تى ئېتىبارلىق مۇئامىلە قىلغانلىقى كۆرسىتىدۇ. قاراخاننىڭ
بۇ خىل مۇئامىلىسىدىن بىز ئەسلىدە ئۇنىڭ ياخشى كىشى-
لىك خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە ئىكەنلىكىنى، لېكىن تاھىرغا
رەقىب بولغان قارا باتۇر تەرىپىدىن يامانلىق قىلىشقا كۈش-
كۈرتۈلگەنلىكىنى كۆرىمىز.

9. ھايۋانلار

ھەر ئىككى داستانغا ئورتاق بولغان ھايۋان كېيىك-
تۇر. مەتنىنىڭ ئالتاي ۋارىيانتىدا خانىشلارنىڭ ھامىلدار
بولغانلىقىنىڭ خەۋەرچىسى بولغان كېيىك قاغانلار بىلەن
سۆزلىشىدۇ، ھەتتا تۇغۇلىدىغان بالىلارنىڭ جىنسىنىڭ نېمە
ئىكەنلىكىنىمۇ ئېيتىپ بېرىدۇ. بۇ ئەھۋال داستاندا ئىككى
قاغاننىڭ ئاغزىدىن «ئالتايدىن ئانى كۆسپۈكتۈپ ـــ ئايتـ-
قانى چىن بولگۇژىن» (ئالتاينىڭ ھايۋىنى كېلەچەكتىن
خەۋەر بەرسە، دېگىنى ئەينەن بولىدۇ...) دېگەن شەكىلدە
تىلغا ئېلىنىدۇ. ئۇيغۇر ۋارىيانتىدا كېيىكلەرنىڭ سۆزلەش-
كەنلىكى، ھەتتا ئالتاي ۋارىيانتىدىكىگە ئوخشاش كېلە-
چەكتىن خەۋەر بەرگەنلىكى كۆرۈلمەيدۇ. شامانىست
ئالتاي تۈركلىرىنىڭ ئېتىقاتىدا كېيىك مۇھىم ئورۇن تۇتى-
دۇ. شامانلار داپ ياسىغاندا كېيىكنىڭ تېرە ۋە ئۇستىخان-
لىرىدىن كۆپ پايدىلىنىدۇ. بولۇپمۇ ئىسمى يىلنىڭ 9-ئېيى-
غا نام قىلىپ قويۇلغان كېيىك ھەققىدىكى ئېتىقادلاردا
كېيىك مۇرىسە ھاۋا گۇلدۇرلىمەيدۇ، چۈنكى كۆك ئاسمان
ئاۋازىنى كېيىككە بەرگەن دەپ قارىلىدۇ⑨. تۈرك
خەلق ئەدەبىياتىدا قەھرىمانلارنىڭ كېيىك بىلەن بولغان
مۇناسىۋىتىدىكى قويۇق ھېس-تۇيغۇلىرىنى ئەڭ ياخشى
شەكىلدە نامايان قىلغان ئەسەر شۈبھىسىزكى «ئەرجىسلى
ئەمراھ بىلەن سەلۋىخان ھېكايىسى»دۇر. بۇ ھېكايىدە
ئەرجىسلى ئەمراھ ئۆزىگە ئۇچرىغان كېيىك ئوۋلىغۇچى
كىشىنى سازىنى چېلىپ تۇرۇپ قارغىغاندا، ئوۋچىنىڭ تىلى
تۇتۇلۇپ، قوللىرى مۈرىسىدىن ئۈزۈلۈپ چۈشىدۇ. كۆ-
زۈيكە ۋە تاھىر-زۆھرە داستانلىرىدا كېيىكتىن باشقا ھاي-
ۋانلار ئىچىدە ھەر ئىككى داستانغا ئورتاق بولغىنى
ئاتتۇر. كۆزۈيكەنىڭ ئېتى ئۇنىڭ بىلەن تەڭ تۇغۇلغان.
ئېتى ئۇنىڭغا ئىككىسىنىڭ تەڭ تۇغۇلغانلىقىنى، كىندىكى-
نىڭ تەڭ كېسىلگەنلىكىنى، كېچىسى ئۇنىڭ قويۇندىشى،
كۈندۈزى بولسا ئادىشى ئىكەنلىكىنى ئېيتىدۇ. كۆزۈيكە
ئۆلگەندە ئۇمۇ باشقا بىر قەھرىماننىڭ ئېتىغا ئايلىنىش
ئۈچۈن تۇمانغا ئۆزگىرىپ، تەبىئەتنىڭ بىر پارچىسىغا ئاي-
لىنىپ كېتىدۇ. باشقا داستانلاردىكىگە ئوخشاش، «كۆزۈي-
كە داستانى»دىمۇ ئات قەھرىمانلارنىڭ ئەڭ ياخشى يار-
دەمچىسىگە ئايلىنىدۇ ۋە پات-پات ئۇنىڭ بىلەن سۆزلە-
شىپ نەسىھەت قىلىدۇ، ئات قەھرىماننىڭ دوستى ۋە ئە-
قىلدارىدۇر، «تاھىر-زۆھرە داستانى»دا بولسا ئات قەھ-
رىمانلارنىڭ ئېسىللىقىنى سىناشنىڭ بەلگىسى (قورال ۋە
شۇڭقار بىلەن بىللە) سۈپىتىدە كۆرۈلىدۇ.

«كۆزۈيكە داستانى»دا كېيىك ۋە ئاتتىن باشقا،
قۇزغۇن، قاغا، تۇرنا، غاز ۋە سېغىزخانمۇ مۇھىم رول
ئوينايدۇ. بۇ قۇشلار ئىچىدە قۇزغۇن بىلەن قاغا قەھرى-
مانلارغا قارىتا پايدىسىز بىر ھەرىكەت قىلسا، سېغىزخان،
تۇرنا ۋە غاز ئۇنىڭغا ياردەمچى بولىدۇ. سېغىزخان بىر
تەرەپتىن كۆزۈيكە بىلەن بايان ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقىنى
ساقلاشقا ۋە ئۇلارنىڭ بىر-بىرى بىلەن كۆرۈشۈپ ۋىسا-
لىغا يېتىشىگە شارائىت ھازىرلاشقا تىرىشسا، يەنە بىر تە-
رەپتىن كۆزۈيكەنىڭ جان ئالىدىغان يارىسىنى بايانىدىن
ئالغان دورىسى بىلەن داۋالاپ ياخشىلاشقا ۋە ئۇنى

ئۆلۈمدىن ساقلاپ قېلىشقا تىرىشىدۇ. «كۆزۈيكە داستانى»دىكى قاناتلىق خەۋەرچى بولغان سېغىزخاننىڭ رولىنى «تاھىر-زۆھرە داستانى»دا شاھ بەھرام مەلۇم نىسبەتتە ئۈستىگە ئالغان. سېغىزخان ئالتاي داستانلىرىدا ئىسمى ئۇچرايدىغان قۇشلارنىڭ بىرى. ئۇ كۆپىنچە قۇزغۇن بىلەن بىرلىكتە تىلغا ئېلىنىدۇ. ئېپىك ئەسەرلەردە قەھرىمان قېيىن ئۆتكەللەرگە دۇچ كەلگەندە (تاغ، چۆل، ئوت، دېڭىز)، يول تېپىش ئۈچۈن سېغىزخاننى ئەۋەتىدۇ. «كۆزۈيكە»دىكىگە ئوخشاش، يەنە بىر ئالتاي داستانى بولغان «ئۆلۈشتۆي داستانى»دىمۇ سېغىزخان مەكتۇپ يەتكۈزىدىغان خەۋەرچى بىر قۇش سۈپىتىدە كۆرۈلىدۇ. «سېغىزخان» ناملىق بىر چۆچەكتە دېيىلىشىچە، سېغىزخان قۇشلارنىڭ قاغانى ھېسابلانغان توز تەرىپىدىن خانىشلىققا تاللىنىپتۇ، لېكىن بەزىدە خەۋەرلەندۇرمەيلا ئۆيدىن ئايرىلىپ تاپ يېيىشكە كېتىپ قالىدىكەن، سېغىزخاننىڭ بۇ ئەھۋالىنى كۆرگەن توز بۇ يامان ئادىتى سەۋەبلىك ئۇنىڭدىن ئايرىلىپتۇ. سېغىزخاننىڭ بىر نەرسە يەۋاتقاندا داۋاملىق ئارقىسىغا بۇرۇلۇپ قاراپ قويۇشى ئەنە شۇ سەۋەبتىن كېلىپ چىققانىكەن.

«كۆزۈيكە داستانى»دىكىگە ئوخشاش، قاغا ئالتاي تۈرك مىفلىرىدە زىيانلىق رول ئوينىغان قۇشلاردىن بىرىدۇر. ئىسمى ئومۇمەن قۇزغۇن بىلەن بىرلىكتە تىلغا ئېلىنىدۇ. ئالتاي يارالمىش مىفلىرىنىڭ ۋارىيانتلىرىنىڭ بىرىدە دېيىلىشىچە، ئۈچقۇربۇستان ئىنسانغا ئۇزۇن ئۆمۈر ئاتا قىلىش ئۈچۈن مۇقەددەس سۇنى ئېلىپ كېلىشكە قاغىنى ئەۋەتىپتۇ. قاغا تۇمشۇقىدا سۇ ئېلىپ قايتىپ كېلىۋاتقاندا، ئەرلىك بىر تايقا ئۆزگىرىپ ئۇنىڭ ئالدىغا چىقىپتۇ. قاغا ئاچ كۆزلۈكىدىن تاپنى يېمەكچى بوپتۇ ۋە ئاغزىدىكى سۇنى تۆكۈۋېتىپتۇ. قاغا تۆكۈۋەتكەن سۇلار ئارچا ۋە قارىغاي دەرەخلىرىنىڭ ئۈستىگە چۈشۈپتۇ. شۇڭا بۇ دەرەخلەر ھەر ۋاقىت يېشىل تۇرىدىكەن⑩ قاغىغا ئوخشاش قۇزغۇنمۇ ھەم ئالتاي تۈرك مىفلىرىدە ھەم «كۆزۈيكە داستانى»دا زىيانلىق قۇشلاردىن بىرى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. ئالتاي تۈرك مىفلىرىدە ئەرلىكنىڭ يەر ئاستىدىكى يۇرتىنى كۆزىتىپ قوغدايدىغان قۇشلار قۇزغۇندۇر. قۇزغۇنلار ئىككى بولۇپ، ئۇلار ئەرلىككە ئۇلاشماقچى بولغانلارنىڭ كۆزىنى چوقۇلاپ، ھېچقانداق بىر تىرىك كىشىنى يەر ئاستىغا چۈشۈرمەسلىككە تىرىشىدۇ. «تاھىر-زۆھرە داستانى»دىمۇ تۇنجى قېتىمقى ئايرىلىش ۋەقەلىكىدە قاغا بىلەن قۇزغۇننىڭ ئىسمى «كۆزۈيكە داستانى»دىكىگە ئوخشاش بىرلىكتە ئۇچرايدۇ. كېسەلگە مۇپتىلا بولغان تاھىر ئىگە-چاقىسىزلىقتىن كۆڭلى بۇزۇلۇپ، «زۆھرە ئاغرىسا ئاتا-ئانىسى باقار، مەن ئاغرىسام كىم باقار؟ ئۆلسەم ئۆلۈكۈمنى قاغا-قۇزغۇنلار يەپ كېتەر» دەپ ھەسرەت چېكىدۇ.

«كۆزۈيكە داستانى»دا پايدىلىق رول ئوينىغان قۇشلاردىن بىرى بولغان تۇرنا ئالتاي تۈرك مىفلىرىدىمۇ ئەينى خۇسۇسىيەت بىلەن ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. تۇرنىنىڭ ئىنسانلارغا كۆك يۈزىدىن ئوت تەلەپ قىلغانلىقى سۆزلىنىدۇ. تۇرنىغا ئوخشاش غازمۇ داستانلاردا قەھرىمانلارغا ياردەم قىلغان قۇشلاردىن بىرى سۈپىتىدە كۆرۈلىدۇ. تۈرك مىفلىك سىستېمىسىدا، ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى تۈرك خەلق ئېتىقادلىرى ۋە ئەدەبىياتىدا مۇھىم رول ئوينىغان تۇرنىنىڭ بۇ فۇنكسىيەلىرى ئاناتولىيە رايونىدا ھېلىمۇ داۋاملاشتۇرۇلماقتا. ئالەۋى — بەكتاشى ئەنئەنىسىدە تۇرنىنىڭ ئاۋازى ھەزرىتى ئەلىنىڭ ئاۋازىدىن پەيدا بولغان دېگەن ئېتىقاد بار. «كۆرئوغلى داستانى»نىڭ بەزى رىۋايەتلىرىدە تۇرنا بەزىدە خەۋەرچى، بەزىدە سەپەرنىڭ سەۋەبچىسى سۈپىتىدە كۆرۈلىدۇ. «ياردار مەھمۇد» قاتارلىق بەزى خەلق ھېكايىلىرىدە قەھرىمان يىراقتىكى سۆيگۈنىگە تۇرنا ئارقىلىق خەۋەر يوللايدۇ ياكى «ئەرجىسلى ئەمراھ»نىڭ مىسالىدا كۆرۈلگەنگە ئوخشاش، قەھرىمان مۇساپىرچىلىقتا يۈرگەن كۈنلەردە ھاۋادىكى يالغۇز تۇرنىغا دەردىنى تۆكۈشتىنمۇ يىراق تۇرمايدۇ⑪. ئالتاي مىفلىرىدە ۋە فولكلورىدا غاز مۇھىم بىر ئورۇن تۇتىدۇ، يارالمىش مىفلىرىدە كۆكتە ئۇچقان ئۈچقۇربۇستان ۋە ئەرلىك ئىككى غازغا ئوخشىتىلىدۇ، قامالارنىڭ مۇراسىملاردا غازنىڭ ياردىمىگە ئېرىشىپ، غازغا سىمۋول قىلىنغان بىر كالتەكنىڭ ياكى ئۇچى ئوت-چۆپ بىلەن لىق توشقۇزۇلۇپ، ئۈستى رەخت بىلەن چىگىلگەن بىر نەرسىنىڭ ئۈستىگە چىقىپ غازدەك قانات قېقىپ كۆككە چىققانلىقى سۆزلىنىدۇ⑫.

خۇلاسە

داستاننىڭ ھەر ئىككى ۋارىيانتى تۈزۈلۈش ۋە موتىف جەھەتتە تۈرك داستان ئەنئەنىسىنىڭ ئورتاق ئامىللىرىغا ئىگە. ئۇيغۇر ۋارىيانتىغا نىسبەتەن «قەدىمي

داستان» بولۇشتەك ئالاھىدىلىكنى ئىپادە قىلغان ئالتاي ۋارىيانتى ئېپىك ۋە مىفىك خۇسۇسىيەتلەر جەھەتتىن تېخى مۇ مول مىفولوگىيەلىك ئامىللارغا پۈركەنگەنىدى. بۇ ئالاھىدىلىكلەر ئىچىدە قەھرىمانىنىڭ ۋە ئۇنىڭ ئېتىنىڭ شەكىل ئۆزگەرتىشى، قەھرىمانلارنىڭ ھايۋانلار بىلەن سۆزلىشىشى ۋە ئۆلۈلارنىڭ ياردىمىگە ئېرىشىشى، شۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە ھاۋا رايىنى ئۆزگەرتىشى ئەڭ دىققەتنى تارتىدىغان نۇقتىلاردۇر. بۇنىڭغا مۇقابىل ھالدا ئۇيغۇر ۋارىيانتى ئولتۇراق كۇلتۇر ۋە مەدەنىيەتنىڭ ئامىللىرىغا ئىگە ئىدى. بۇنىڭ ئىچىدە قەھرىمانلارنىڭ مەكتەپتە تەلىم-تەربىيە كۆرۈشى بىلەن بىرلىكتە شەھەر ھاياتىغا ئائىت ئامىللار مۇھىم ئورۇندا تۇرغان. بۇنىڭدىن باشقا داستاننىڭ «تاھىر-زۆھرە»دىن باشقا ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىدىن «بوز كۆرپەش — قارا ساچ ئايىم» ۋە «غېرىب-سەنەم» داستانلىرى بىلەن (ئالدىنقىسىنىڭ باش قىسمىدا، كېيىنكىسىنىڭ ئاخىرقى ۋەقەلىكىدە) ئوخشاشلىقى بار. لېكىن ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقاتلار نەتىجىسىدە «كۆزۈيكە داستانى»نىڭ ئەسلىدىكى ئۇيغۇر ۋارىيانتىنىڭ «تاھىر-زۆھرە داستانى» ئىكەنلىكى جەزملەشتۈرۈلدى.

نەتىجە سۈپىتىدە شۇنى بىلدۈرۈش كېرەككى، ئالەمشۇمۇل ۋە كلاسسىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولۇش جەھەتتە تەسىرى كۈچلۈك بولغان تۈرك خەلق ئەدەبىياتىنىڭ بۇ مۇھىم مەتنى زامانىۋىلىشىش بىلەن بىرلىكتە ئۆزىنىڭ تەسىرىنى خەلق ئەدەبىياتى ئەنئەنىسىنىڭ سىرتىغا چىقىرىپ، تىياتىر، سىنارىيە ۋە شېئىر قاتارلىق سەنئەتنىڭ باشقا ساھەلىرىگىمۇ كۆچكەن. سەھنە ئەسىرى سۈپىتىدە گۈللۈ ئاگوپ تىياتىرىدا 1869-، 1871-، 1874- ۋە 1879-يىللاردا، باشقا تىياتىر سەھنىلىرىدە 1887-، 1888-، 1896-ۋە 1897-يىللاردا تاماشىبىنلارغا سۇنۇلغان. سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى تەۋەسىدىمۇ ئوپېرا ۋە مۇزىكىلىق تىياتىر قىلىپ سەھنىلەشتۈرۈلگەن. داستاننىڭ مەتنى تۈركىيەدە تۇنجى قېتىم 1952-يىلى ئۆمەر لۇتفى ئاكادنىڭ، 2-قېتىم 1972-يىلى ئاتىف كاپتاننىڭ رېژىسسورلۇقىدا ئىككى قېتىم كىنو فىلمى قىلىپ ئىشلەنگەن. ئالدىنقىسىنىڭ باش ئويۇنچىلىرى سەزەر سەزىن، كەنان ئارتىن، كېيىنكىسىنىڭ باش ئويۇنچىلىرى بولسا يىلدىراي چىنار ۋە فاتما بەلگىن ئىدى. ماقالەمنى تۈرك شېئىرىيىتىنىڭ مۇھىم ۋەكىللىرىدىن بىرى بولغان نازىم ھىكمەتنىڭ «تاھىر بىلەن زۆھرە» ناملىق شېئىرىدىن ئېلىنغان بىر كۇپلېت بىلەن ئاخىرلاشتۇرماقچىمەن:

تاھىر بولۇشمۇ ئەيىب ئەمەس، زۆھرە بولۇشمۇ ھەم
ھەتتا سەۋدالىق تۈپەيلى ئۆلۈشمۇ ئەيىب ئەمەس،
پۈتۈن ئىشلار تاھىر بىلەن زۆھرە بولۇشتا.
يەنى يۈرەكتە.

ئىزاھلار:

① تۈركىيەدە تاھىر بىلەن زۆھرە ھېكايىسىنى ئەتراپلىق تەتقىق قىلغان پروفېسسور، دوكتور فىكرەت تۈركمەن «تاھىر بىلەن زۆھرە» (تەتقىقات — مەتىن) دېگەن ئەسىرىدە مەتنىنىڭ 24 ۋارىيانتىنى تەتقىق قىلغان، ئەنقەرە، 1998-يىلى نەشرى.

② مەھمەت ئاچا: «قوزى كۆرپەش ۋە بايان سۇلۇ داستانى ھەققىدە سېلىشتۇرما تەتقىقات»، كونيا، 1998-يىلى نەشرى، 123-بەت.

③ مەھمەت ئاچا، يۇقىرىقى ئەسەر، 333-بەت.

④ سېلىشتۇرما قىلىشقا ئاساس قىلىنغان مەتىنلەر ئۈچۈن شۇ ئەسەرلەرگە قاراڭ: ئىبراھىم دىلەك: «ئالتاي داستانلىرى» (I)، تۈرك تىل قۇرۇمى نەشرىياتى، ئەنقەرە، 2002-يىلى نەشرى، ئا. ئىنايەتئوغلۇ: «ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى» (I)، تۈرك تىل قۇرۇمى نەشرىياتى، ئەنقەرە، 2004-يىلى نەشرى.

⑤ كارېن ئارمستروڭ: «مىفلەرنىڭ قىسقىچە تارىخى» (دىلەك شەندىل تەرجىمىسى)، ئىستانبۇل، 2005-يىلى نەشرى، 25-بەت.

⑥ ناجىيە يىلدىز: «تۈرك داستانلىرىدا بالىسىزلىق»، «مىللىي فولكلور» ژۇرنىلى، ئەنقەرە، 2009-يىلى، 82-سان، 76-بەت.

⑦ ھاسان باھار: «ياۋرو-ئاسىيادا ئۆلۈم ۋە تۈركلەردە قەبرە كۇلتۇرى»، «پروفېسسور نەجات گۆگۈنچ ئارمىغانى»، ئىستانبۇل، 2010-يىلى نەشرى، 267-بەت.

⑧ فىكرەت تۈركمەن: «تاھىر بىلەن زۆھرە»، ئەنقەرە، 1998-يىلى نەشرى، 184-بەت.

⑨ ئىبراھىم دىلەك: «رەسىملىك مىتولوژى سۆزلۈكى» (ئالتاي-ياقۇت)، ئەسكىشەھەر، 2014-يىلى، 159-بەت.

⑩ ئىبراھىم دىلەك: «رەسىملىك مىتولوژى سۆزلۈكى» (ئالتاي-ياقۇت)، 100-بەت.

⑪ ئالى دۇيماز: «كېرەم بىلەن ئاسلى ھېكايىسى ھەققىدە بىر سېلىشتۇرما تەتقىقات»، ئەنقەرە، 2001-يىلى نەشرى، 156-بەت.

⑫ ئىبراھىم دىلەك: «رەسىملىك مىتولوژى سۆزلۈكى (ئالتاي-ياقۇت)، 100-بەت.

(ئاپتور: تۈركىيە گازى ئۇنىۋېرسىتېتى ئەدەبىيات فاكۇلتېتى تۈرك تىلى ۋە ئەدەبىياتى بۆلۈمىنىڭ پروفېسسورى)

ئۇيغۇرچىلاشتۇرغۇچى: يۈسۈپجان ياسىن (ئۈرۈمچى شەھەرلىك تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ پېنسىيونېرى)

كۇچا ئەنئەنىۋى قول ھۈنەر سەنئىتى — كىگىزچىلىك

قۇربان كىبىر

چارۋا مەھسۇلاتلىرى ئەجدادلىرىمىزنىڭ يېمەك-ئىچمەك، كىيىم-كېچەك ۋە ئۆي بىساتلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش، بۇ جەھەتتىكى ئېھتىياجىنى قامداشتا زۆرۈر بولغان خام ئەشيا مەنبەسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئەڭ ئەقەللىيسى تۇرالغۇ، چېدىر-بارگاھلىرىمۇ كىگىز ۋە ئارغامچا قاتارلىق نەرسىلەر ئارقىلىق ياسىلىدۇ. كۇچا ناھىيەسىمۇ بۇرۇندىن تارتىپلا چارۋىچىلىق ئىگىلىكى بىر قەدەر تەرەققىي قىلغان جايلارنىڭ بىرى بولۇپ، دىيارىمىزدىن بۇ خىل ھالەتنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان مەدەنىيەت تېپىلمىلىرى ئارقا-ئارقىدىن بايقىلىشقا باشلىدى. كىگىزچىلىك بىر خىل ئۇزاق تارىخقا، ناھايىتى قەدىمىيلىككە ئىگە قول ھۈنەر تۈرى بولۇپ، ئىپتىدائىي چارۋىچىلىق دەۋرىدىلا بارلىققا كەلگەن بولۇشى مۇمكىن. بۇنىڭدىن 4000 يىل ئىلگىرىكى دەۋرگە تەئەللۇق بولغان كىروران قەدىمىي قەبرىستانلىقىدىن يۇڭ پالاس، كىگىز قالپاق تېپىلغان. 2007-يىلى ناھىيەمىزنىڭ شىمالىي تاغ چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى جىلغىدىن تاشلارغا چېكىلگەن تەسۋىرىي سۈرەت بايقالدى. ناھىيەمىزنىڭ مازاپېتان، ئاقشەھەر قاتارلىق جايلىرىدىن كەشتىلەنگەن كىگىز بايقالدى. بۇلار ھازىر كۇسەن مۇزېيخانىسىدا ساقلىنىۋاتىدۇ. بۇلاردىن شۇ دەۋرلەردىكى كىگىزچىلىك ئىشلىرىنىڭ خېلى تەرەققىي قىلغانلىقىنى، كىگىزنىڭ يەنە ئۆي بىساتى بولۇپلا قالماي، كىيىم-كېچەك تىكىشتىمۇ كۆپ ئىشلىتىلىدىغان خام ئەشيا ھېسابلىنىدىغانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. تارىخىي مەنبەلەردىمۇ كۇسەننىڭ چارۋىچىلىققا ئائىت يازما مەنبەلەر ئىنتايىن كۆپ ئۇچرايدۇ. 1950-يىل دۆلىتىمىز ئارخېئولوگى خۇاڭ ۋېنبىڭ «قارا دۆڭ قەدىمكى مەدەنىيەت ئىزى»نى تەكشۈرگەندە قوي، تۆگە، ئات، كالا قاتارلىق ھايۋانلارنىڭ سۆڭەكلىرىنى ئىنتايىن كۆپ ئۇچراتقانلىقىنى خاتىرىلىگەن. ھازىرقى دەۋر ئۇيغۇر مىمارچىلىقىدا مىللىي ئالاھىدىلىكىنى گەۋدىلەندۈرىدىغان ئاساسىي بەلگىلەرنىڭ بىرى بولغان چېدىر قۇببە شەكىللىرى ئەنە شۇ چېدىر ئۆيلەرنىڭ قۇرۇلما شەكلىدىن ئۆرنەك ئېلىش ئارقىلىق بارلىققا كېلىپ، دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن. قاراخانىلار سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە كىگىزچىلىك تېخنىكىسى تېخىمۇ تەرەققىي قىلغان بولۇپ، مەھسۇلات تۈرلىرى

تېخىمۇ كۆپەيگەن. «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك»تە كىگىز، قاي-
رىلما كىگىز، يامغۇرلۇق كىگىز پايپاق قاتارلىق سۆزلەر
ياكى مىساللار بېرىلگەن. تېخىمۇ دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدى-
غىنى 1 ـ توم 415 ـ بەتتە «ئۇ كىگىز رەڭگىنى قاپلان رەڭ-
گىگە كىرگۈزدى، يەنى كىگىزگە ئالىچىپار گۈل باستى»
دەپ ئىزاھ بېرىلگەن. بۇ مەلۇماتلار ئەينى دەۋردە ئويما
تامغا باسما بوياقچىلىق تېخنىكىسى ئارقىلىق، باسما
گۈللۈك كىگىز ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى
مۇكەممەل دەرىجىدە چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدۇ. بۇنىڭدىن
شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئۇيغۇر ئەنئەنىۋى قول
ھۈنەرۋەنچىلىكىدىكى يارقىن نامايەندە كىگىزچىلىك تېخنى-
كىسى ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ھۈنەر ـ سەنئەت، تېخنىكا،
تۇرمۇش، ئولتۇراقلىشىش، ئۆي بېزەش، ئېستېتىكا قارى-
شى، رەڭ قارىشى قاتارلىقلارنى ئەكس ئەتتۈرۈشتىكى
مۇھىم تارىخىي مەنبە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئەجدادلىرىمىز چارۋا ماللارنىڭ يەر ئاغدۇرۇش،
زىرائەت تېرىش، خامان تېپىش قاتارلىق ئىشلاردا ئېنېر-
گىيە كۈچىدىن پايدىلانغان بولسا، يەنە ئۇلارنىڭ تېزەك-
سۈيدۈكلىرىدىن دېھقانچىلىق ئوغۇتى سۈپىتىدە پايدىلان-
غان. شۇنىڭ بىلەن بىللە چارۋا مال مەھسۇلاتلىرىدىن ئۇ-
نىۋېرسال پايدىلىنىپ، گۆشلىرىدىن كاۋاپ ۋە ھەر خىل
تاماقلارنى، سۈت ـ قېتىقلىرىدىن سېرىق ياغ، قۇرۇت،
سۈت چاي، سوغۇق ئىچىملىك قاتارلىق مەھسۇلاتلارنى
ئىشلەپچىقىرىپ ئىستېمال قىلغان. يۇڭ ـ چۇپۇرلىرىدىن
گىلەم، كىگىز، ئارغامچا قاتارلىق ئىشلەپچىقىرىش،
تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى ياساپ ئىشلىتىپ كەلگەن.

كىگىزچىلىك دۇكاندا ئېتىپ يۇمشىتىلغان قوي يۇڭ-
نى قول ئەمگىكى ئارقىلىق يېيىشتۇرۇپ، پىشۇرۇپ ھەر
خىل شەكىلدىكى كىيىم ـ كېچەك ۋە تۇرمۇش بىساتلىرىنى
ئىشلەپچىقىرىدىغان قول ھۈنەر تۈرى بولۇپ، بۇ ھۈنەر
ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلمەكتە. كىگىز-
چىلىك ئاتا ـ بوۋىلىرىمىزدىن تەۋەررۇك قالغان بىر خىل
كەسىپ بولۇپ، بۇنىڭدا ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ھۈنەر-
لىرىدىن يەنە بىرى بولغان بوياقچىلىق كەسپى مۇھىم ئو-
رۇندا تۇرىدۇ. چۈنكى بوياق ئارقىلىق تەبىئىي تالالارنىڭ
رەڭ تەكشىسىزلىكى جەھەتتىكى نۇقسانلىرىنى يېپىپ كەت-
كىلى، تەبىئىي تالالاردىن ئىشلەنگەن مەھسۇلاتلارنى تې-
خىمۇ كۆپ رەڭدارلىققا ئىگە قىلىپ، ئۇلارنى تېخىمۇ
كۆركەم، جۇلالىق، نەپىس ھالەتكە كەلتۈرگىلى، شۇنداقلا
يەنە كىشىلەرنىڭ ئېستېتىك ئارزۇسىغا مۇناسىپ كۆرۈنۈش-
كە ئىگە قىلىپ، زوقلىنىش، ھۇزۇرلىنىش ياكى قايغۇ ـ
ھەسرىتىنى بىلدۈرۈش قاتارلىق نازۇك ئىچكى ھېسسىيات-
لىرىنى ئىپادىلەش ئېھتىياجىنى قاندۇرغىلى بولىدۇ، شۇنىڭ
بىلەن بىللە ئاشۇ خىل مەھسۇلاتنىڭ بازار قىممىتىنى ئاشۇر-
غىلى بولىدۇ.

كىگىز ئېتىشتە تەييارلىق باسقۇچى، يۇڭ سېلىش
باسقۇچى، خامداش باسقۇچى ۋە پىشۇرۇش باسقۇچىدىن
ئىبارەت تۆت باسقۇچنى بېسىپ ئۆتىمىز.

كىگىزچىلىكتە ئاساسلىق ئىشلىتىلىدىغان ماتېرىيال
يۇڭ ۋە يۇڭلارنى بويايدىغان بوياقتىن ئىبارەت بولۇپ،
ئەنئەنىۋى بوياق ماتېرىياللىرى ئوردان يىلتىزى،
بۇژغۇن، تۇخۇمەك ئۇرۇقى، تۇخۇمەك چېچىكى، ئۇجمە
پورى قاتارلىق ئۆسۈملۈك بوياق ماتېرىياللىرى، زاك،
نىل، سۇرمە قاتارلىق تاغ ـ دەريا، كانلاردىن قېزىۋېلىنىدى-
غان مىنېرال بوياق ماتېرىياللىرى ۋە زەمچە، ئاق تاش،
ھاك، شاخار، توغرىقى، جىگدە يېلىمى قاتارلىق قوشۇمچە
بوياق ماتېرىياللىرى ئىشلىتىلىدۇ. يۇڭلارنى بوياش ۋە
كىگىز ئېتىز مەشغۇلاتى داۋامىدا ياتاق، چىغ دۇكان، رې-
زىندە، قازان، قايچا، كەكە، دۆشە، شەپشەك، ئارغامچا،
گەز، تارازا، يىك چۆپ، لەڭگەر چۆپ، ياغاچ ئويما تامغا،
جاۋۇر، چوتكا، ئۇلگە، تۇز چۆپ، تۆشۈك چۆپ قاتار-
لىق سايمانلار ئىشلىتىلىدۇ.

چارۋا ماللاردىن ئېلىنىدىغان يۇڭ، چۇپۇر مەھسۇ-
لاتلىرى ئاز بولمىسىمۇ لېكىن ئۇلارنىڭ ئىچىدە پەقەت
قوي يۇڭىلا كىگىزچىلىكنىڭ خام ئەشياسى قىلىنىدۇ. باشقا
ھايۋانلارنىڭ يۇڭ ـ چۇپۇر مەھسۇلاتلىرى بولسا كىگىز
ئېتىشكە يارىمايدۇ. ھەر خىل گۈللۈك كىگىزلەرنىڭ يۈزى-
دىكى گۈللەرنىڭ پەرقى، نۇسخا پەرقى، رەڭ پەرقى ۋە
كىگىز يۈزىگە مۇجەسسەملەنگەن سەنئەت ئېستېتىك قىممە-
تى قوشۇلۇپ كىگىزنى تېخىمۇ چىرايلىق، كۆركەم ئەنئەنى-
ۋى تۈسكە كىرگۈزۈپلا قالماستىن ئۆيلەرگە كۆركەملىك
ھەم ئازادىلىك بېغىشلايدۇ، ئەنئەنىۋى ئۇسۇلدا پىششىق-
لاپ ئىشلەنگەن كىگىزنىڭ چىدامچانلىقى ياخشى بولىدۇ.
رايونىمىزنىڭ قۇرغاق ئىسسىق كىلىماتىدا كىگىزنىڭ نەملى-
شىپ پۇراپ قېلىشى، سېسىپ بۇزۇلۇشىدىن ئەنسىرەش
ھاجەتسىز. كىگىزنىڭ ئىسسىقلىق ساقلاش ئىقتىدارى
ياخشى بولغاچقا، ئادەم بەدىنىدىكى سوغۇق يەلنى، رېما-
تىزمنى تارتىپ، سالامەتلىكنى ئاسراشقا نىسبەتەن پايدىلىق
قىممىتى ئىنتايىن يۇقىرى بولىدۇ. شۇ نۇقتىدىن كىگىزنى
ئەنئەنىۋى تېبابەتچىلىكتە بىمارنى كىگىزگە ياتقۇزۇپ

ئىسسىقلىق قىلىش، ئىسرىقلاش، كۈدىلەش (ئاشلاش) قاتارلىق ئۇسۇللاردا داۋالاشتا ئىشلىتىدۇ.

كىگىزچىلىك ھۈنىرى شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلار ياشاي-دىغان رايونلارغا ئومۇميۈزلۈك تارقالغان بولۇپ، ئاساس-لىقى قەشقەر، خوتەن، ئاتۇش، كۇچا قاتارلىق ناھىيە، شە-ھەرلەرگە بىر قەدەر كەڭ تارقالغان، كىگىزچىلىك ناھىيە-مىزدە ئاساسلىقى چىمەن بازىرى، كۇچا بازىرى، ئوچا با-زىرى، خانىقتام يېزىسى قاتارلىق يېزا-بازارلارغا كەڭ تارقالغان بولۇپ، ئەنئەنىۋى كىگىزچىلىك ھۈنىرىنى ئەج-دادتىن ئەۋلادقا مىراس قالدۇرۇپ كەتكەن ھۈنەرۋەن، كاسىپلار كۆپ بولسىمۇ، ئەمما بۇ كەسىپ بىلەن ئىزچىل شۇغۇللىنىدىغان ئۇستىلارنى يەنىلا ئاز دېيىشكە بولىدۇ. دىيارىمىزدا ياشاپ ئۆتكەن كىگىزچى ئۇستىلاردىن ئوچا بازىرىدىن ئىسمائىل موللام، چىمەن بازىرىدىن جالال ئابلا قاتارلىق كىشىلەرنى تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە بولىدۇ. ئىسمائىل موللام (1822-يىلى تۇغۇلۇپ، 1920-يىلى ئا-لەمدىن ئۆتكەن) بۇ ھۈنەرنى جىيەنى كېرەم باقىغا قال-دۇرغان، شۇ تەرىقىدە بۇ ھۈنەر ئۇيغۇرلارنىڭ ھۈنەرنى ئاتىدىن بالىغا مىراس قالدۇرۇش ئادىتى بويىچە ئوغلى توختى كېرەمگە ۋە نەۋرىسى تۇرسۇن توختىلارغا مىراس قالغان، ھازىر ناھىيەمىزنىڭ ئوچا بازىرىدا تۇرسۇن مىجىت بۇ كەسىپ بىلەن ئىزچىل شۇغۇللىنىپ كەلمەكتە.

زامانىمىزدىكى ئۇيغۇر قول ھۈنەرۋەنچىلىكىدە، كى-گىزچىلىكنى ماشىنىلاشتۇرۇش ھەققىدىكى ئىزدىنىشلەر 1970-يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا باشلانغان بولۇپ، ھازىر-غىچە ئالاھازەل 30 يىللىق تەرەققىيات مۇساپىسىنى بېسىپ ئۆتتى دېيىشكە بولىدۇ. گەرچە بۇنىڭغا سەرپ قىلىنغان ۋاقىت ئانچە قىسقا بولمىسىمۇ، لېكىن كىگىزچىلىكنى پۈ-تۈنلەي ماشىنىلاشتۇرۇش تېخى تولۇق ئىشقا ئاشمىدى. كىگىزچىلىك ئىشلىرىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىدا قېلىپلاش-قان، ئۆلچەملەشكەن، سىستېمىلىق يازما ماتېرىياللار يوق دېيەرلىك بولسىمۇ، لېكىن بۇ كەسىپ ھېچبىر ئۈزۈلۈپ قالماستىن بۈگۈنگىچە يېتىپ كەلگەن. بۇنداق بولۇشىدا ئەجدادلىرىمىزنىڭ قەدەممۇقەدەم تۇرمۇش شارائىتىنى ياخشىلاپ كەلگەنلىكى بىلەن، كۈندىلىك تۇرمۇش ۋە ئىستېمال بۇيۇملىرىنى قوللىنىشتىمۇ، ئۆزلىرىنىڭ شۇ خىل تۇرمۇش مەدەنىيىتىگە لايىقلاشقانلىقىنىڭ نەتىجىسىدىن بولغان. يەنە بىر جەھەتتىن ئالغاندا كىگىزچىلىكنىڭ خام ئەشيا مەنبەسى بىلەن ئىستېمال دائىرىسىنىڭ كەڭ بولۇشى-مۇ ئۇنىڭ ئۈچۈن پايدىلىق رول ئوينىغان. دېھقان، چار-ۋىچىلارنىڭ ئائىلىلىرىدە ئومۇميۈزلۈك دېگۈدەك قوي بې-قىلىدىغان بولغاچقا، ئۆزى ئىشلەپچىقارغان يۇڭنى خام ئەشيا قىلىپ، كىگىزچىلەرگە ئازراقلا ئىش ھەققى بېرىش بەدىلىگە، بىر نەچچە پارچە كىگىز ئەتتۈرۈپ تۇرمۇش چىقىمىنى تېجەپ قالالايدۇ. قوي يۇڭىدا ئېتىلگەن كىگىز-نىڭ ئېلاستىكلىقى يۇقىرى بولۇپ، ئۇزاق چىدايدۇ. سۈپىتى ياخشى، تەننەرخى تۆۋەن بولغاچقا تۇرمۇش سەۋىيەسى ئوخشاش بولمىغان قاتلامدىكى ئائىلىلەرنىڭ بىمالال ئىشـ-لىتىشىگە ماس كېلىدۇ. گۈللۈك كىگىزلەر مىللىيچە ئۇس-لۇبقا ئىگە بولۇشتەك ئالاھىدىلىكى، ئۇيغۇرلارنىڭ مىجەز خاراكتېرىگە ماس كېلىشى بىلەن بىللە، ئۇ سالامەتلىكنى ئاسراش، ياخشىلاش رولىغا ئىگە بولۇپلا قالماي، ئەتىۋار-لىق سەنئەت ئاسار-ئەتىقە بۇيۇمى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇمۇ مۇشۇ تۈردىكى بىر ئەۋزەللىكتىن ئىبارەت. كىگىزنى ئىشلەتكەندە ئۇنىڭ تەبىئىتىنى چۈشىنىش ئاساسىدا ئاسراپ ئىشلىتىشنى بىلىش كېرەك. كىگىزگە ئاسان كۈيە چۈشىدىغان بولغاچقا، كىگىزنى ئىشلەتكەندە بولسۇن ياكى ئىشلەتمەي يىغىپ قويغاندا بولسۇن، ئۇنى سالقىن ئورۇنغا سېلىش ياكى قويۇش، كىگىز ئاستىغا ياڭاق غازىڭى، بۇيا يوپۇرمىقى سېلىش، كالا ياكى كارىۋات ئۈستىگە نېپىز سۇ چېچىپ ئاندىن كىگىزنى سېلىش ياكى كىگىزنى پات-پات ئاپتاپقا يېيىش، دورا چېچىش قاتارلىق ئۇسۇللار بىلەن كىگىزگە كۈيە چۈشۈشتىن ساقلىنىش كېرەك. مۇشۇنداق بولغاندا كىگىزلەرنى 20-، 30 يىل، ھەتتا ئۇنىڭدىنمۇ ئۇ-زاراق ئىشلەتكىلى بولىدۇ. ئۇيغۇرلاردا يەنە ئۆلۈم-يېتىم بولغاندا مېيىتنى ئىشلەتمىگەن يېڭى كىگىزگە يۆگەپ ئۇزد-تىدىغان بىر ئادەت بار. شۇڭا ئۇيغۇرلاردا ھەرقانداق ئا-ئىلىدە بىرەر پارچە بولسىمۇ كىگىز ساقلايدىغان ئەنئەنى-ۋى ئۆرپ-ئادەت بار ھەم داۋاملىشىپ كېلىۋاتىدۇ.

دېمەك، دىيارىمىز كۇچادىكى ئەنئەنىۋى كىگىزچى-لىك تېخنىكىسى ئەنە شۇنداق ئۇزاق تارىخقا ئىگە غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت تۈرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. يىللاردىن بۇيان بۇ تۈرنىڭ تەرەققىياتى كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ تۇرمۇشىغا نۇرغۇن جەھەتتىن پايدىلىق ئىمكان ئېلىپ كەلگەن ھەم ئىقتىسادىي قىممەت ياراتقان. شۇنىڭ ئۈچۈن خەلق ئارىسىدىكى قول ھۈنەرۋەنلەر بۇ كەسىپكە ئىجابىي يوسۇندا ۋارىسلىق قىلىپ بۇ خىل ئەل ئىچى ماددىي مە-دەنىيەت مىراسىنىڭ يوقىلىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىشتا بىر كىشىلىك تۆھپە قوشۇپ كەلمەكتە.

(ئاپتور: كۇچا ناھىيەلىك مەدەنىي يادىكارلىق ئىدارىسىدىن)

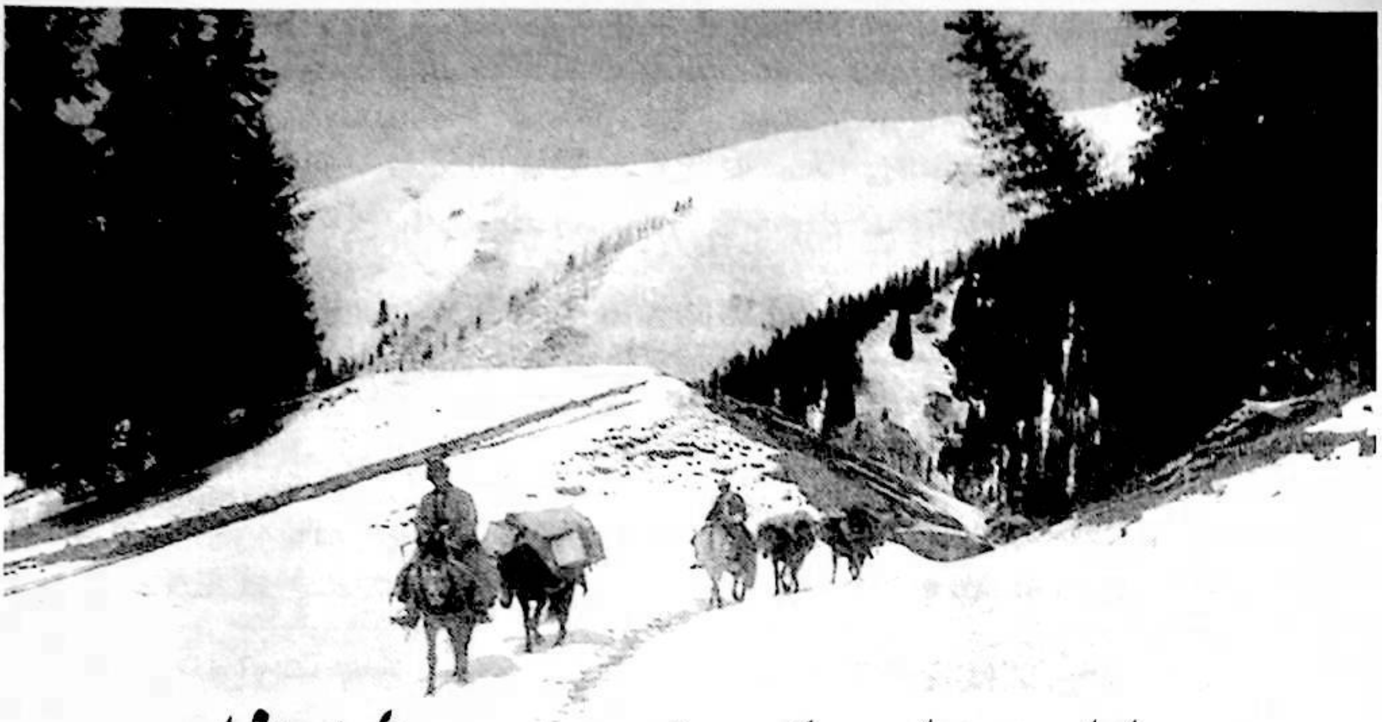

مۇز داۋان يولىدىكى قەدىمىي ئۆتەڭلەر

مامۇت قۇربان

ئاپتور ئىلاۋىسى: مەن بۇ ماقالىدىكى رەسىملەرنى
فىنلاندىيەلىك كارل. گۇستاف. مانىېر ھېيمنىڭ 1906-
1908-يىللىرى يازغان «غەربىي يۇرتنى تەكشۈرۈش
خاتىرىلىرى» دېگەن كىتابىدىن ئالدىم. شۇنداقلا مەم-
تىمىن ھوشۇر ئاكىنىڭ «سالچىلار» رومانىنى ئوقۇپ
ئۇنىڭدىكى يەر ناملىرىغا بەرگەن ئىزاھاتىدىن پايدى-
لاندىم. ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە ئىسىملارنى توغرا ئېلىش
ئۈچۈن ئۇقۇمۇشلۇق كىشىلەردىن سۈرۈشتە قىلدىم.

«مۇز ئارت» قەدىمىي يولى شىمالدا موڭغۇلكۈرە-
نىڭ شۇتا يېزىسىدىن جەنۇبتا ئونسۇنىڭ مازار ئۆتەڭگىچە
70 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتا بولۇپ ئەگرى-بۈگرى تاغ يول-
لىرى قار-مۇز بىلەن قاپلىنىپ تۇرىدۇ. ئىلگىرى مۇز دا-
ۋاندا 80 نەچچە پەلەمپەي بولۇپ، ئەسلىدە يەتتە كۈنلۈك
يول ئىدى. كېيىن تاغ باغرىدىكى قارلار ئېرىپ، يول ئې-
چىلىپ، موڭغۇلكۈرەدىن ئاقسۇغا شىنجاڭغا تۆت-بەش
كۈندىلا بارغىلى بولىدىغان بولغان. گەرچە بۇ يولنىڭ
بەزى بۆلەكلىرىدە ھەر سەككىز-توققۇز كىلومېتىر مۇساپى-
دا بىر ئۆتەڭ بولسىمۇ ھەممە شۇ ئۆتەڭلەرنىڭ ئەينى
ۋاقىتتا ناملىرى بولسىمۇ، لېكىن ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى،
مىللەت تەركىبىنىڭ ئۆزگىرىشى تۈپەيلىدىن ئۇ ناملار
ئاستا-ئاستا ئۇنتۇلۇشقا باشلىغان ياكى ئۆزگىرىپ
كەتكەن. ئىزاھلاپ چۈشەندۈرۈش بىر قەدەر قىيىن.

ئاقسۇ ئونسۇ جامدىن يولغا چىققان يولۇچى يەتتە
كۈن مېڭىپ ئاندىن موڭغۇلكۈرەگە كېلىدۇ.

1) جام ئاقسۇ كونىشەھەر ناھىيەسىنىڭ شەرقىدىكى
قارا يۇلغۇن بىلەن تۈگمەن ئارىلىقىدا چوڭ يول ئۈستىدى-
كى بىر يېزىنىڭ نامى. تارىخى ئەڭ ئۇزاق بولغان قاتناش
تۈگۈنى بولۇپ، جەنۇبتىن غۇلجىغا بارىدىغانلار، غۇلجى-
دىن جەنۇبقا ئۆتىدىغانلار بېسىپ ئۆتىدىغان چوڭ ئۆتەڭ.
جام ئۇيغۇر تىلىدا «قاچا»، «ئۆتەڭ»، «مەنزىل»
دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. جامنىڭ «تۈمەن»،
«ھاسا»، «توڭتۇر»، «ئىشلەمچى»، «تازلەڭگەر»،
«ئاق ئېشەك لەڭگەر» قاتارلىق كەنتلىرى بار. جامنىڭ
شىمال تەرىپىدە بىر نەچچە ئېقىن يوللىرى بار. جامدا

چۇچۇكبۇيا كۆپ، شىمال تەرەپلىرىدىكى سايلىقلاردا چا-
كاندا ئۆسىدۇ.

2) **تۇزكان** جامدىن 34، 40 كىلومېتىر يول يۈرۈپ، تۇزكانغا يېتىپ بارغىلى بولىدۇ. بۇ يەردىن تاشتۇز يەنى تاغ تۇزى چىقىدۇ. ئۇنسۇ خەلقى تارىختىن بېرى بىر كېچە-كۈندۈز يول يۈرۈپ تۇز كولاپ ئېلىپ ئۇنى ئۇنسۇ بازىرىغا ئەكىلىپ ساتىدۇ.

3) **تىكەن قورۇق.** ئۇنسۇنىڭ شەرقىي شىمالىي تە-رىپىدىكى بىر يېزا. تىكەن قورۇق بوزدوڭنىڭ غەربىي شى-مالى تەرىپىگە جايلاشقان. تىكەن قورۇقتىن تۇز ئاۋات دەرياسى ئېقىپ ئۆتىدۇ. بۇ يەردىكىلەر بۇرۇن ھويلا تې-مىنى تىكەندىن چىتلايتتى. تىكەن قورۇق «تىكەندىن قو-پۇرۇلغان تام»، «تىكەنلىك دېھقانچىلىق مەيدانى» دېگەن مەنىدە. بوزدۆك يېزىلىق ھۆكۈمەت مانا مۇشۇ يەردە. باي ياقىرىقنىڭ غەربىي شىمال تەرىپىدىن بارغىلى بولىدىغان يولمۇ بار.

4) **بوز دۆك** ئۇنسۇغا قاراشلىق بىر تاغلىق رايون-نىڭ نامى. تىكەن قورۇقنىڭ غەربىي شىمالىغا توغرا كېلى-دۇ. جامدىن شەرقىي شىمال تەرەپكە قاراپ تەخمىنەن 40 كىلومېتىر ماڭسا بوزدۆڭگە بارغىلى بولىدۇ. تىكەن قورۇق بىلەن بوزدۆڭنىڭ ئارىلىقى سەككىز - ئون كىلومې-تىر كېلىدۇ. «بوز» دېگەن سۆز ئۇيغۇر تىلىدا: (1) ئېچىل-مىغان يەر (2) بىر خىل رەڭنىڭ نامى. ئاق بىلەن كۆل رەڭ ئارىلىشىشتىن پەيدا بولغان رەڭ «بوز رەڭ» دې-يىلىدۇ.

5) **«تەلەمەتنىڭ داۋىنى»** بۇ تاغ تەڭرىتاغ تىزمە-سىدىكى يىل بويى مۇز ئېرىمەيدىغان مەشھۇر داۋان.

كۇچا بازىرىدىن 147 كىلومېتىر كېلىدۇ. شۇڭا «كۇچا تە-لەمەت داۋىنى» دېيىلىدۇ. بۇ داۋاننىڭ تەسكەي تەرىپىدى-كى مۇزلۇقلاردىن ئېقىپ چۈشكەن سۇلار تېكىلىك تاغ بىلەن ئاق تاغدىن ئېقىپ چىققان بۇلاق سۇلىرىغا قوشۇ-لۇپ قارا شەھەر دەرياسىنى ھاسىل قىلسا، كۈنگەي تەرد-پىدىكى مۇزلۇقلاردىن ئېقىپ چۈشكەن سۇلارمۇ تېكىلىك تاغ ۋە ئاق تاغدىن ئېقىپ بۇلاق سۇلىرىغا قوشۇلۇپ، كۇچا دەرياسىنى ھاسىل قىلىدۇ. «تەلەمەت» دېگەن سۆز «تەلۋە ئەمەت» دېگەن سۆزنىڭ ئۆزگىرىشىدىن كەلگەن.

6) **«قورغان»** تەڭرىتاغنىڭ شىمالى بىلەن جەنۇبىنى تۇتاشتۇرىدىغان مۇز داۋان يولىدىكى مۇھىم بىر ئۆتەڭ. ئىلگىرى ھۆكۈمەت بۇ يەرگە قەلئە سېپىلىنىڭ بىر تەرىپىنى دەرياغا، بىر تەرىپىنى تاغ چوققىسىغا سوزۇپ، جەنۇب، شىمال ئېغىزلىرىنى بىكىتىپ بىر قورغان سالدۇرغان. بۇ قورغاندا بىر قاراۋۇلخانا بولغان. بۇ قاراۋۇلخانىدا بۇ يەردىن ئۆتكەنلەر تەكشۈرۈلەتتى. كېيىن بۇ يەرنىڭ نامى «قورغان» دەپ ئاتىلىشقا باشلىغان. بۇ قورغاننى ياقۇپ بەگ سالدۇرۇپ، ئەسكەر توختىتىپ، كىيىم-كېچەك ئىس-كىلاتى قىلغانىكەن.

7) **«جىرغىلاڭ»** بۇ غۇلجا ناھىيەسىنىڭ شىمالىدى-كى بىر قەدەر چوڭ ھەم سۈيى تېز ئاقىدىغان دەريا. بۇ دەريا ساغارتا — توغرا سۇدىن باشلىنىدۇ. ئۇزۇنلۇقى 85 كىلومېتىر بولۇپ، 45 مىڭ 400 مو يەرنى سۇغىرىدۇ. «جىرغىلاڭ» دېگەن سۆز موڭغۇل تىلى بولۇپ، ئۇيغۇر تىلىدا «پاراغەت»، «ئولتۇراق جاي» دېگەن مەنىدە. جىرغىلاڭ يېزىسى توققۇزتارا ناھىيەسىگە قاراشلىق بىر يېزىنىڭ نامى. «جىرغىلاڭ كەنتى»دە جىرغىلاڭ دەرياسى بار.

8) **«مۇز داۋان»** ئىلىدىن جەنۇبىي شىنجاڭغا بارد-دىغان تاغلىق يول. مۇز ۋە قارلار بىلەن قاپلىنىپ تۇرى-دۇ، مۇز داۋان ئارقىلىق موڭغۇلكۈرەنىڭ شۇتا رايونىغا بارغىلى بولىدۇ. قىزىلبۇلاق (لەڭگەر) بىلەن شۇتىنىڭ ئا-رىلىقى 150 كىلومېتىر كېلىدۇ. قىزىلبۇلاقتىن مۇز داۋانغا 70 كىلومېتىر كېلىدۇ. مۇز داۋاننىڭ يەنە مۇز تاغ، مۇز چوققا، مۇزاتغوجام، مۇسار تېغى، مۇسۇر چوققىسى دېگەن نامىلىرىمۇ بار. مۇز داۋاندا قارا تۇتەك يىل بويى كەتمەي-دۇ، شۇڭا قارا داۋان دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

9) **«ئايغىر ئالدى»** بۇ جاي قەدىمكى مۇز داۋان

يولنىڭ ئەڭ ئېگىز جايى شىپالىق بىلەن توغرا سۇ ئارىسىغا جايلاشقان. بۇ جايدىكى يول ناھايىتى تار بولۇپ، بىر مېتىردىن ئىككى مېتىر كېلىدۇ. ئىككى تەرىپى تىك ھاڭ، ماڭغان كىشىنىڭ بېشى قايىدۇ. تارىختا بۇ يەردە نۇرغۇن ئادەملەر ۋە ھايۋانلارنىڭ ئۆلۈكى قالغان. بۇ يولدا ئايغىر ئالدىدا يول باشلاپ بەرمىسە باشقا ئاتلار مېڭىشتىن قورقاتتى. ھەرقانداق سەپەردە ئايغىر ئالدىدا ماڭاتتى. شۇڭا بۇ يەر «ئايغىر ئالدى تاغ» دەپ ئاتالغان. بۇ سۆز «ئايغىر ئالدىدا ماڭىدۇ» دېگەن مەنىدە.

10) «شىپالىق» بۇ مۇز داۋاندىكى ئەڭ ئېگىز بەل. ئىككى تەرىپى مۇز بىلەن قاپلانغان داۋاننىڭ ئوتتۇرىسى يېشىلزارلىق بولغاچقا «شىپالىق تاغ» دەپ ئاتالغان. بۇ تاغدا ئالتە-ئون ئاي ئىچىدە ھەر خىل گۈللەر ئېچىلىپ، ئەتراپقا خۇش پۇراق چېچىپ تۇرغاچقا «ئىپارلىق تاغ» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

11) «ياماتۇ» بۇ ئىلى دەرياسىدىكى مۇھىم بىر كېچىك. ياماتۇ چوڭ دەريانىڭ شىمالى بىلەن جەنۇبىنى تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدىغان جاي بولۇپلا قالماي، يەنە كۈنەس ۋادىسىغا ئۆتىدىغان بىردىنبىر جاي. ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 30-يىللىرىدا توققۇزتارا، موڭغۇلكۈرە، تېكەس، كۈنەسلەر ناھىيە بولۇپ تەسىس قىلىنغان. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ھۆكۈمەت قاتناش تارماقلىرى بۇ يولغا ئاپتوموبىل ۋە يولۇچىلارنى ئۆتكۈزىدىغان چوڭ كېمە سالدى. 1983-يىلىغا كەلگەندە 174 مېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى كۆۋرۈك سېلىنىپ قاتناش ياخشىلاندى. «ياماتۇ» ئۇيغۇر تىلىدا «پاتقاقلىق تاغ» دېگەن مەنىدە بولىدۇ.

12) «بايانداي» چيەنلۇڭنىڭ 26-، 45-يىللىرى (1761-، 1780) غۇلجا شەھىرى ۋە ھازىرقى غۇلجا قورغاس ناھىيەلىرى تەۋەسىدىكى «ئىلى توققۇز قەلئە»دىن بىرى. ئۇ يەرگە «خۇيىنىڭ» دەپ نام قويۇلغان. ئىلى جياڭجۈنى «خۇيىيۈەن» (كۈرە)دە تۇراتتى. بۇ توققۇز قەلئەدىن «خۇيىنىڭ»، «خۇيىيۈەن» قەلئەلىرىدە مانجۇ گازارمىسى، قالغانلىرىغا قارام گازارمىلار جايلاشقان. «بايانداي» بىلەن «كۈرە» غۇلجا شەھىرى بىلەن ھازىرقى قورغاس ناھىيە ئارىلىقىدا. «خۇيىنىڭ» قەلئەسىدە «بايانداي» ئىسىملىك مانجۇ تۇرغان. «كۈرە» ھويلا دېگەن مەنىدە بولۇپ، «خۇيىنىڭ كۈرەسى»، «بايانداي كۈرەسى» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ جاي «بايانداي» ئىسىملىك موڭغۇلنىڭ نامىدا ئاتىلىپ كەلمەكتە.

13) «تېكەس دەرياسى» ئىلى دەرياسىنىڭ جەنۇبىي تارمىقى بولغان تېكەس ئىلى دەرياسىنىڭ ئاساسلىق مەنبەسى. سۈيى سوۋېت ئىتتىپاقىدىن چىقىپ «موخور جىرغىلاڭ» (تومشۇق جىرغىلاڭ)نى ئايلىنىپ ئۆتۈپ، قارا بورا تاغلىرىدىن ھالقىپ، كۈنەس دەرياسىغا قوشۇلىدۇ. كۈنەس دەرياسى قاش دەرياسىغا قوشۇلۇپ، ئىلى دەرياسىنى ھاسىل قىلىپ، چاپچال ۋە سۈيدۇڭ ئىككى ناھىيەدىن ئۆتۈپ ئۈچ ھەسسە كۆپىيىپ، يەنە سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىغا چىقىپ كېتىدۇ. جۇڭگو-قازاقىستان چېگراسىغىچە بولغان ئومۇمىي ئارىلىق 205 كىلومېتىر، ناھىيە تەۋەسىدىكى ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 74 كىلومېتىر كېلىدۇ.

14) «توققۇزتارا» ئىلى ۋىلايىتىنىڭ جەنۇبىدىكى غۇلجا ناھىيەسىگە تۇتاش ناھىيەنىڭ نامى. توققۇزتارا ئىلى دەرياسى ۋە ئۇنىڭ چوڭ تارمىقى تېكەس دەرياسى ئارىلىقىدىكى بىپايان ئوتلاقتىن تەركىب تاپقان يەرنىڭ نامى بولۇپ، بۇ «توققۇز پارچە دالا» يەنى «كەڭ دالا» — كەڭ يايلاق دېگەن مەنىدە.

15) «قىزىلبۇلاق كەنتى» بۇ يەر مۇز داۋان يولىدىكى مۇھىم بىر ئۆتەڭ. تاغ ئېغىزىدىن شىمالغا قاراپ ماڭغاندا، قىزىلبۇلاق كەنتىگە يېتىپ كەلگىلى بولىدۇ. «قىزىلبۇلاق» مۇز داۋان يولىدىكى مۇھىم بىر ئۆتەڭ بولۇپ، بۇ يەنە «لەڭگەر» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. «قىزىلبۇلاق كەنتى»دىن مۇز ئارت دەريا كەنتىگە 16 كىلومېتىر كېلىدۇ، بۇ كەنتتە ئون ئائىلە ئولتۇراقلاشقان.

16) «تىلقاراسۇ ئۆتىڭى» بۇ چاخاپ دەريا بويىدىكى ئۆتەڭنىڭ نامىدۇر. بۇ دەريا ئۇلۇغ تەرەپتىكى تاغ جىلغىسىدىن ئېقىپ چۈشىدىغان تېكەس دەرياسىنىڭ باشقا ئېقىنلىرىدەك چوڭقۇر ئەمەس. تەكتى تەكشى ھەم تېيىز، داۋاملىق شىمالغا قاراپ ماڭغاندا، ئۇلۇغ تەرەپتە «تۇرگىن تاغلىرى» بولۇپ، ھازىر بۇ تاغ «ئۈچ كەپتەر تاغلىرى» دېيىلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا «قاراگەي تېغى»، «تاياسۇ تېغى»، «جامبىنىڭ تېغى» دېيىلىدىغان تاغ تىزمىلىرى بار. «تىلقاراسۇ ئۆتىڭى» دېگەن سۆز «سۇنىڭ تەكتى كۆرۈنۈپ تۇرىدىغان، سۈزۈك سۇلۇق ئۆتەڭ» دېگەن

MIRAS

مەنندە بولۇپ، «تېگى قارا سۇ» دېگەن سۆزنىڭ بۇزۇلۇپ ئېيتىلىشىدۇر.

17) «يېڭىمەھەللە» ئاۋات دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدا ئاۋات كەنتى بولۇپ، 100 دىن ئارتۇق ئائىلە بار. ئاۋات دەرياسى بويىدىكى قونالغۇدىن شىمالغا قاراپ ماڭغاندا تاغ جىلغىسىنىڭ غەربىي تەرىپى «دۆش تاغ» شەرقىي تەرىپى «قارا قىش تاغ» ياكى «قارتا يايلاق تاغ» دېيىلىدىغان يەرگە يېتىپ كەلگىلى بولىدۇ. بۇ تاغ چوققىسى ئىنتايىن تار بولۇپ، ئادەم ئۆتۈش مۇمكىن ئەمەس. تاغ باغرىدىكى كۆلچەك بويىدا «قورغان» ياكى «كوناسار» دېيىلىدىغان بىر قاراۋۇلخانا بار. بۇ قورغاننى ياقۇپ بەگ سالدۇرۇپ، ئەسكەر تۇختىتىپ، كىيىم-كېچەك ئىسكىلاتى قىلغان.

18) «تامغا تاش» بۇ مۇز ئارت دەرياسىنىڭ سۈيى يوغان قارا رەڭلىك بىر تاشنىڭ ئاستىدىن ئېقىپ چىقىدۇ. يولۇچىلار مانا مۇشۇ تاش ئۈستىدىن ئۆتۈش جەريانىدا تاشقا ئىسىملىرىنى يېزىپ ئىز قالدۇرغان ھەمدە قەدىمدە سىزىپ قالدۇرغان ھايۋانلارنىڭ سۈرەتلىرى بۇ تاشتا تامغىغا ئوخشاش ئىز پەيدا قىلغاچقا، بۇ يەر «تامغا تاش» دەپ ئاتالغان. بۇ يەردە تاشتىن قوپۇرۇلغان كىچىكرەك بىر قورغان بار. قورغان ئىچىدە بىر نەچچە ئېغىزلىق تاش ئۆيمۇ بار. مۇز ئارت داۋىنىغا قاراپ ماڭىدىغان ئېگىز تاغ يولى بۇ جايدىن باشلانغان. يېڭىمەھەللىدىن قىيىنلىقتىكى تامغا تاشقىچە بولغان ئارىلىق 50، 60 كىلومېتىر كېلىدۇ. دەريا بويلىرىدا توغراق بىلەن ئارچا ئۆسكەن. قىيىنلىق بىلەن تۇغبەلچى ئارىلىقىدىكى جىلغىنىڭ ئېغىزىدا كىچىك چاتقاللاردىن باشقا دەرەخ يوق، پەقەت يىڭنە يوپۇرماقلىق دەرەخلەر ئۆسىدۇ.

19) «خان يايلاق» بۇ ئىلىغا بارىدىغان تاغلىق يولدىكى بىر يايلاقنىڭ نامى. مۇز ئارت داۋانبېشى بىلەن «خان يايلاق» ئۆتەڭنىڭ ئارىلىقى 25، 30 كىلومېتىر كېلىدۇ. بۇ يايلاقتا بۇرۇن خاننىڭ چارۋىلىرى ئوتلىغانلىقى ئۈچۈن، بۇ يەر «خانيايلىقى» دەپ ئاتىلىپ، كېيىن «خان يايلاق» بولۇپ ئۆزگەرگەن.

20) «توغرا سۇ» بۇ سۇ «ئايغىر ئالدى داۋىنى»دىن چۈشكەندە سول تەرەپتىن كەلگەن ئۇلۇغ بىر سۇ يولىنى توغرا توسۇپ ئۆتۈپ مۇز داۋاندىن كېلىۋاتقان سۇغا قوشۇلىدىغان سۇنى كۆرسىتىدۇ. شۇڭا بۇ يەرنىڭ سۈيى «توغرا سۇ» دېيىلىدۇ. بۇ ئىككى سۇنىڭ قوشۇلۇش ئېغىزىدا ئىككى-ئۈچ ئۆتەڭ بار.

21) «قاراسۇ» قورغاس ناھىيەسىگە قاراشلىق بىر دەريانىڭ نامى. ئۇ يەردە قىرغىزلار ئولتۇراقلاشقان، شۇڭا قاراسۇ قىرغىزلار تۇرالغۇسى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. قاراسۇ «سۈزۈك بۇلاق» دېگەن مەنىدە، قاراسۇ دەرياسى «قومۇشلۇق جىرا بازىرى»غا تەۋە. بازارلىق ھۆكۈمەت بىلەن بولغان ئارىلىقى غەربىي شىمالدىن بەش كىلومېتىر كېلىدۇ. 12 كىلومېتىر مېڭىپ، ئاغىياز دەرياسى بويىدىكى قىرغىزلارنىڭ تۇرالغۇسىغا يېتىپ كەلگىلى بولىدۇ. قىرغىزلار قىشتا جىلغىدا، يازدا زىمۇسۇر تاغ جىلغىسىنىڭ شىمالىدا كۈن ئۆتكۈزىدۇ.

22) «قوغۇنچى» چاپچال شىۋە ئاپتونوم ناھىيەسىگە قارايدۇ. قوغۇنچى چاپچالنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن 22 كىلومېتىر كېلىدۇ. قاينۇق يېزىلىق ھۆكۈمەت قوغۇنچى كەنتىگە ئورۇنلاشقان. قوغۇنچى «قوغۇن تېرىغۇچى» دىگەن مەنىدە بولۇپ، ئەينى ۋاقىتتا بۇ يەردە قوغۇن تېرىيدىغانلار كۆپ بولغان.

23) «دادامتۇ» ئىلى شەھىرىگە قاراشلىق بىر يېزىنىڭ نامى. موڭغۇل تىلى بولۇپ، «تىكەنلىك»، «قۇرۇق چاتقانلىق» دېگەن مەنىدە.

24) «داۋانبېشى تاغ» مۇز داۋاندىكى ئىككى تاغ ئارىسىدىكى مۇزلۇق كۆز يەتكۈسىز دەرىجىدە ئۇزۇن قېلىن قار بىلەن قاپلانغان. بۇ تاغدىكى كىچىك بىر تەكشىلىكتە «مۇز ئارت مازىرى» دېيىلىدىغان بىر مازار بار. مازارنىڭ يۇقىرى تەرىپىدە توپىدىن سوقۇلغان ئۆي بولۇپ، بۇ ئۆي تاغنىڭ سىرتىغا چوقچىيىپ چىققان تاغ ئۇچىغا سېلىنغان. بۇ يەردە يول ئىشچىلىرى يېتىپ قوپىدۇ. بۇ سودىگەرلەر قاتتىق سوغۇقتا ئۆزىنى دالدىغا ئالىدىغان جاي. تاغلار ئانچە ئېگىز بولمىسىمۇ، لېكىن يول تەدرىجىي ئۆرىدەپ ماڭىدۇ.

25) «گىلىجان ئۆتىڭى» ساتمۇسۇر كەنتىدىن چىقىپ ئون مىنۇت ماڭغاندا، ئوڭ تەرەپتىكى تاغ — «مارسى تاغ»نىڭ ئەڭ چېتىدە بىر قانچە ئېدىرلىقلار بار. بۇ ئېدىرلىقلارنىڭ شىمالىي تەرىپىدىكى ئەڭ چوڭ ئېدىرلىقتا قالماقلار ھەر يىلى دۇئا-تىلاۋەت قىلىدىغان

مۇقەددەس جاي بار. «ساتما سۇر دەرياسى»نىڭ قارشى قىرغىقىدىن 15 چاقىرىم يىراقتىمۇ مارىسى تىغى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. سەل شەرقىي شىمال تەرەپكە ماڭسا «ئاقياز» تەرەپكە بارغىلى، يەنە داۋاملىق ماڭسا تېكەس دەريا يايلىقىغا، يەنە تەخمىنەن 32 كىلومېتىر ماڭسا گىلىجاندىن ئىبارەت بىر كونا قونالغۇغا يېتىپ كېلىدۇ.

26) «ساتو كەنتى» «خانيايلاق»تىن يولغا چىقىپ تۇرا دەريا ئېقىنىدىكى تار جىلغا بىلەن «ساتمۇر كەنتى»گە يېتىپ كەلگىلى بولىدۇ. جىلغىنىڭ ئىككى تەرىپى ئۇزۇنغا سوزۇلغان مۇز داۋان. سول تەرەپتىكى تاغلاردا ئېگىز قارىغايلار، ئوڭ تەرەپتىكى تاغلاردا پەقەت شەمشادلىق ئورمىنى كۆپ. ساتو كەنتىدە «ساتمۇسۇر دەرياسى» بولۇپ، بۇ دەريا «توغرا سۇ دەرياسى»غا قوشۇلىدۇ. بۇ دەريا جىلغىسىدىن تەخمىنەن ئىككى سائەتتەك ماڭغاندا جەنۇب بىلەن ئىلىنىڭ ئايرىلىش چېگراسىغا يېتىپ كەلگىلى بولىدۇ. كەنتتە بىر قاراۋۇلخانا بار. 100 مېتىر ئۇزۇنلۇقتا كوچىسى، بىر ـ بىرىگە ئوخشىشىپ كېتىدىغان 16 ئېغىزلىق ئۆيى بار، ھازىرقى «كۆرە»نىڭ نامىدۇر.

27) «خارگەنتۇ ئۆتىكى» گىلىجاننىڭ غەربىي شىمالىدىن ئىككى ـ ئۈچ كىلومېتىر مېڭىپ دەريا بويىغا يېتىپ كەلگىلى بولىدۇ. تېكەس دەرياسى بۇ يەردىن ئايلىنىپ ئۆتۈپ، كۆلچەك ئىككى ئېقىن پەيدا قىلىدۇ. شىمالىي تەرەپتىكىسى كىچىك، جەنۇب تەرىپىدىكى ئاساسىي ئېقىن كەڭلىكى 35 ـ 40 مېتىر كېلىدۇ.

28) «بارسا كەلمەسنىڭ تېغى» بۇ توغرا سۇ تېغى، بارسا كەلمەس تېغىنىڭ ئاغىياز جىلغىسىغىچە سوزۇلغان. بۇ يەردە زور بىر مۇزلۇق بار. بۇ جىلغىنىڭ كەينىدىكى تاغ «قارا بارسا كەلمەس تېغى» يەنى «داۋان بېشى تېغى» دېيىلىدۇ. بۇ تاغدىكى يولنىڭ كەڭلىكى 1 ـ 1.5 مېتىر كېلىدۇ. تاغ ئۈستىدە ئات ـ ئۇلاغ قارا تۇماندا قالسا، ئاسانلا سىيرىلىپ كەتكەچكە «بارسا كەلمەس تېغى»دەپ ئاتالغان. «بارسا كەلمەس تېغى»نىڭ ئېغىزىدا كونا بىر ياغاچ كۆۋرۈك بار. توغرا سۇ تارماق ئېقىن پەيدا قىلغان تاغ «خانيايلىقنىڭ تېغى» دېيىلىدۇ. بۇ تاغ داۋاملىق تۈتەك پەيدا قىلىپ تۇرىدۇ. ئەگەر تاغقا چىقىپ تۈتەك پەيدا بولسىلا ئادەم يولنى تاپالماي ئادىشىپ قالىدۇ ـ دە، خەتەرلىك ئەھۋال كۆرۈلىدۇ.

29) «قاپچىغاي ئۆتىكى» سارتىك تۇرالغۇسىدىن شەرققە قاراپ بىرئاز ماڭسىلا، ئېگىشتىن چۈشۈپ، كىچىك سۇ دەريا بويىغا كەلگىلى بولىدۇ. بۇ دەريا سۈيى جەنۇبتىن شىمالغا بۇرۇلۇپ، ئۈچ غولاچ كەڭلىكتىكى ئېقىن ھاسىل قىلىپ ئاقىدۇ. سۈيى ئىنتايىن سۈزۈك بولۇپ، سۇ ئاستىدىكى تاشلار كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.

30) «ئۇنسۇ ئۆتىكى» قاپچىغاي ۋە ئاغىياز دەريا بويىدىكى تۇرالغۇدىن يولغا چىقىپ، 16 كىلومېتىردەك شەرققە بۇرۇلۇپ، «ئۇنسۇ» تاغ ئۆڭكۈرىنىڭ ئاخىرى ئۇنسۇغا يېتىپ بارغىلى بولىدۇ. بۇ دەريانىڭ سۈيى ئاغىياز دەرياسىغا قۇيۇلىدۇ. بۇ يەردىكى ئېگىز تاغلاردا تاغ تېكىسى ۋە ئارقارلار بار.

ئاغىياز دەرياسىنىڭ ئىككى قىرغىقىدا ئېگىز تاغلار بولۇپ، ئۇنسۇ دەرياسىنىڭ شەرقىدىكى تاغ باغرى سەل تەكشى. ئاغىياز دەريا بويىدىكى تاغلار دېڭىز يۈزىدىن 3570 مېتىر ئېگىز.

31) «تۇغبەلچى» بۇ مۇز ئارت دەرياسى بىلەن مۇزلۇقتىن چۈشكەن سۇ قوشۇلۇپ ئاقىدىغان جاي. بۇ جايدا دەريا ۋادىسىنى توغرىسىغا توسۇپ تۇرىدىغان توپا تاغقا ئوخشاپ كېتىدىغان 300 مېتىر كەڭلىكتىكى بىر بەل بار. كۆلچەك سۇ دولقۇنى بۇ يەرگە كېلىپ بىر قاينام ھاسىل قىلىدۇ. بۇ بەل خۇددى تۇغانغا ئوخشىغاچقا «تۇغبەلچى» دەپ ئاتالغان. يولۇچىلار مەيلى غۇلجىدىن ئاقسۇغا ياكى ئاقسۇدىن غۇلجىغا ماڭسۇن بۇ تار جىلغىدىن ئۆتمەي مۇمكىن ئەمەس. بۇ جاينىڭ ئىستراتېگىيەلىك ئورنى مۇھىم بولغاچقا 1945 ـ يىلى 9 ـ ئايدىن 1949 ـ يىلى 9 ـ ئايغىچە مىللىي ئارمىيەنىڭ تېكەس 1 ـ پولك 1 ـ روتىسى بۇ يەرنى ساقلىغان.

32) «ئارغۇ تېغى» تامغا تاش قونالغۇسى كەينىدە ئوخشىدىكى تاغلار «قارا تاغ»، «قىزىلتاغ» ۋە «بارسا كەلمەس قارا تاغ» دەپ ئاتالسا، سول تەرەپتىكى تاغ «شىپالىق تاغ» دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇلارنىڭ تومۇرى بىر. بۇ تاغلارنىڭ ھەممىسى مۇز بىلەن قاپلانغان. بۇ مۇزلۇقتىن تۆۋەنگە قاراپ ماڭغاندىكى تاغ «ئارغۇ يەر تېغى» دېيىلىدۇ. بۇ تاغلارنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى ئېگىز تاغلاردا بىر ـ بىرىگە قارىشىپ تۇرىدىغان مۇزلار ساڭگىلىشىپ تۇرىدۇ. بۇ جىلغىدىن ئاققان سۇ دەريا قېنىدا تولۇپ ئاقىدۇ. بۇ ئىككى تاغ ئارىسىدىكى تاغ دېگەن مەنىدە.

33) «ئايدىڭ بۇلاق» تاغ جىلغىسىدىكى دەريا

بويىدا «ئايدىڭ بۇلاق» دېيىلىدىغان يەر بار. ئايدىڭ بۇلاق بىلەن «خامۇر داۋان» (تۇمشۇق داۋان) داۋاننىڭ ئارىلىقى تەخمىنەن 15،16 كىلومېتىر كېلىدۇ. پۈتۈنلەي مۇزلۇق، ئۇ يەردە يەنە «بوردۇ بۇلاق جىلغىسى» دېيىلىدىغان بىر جىلغىمۇ بار. بۇ جىلغىنىڭ غەربىدە «خامۇر داۋىنى»، شەرقىدە «بۇغىلىق تاغ» بار. بۇ تاغدا بۇغىلار ئۇچراپ تۇرىدۇ، ئاۋازىمۇ ئاڭلىنىپ تۇرىدۇ. يەنە بىر چاقىرىم ماڭسا «ئايدىڭگەر» دېگەن كونا ئۆتەڭگە يېتىپ بارغىلى بولىدۇ. بۇ يەر ھۆكۈمەت ئالاقىسىنى يەتكۈزىدىغان ئورۇن قىلىنغان.

34) «شۇتا» شۇتا شۇتا سېپىنىڭ ئېغىزىغا، شۇتا دەرياسىنىڭ شەرقىي قىرغىقىغا جايلاشقان. موڭغۇلكۈرە تەۋەسىدە، شۇتا مۇز داۋاندىن ئۆتۈشتىكى تۇنجى ئۆتەڭ بولۇپ، مۇز داۋاننىڭ مۇز پەلەمپەيلىرى شۇتا دېيىلىدۇ. مىلادىيە 1760-يىللاردىن باشلاپ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ھەر يىلى 120 ئۆيلۈك ئادەمنى تامغا تاشقا ئەۋەتىپ، مۇز چوقۇتقان. ھەر كۈنى 20 ئادەم مۇز چاناپ، ياغاچ كېسىپ، شۇتا (پەلەمپەي) ياساپ تۇرغان. شۇتا يېزىسىدىن 28 كىلومېتىر يىراقلىقتا «شۇتا ئارشىڭى»، شۇتا سېپىنىڭ كۈن چىقىش تەرىپىدىكى تاغ باغرىدا شۇتا دەرياسى بار.

35) «پىلىچى دەرياسى» بۇدەريا گۇگۇرچىن تېغىنىڭ جەنۇب تەرىپىدىن باشلىنىپ، دەريا 2550 مېتىر ئېگىزلىكتىن ئېقىپ چۈشىدۇ، دەريا ۋادىسىنىڭ كۆلىمى 808 كىۋادرات كىلومېتىر، سول تەرىپىدىكى قىرغاقتا «ئاقۇشۇ جىلغا سۈيى» (ئاق ھۇشۇ جىلغا سۈيى)، «ئېرمەندە»، «ئاچا»، «پەنجىم بۇلاق»تىن ئىبارەت تۆت تارماق ئېقىن بار. بۇ ئېقىنلار غۇلجا شەھرىدىن ئۆتۈپ، ئىلى دەرياسىغا قوشۇلىدۇ. پىلىچى دەرياسىنىڭ ئىككى قىرغىقى پۈتۈنلەي قارىغاي بىلەن قاپلانغان. بۇ دەريانىڭ بېشىدىن سۇ پونكىتىغىچە بولغان ئارىلىق 40 كىلومېتىر، سۇ پونكىتىدىن ئىلى دەرياسىغىچە بولغان ئارىلىق 37 كىلومېتىر كېلىدۇ.

36) «ئاغىياز دەرياسى» ئاغىياز دەريا تۇرالغۇسىدا قىرغىزلار ئولتۇراقلاشقان. ئاغىياز دەرياسى بويىدا ئاغىياز تۇرالغۇسى بار. ئاغىياز دەريا قىرغىقىدىكى ئېگىزلىكتىن داۋاملىق شەرققە قاراپ ماڭغاندا دەريانىڭ سول قىرغىقىدا چۆپلۈك ئىچىدە قەد كۆتۈرۈپ تۇرىدىغان ئېگىزلىكى 1.3 مېتىر، قېلىنلىقى 20 سانتىمېتىر كېلىدىغان بىر ئادەم سۈرەتلىك تاش (سىنتاش) بار. بۇ تاشنىڭ يۈزى شەرقىي جەنۇب تەرەپكە قاراپ تۇرىدۇ. شەرقىي جەنۇب تەرەپتە ئارىلىقى 18 مىل كېلىدىغان يەردە بىر بۇلاق سۈيى بولۇپ، مانا بۇ ئاغىياز دەرياسىنىڭ باشلىنىش ئېغىزىدۇر. بۇ دەريا ئاقىدىغان جىلغا «ئاغىياز جىلغىسى» دېيىلىدۇ. بۇ دەريانىڭ سۈيى تېز بولۇپ، ئۆتمەك تەس، دەريا جىلغىسى شىمالدىن جەنۇبقا قاراپ يۆزلەنگەن. دەريا جىلغىسى تار بولۇپ، ئىككى تەرىپى قىيالىق بىلەن قاپلىنىپ تۇرىدۇ. بۇ جىلغىدا چوڭ تاشلار، شېغىللىق، دەريا قىرغاقلىرىدا ھەر خىل گۈللەر ئۆسكەن. «ئاغىياز» دېگەن سۆز خۇددى «ئايىغى بۇلاق» دېگەن ئاتالغۇ «ئايغىر بۇلاق» دەپ بۇزۇلۇپ ئېيتىلغاندەك، «ئاغىياز» دېگەن سۆزمۇ «ئايىغى باھار» دېگەن سۆزنىڭ بۇزۇلۇپ ئېيتىلىشى بولۇپ، «ئايىغى باھار»، «ئايىغى ياز» دېگەن مەنىلەردە بولىدۇ.

37) «ناغرا تاش» بۇ، توققۇز تارانىڭ غەربىدىكى بىر جاينىڭ نامى بولۇپ، بۇنىڭدىن نەچچە 100 يىللار ئىلگىرى بىر قېتىملىق ئۇرۇشنىڭ ناغرا-دۇمباقلىرى چېلىنغان جاي.

38) «ئايدىڭگەر» قەدىمكى مۇز داۋان يولىدىكى «توغرا سۇ» بىلەن «شۇتا» ئارىسىدىكى بىر ئۆتەڭ بولۇپ، «ئايدىڭدا قونغان جاي» دېگەن سۆزنىڭ بۇزۇلۇپ ئېيتىلىشى.

39) «قارا كۆل» مۇز داۋان تەرەپتىن كەلگەن بىر نەچچە ئېقىن سۇ «قارا كۆل» دېيىلىدىغان يەرگە كېلىپ قوشۇلىدۇ. بۇ سۇلار كېلىپ يىغىلىدىغان يەر بولۇپ، بۇ «چوڭ كۆل» دېگەن مەنىدە، كەلپىن بىلەن مارالبېشى چېگراسىدىمۇ «قارا كۆل» دېگەن بىر چوڭ توغراقلىق يەر بولۇپ، بۇ يەرگە ئەينى ۋاقىتتا يەركەنت دەريا سۈيى بىلەن كەلپىن قىزىل دەريا سۈيى يىغىلىپ كۆل پەيدا قىلغان، قارا كۆلدە بىر قارا كۆل ئۆتەڭگى بولغان.

40) «بوزكىرىكى داۋىنى» بۇ يەر تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىي ئېشىكى بولۇپ، باي ناھىيەسىگە تەۋە تاغ ئېغىزىنىڭ نامى. «بوزكىرىكى داۋىنى» دېگەن سۆز «بوزغا كىرىش داۋىنى» دېگەن مەنىدە بولۇپ، بۇ داۋاندىن ئاشسىلا غۇلجا تەۋەسىگە كىرىدۇ.

41) «باينىبۇلاق» بۇ ئەسلىدە «يۇلتۇز» دەپ

ئاتىلاتتى. يۇلتۇز ئەسلىدە بىر كۆلنىڭ نامى بولۇپ، بۇ سۆز «يول» ۋە «تۇز» دېگەن ئىككى سۆزدىن تەركىب تاپقان. «يول» قەدىمكى تۈركىي تىلدا «بۇلاق» دېگەن مەنىدە بولسا، «تۇز» دېگەن سۆز «يۇرت» دېگەن مەنىدە. «يۇلتۇز» دېگەن سۆز «بۇلاق يۇرتى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. «باينبۇلاق» موڭغۇلچە سۆز بولۇپ، مەنىسى «كۆپ بۇلاق» دېگەنلىك بولىدۇ. مەھمۇد كاشغەرىي «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك»تە «تۇز» (3-توم، 169-بەت) ھەققىدە توختىلىپ، ئۇنى «يۇرت» دەپ چۈشەندۈرگەن. توقسۇدا «چوڭ يۇلتۇز»، «كىچىك يۇلتۇز» دېگەن يەرلەر بار.

42) «چولاقتېرەك ئۆتىڭى» تېكەس دەرياسى بويىدا ئۇششاق ئارالچىلار بولۇپ، بۇ يەردە كەڭ يوپۇرماقلىق ئورمان — قېيىن دەرەخلىرى ۋە ئاق تېرەك ئورمىنى شىمالىي قىرغاقىچە سوزۇلغان. دەريانىڭ ئوڭ قىرغىقىدىمۇ يەنە شۇنىڭغا ئوخشاش كەڭ يوپۇرماقلىق ئورمانلار بار. «چولاقتېرەك» دېگەن سۆز «قىسقا تېرەكلىك»، «كالتا تېرەكلىك»، «تۇمشۇقتىكى تېرەكلىك»، «ئارالدىكى تېرەكلىك» دېگەن مەنىلەردە. «موخور تېرەك» دېيىلىدىغان يەردە قىرغىزلارنىڭ تۇرالغۇسى بار.

43) «تالدىبۇلاق» بۇ بۇلاق چۆرىسىدە سۆگەتلەر كۆپ ئۆسكەن مەنزىرىلىك جاي، «تاللىق بۇلاق» دېگەن سۆزنىڭ بۇزۇلۇپ ئېيتىلىشىدۇر.

44) «ئاقبۇلاق» چوڭ جىرغىلاڭ دەرياسىدىكى بىر تارماق ئېقىن بويىدا «ئاقبۇلاق» دېيىلىدىغان بىر ئۆتەڭ بولۇپ، بۇ ئىككى تارماق ئېقىن قىرغىقىدا قىرغىزلار زىچ ئولتۇراقلاشقان. بۇ ئۆتەڭ يول بويىغا جايلاشقان. «ئاقبۇلاق» دېگەن سۆز سۈيى ئاقىدىغان بۇلاق دېگەن مەنىدە بولۇپ، «ئاقار بۇلاق»، «سۈيى ئاق يەردىكى بۇلاق» دېگەن سۆزنىڭ ئۆزگىرىشىدىن كەلگەن.

45) «بەش قاراسۇ» بۇ «بەش سۈزۈك سۇ» دېگەن مەنىدە.

46) «بۇغرا تۇرالغۇسى» بۇ يەر ئەينى ۋاقىتتا «توققۇز قېلىن تام» دەپ ئاتىلاتتى. بۇ يەردىكى تاملارنىڭ ھەممىسى توپىدىن سوقۇلغان بولۇپ ئەينى ۋاقىتتا كىشىلەر زىچ ئولتۇراقلاشقان چوڭ يۇرت بولغان. بۇ يەر ھازىر «كىچىك بۇغرا» دەپ ئاتىلىپ كەلمەكتە.

47) «سېسىق بۇلاق» قورغاندىن چىققان يولۇچىلار «سېسىق بۇلاق» دېيىلىدىغان يەرگە كېلىدۇ. بۇ بۇلاقنىڭ سۈيى سارغۇچ ھەمدە قويۇق بولۇپ، تاز ۋە تېرە كېسەللىكلىرىنى داۋالاشنىڭ ياخشى دورىسى. ئۇنىڭدىن چىققان ھور كېكىردەك ۋە كۆزنى ئېچىشتۇرىدۇ. بۇ بۇلاقتىن خېلى يىراق يەرگىچە سېسىق پۇراق كېلىپ تۇرغاچقا «سېسىق بۇلاق» دەپ ئاتالغان.

پايدىلانمىلار:

① كارل. گۇستاف. مانىېر ھېيىم (فىنلاندىيە) «غەربىي يۇرتنى تەكشۈرۈش خاتىرىلىرى» (1906-، 1908) جۇڭگو مىللەتلىرى گۈزەل-سەنئەت نەشرىياتى، 2004-يىل خەنزۇچە.

② مەمتىمىن ھوشۇر «سالچىلار»، شىنجاڭ ياشلار-ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 2012-يىل.

③ ھاشىرجان ئىمىن «يەرنىڭ نامى — ئەلنىڭ نامى»، شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى، 2005-يىل 2-سان.

④ ۋاسىلى ۋاسىلىيېۋىچ رادلوف، «غۇلجىغا ساياھەت خاتىرىسى»، ئىلى دەرياسى، 2013-يىل 3-سان.

⑤ ئابلىمىت مۇھەممىدى، ئىسھاق باستى «ئىلى ۋىلايىتىدىكى يەر ناملىرى ھەققىدە»، شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى، 2000-يىل 3-سان.

(ئاپتور: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى خىمىيە فاكولتېتى پىنسىيونېرى)

بىلدۈرگۈ

ھۆرمەتلىك ئوقۇرمەنلەر:

نەشرىياتىمىز «مىراس» ژۇرنىلىنىڭ 2003 - يىللىق سانلىرىدىن 2014 - يىللىق سانلىرىغىچە توپلام قىلىپ ئىشلىدۇق.

سېتىۋالغۇچىلارنىڭ بىز بىلەن ئالاقىلىشىشىنى قىزغىن قارشى ئالىمىز، يەككە باھاسى 200 يۈەن.

ئالاقىلاشقۇچى: خۇرسەنئاي مەمتىمىن Tel: (0991) 4554017

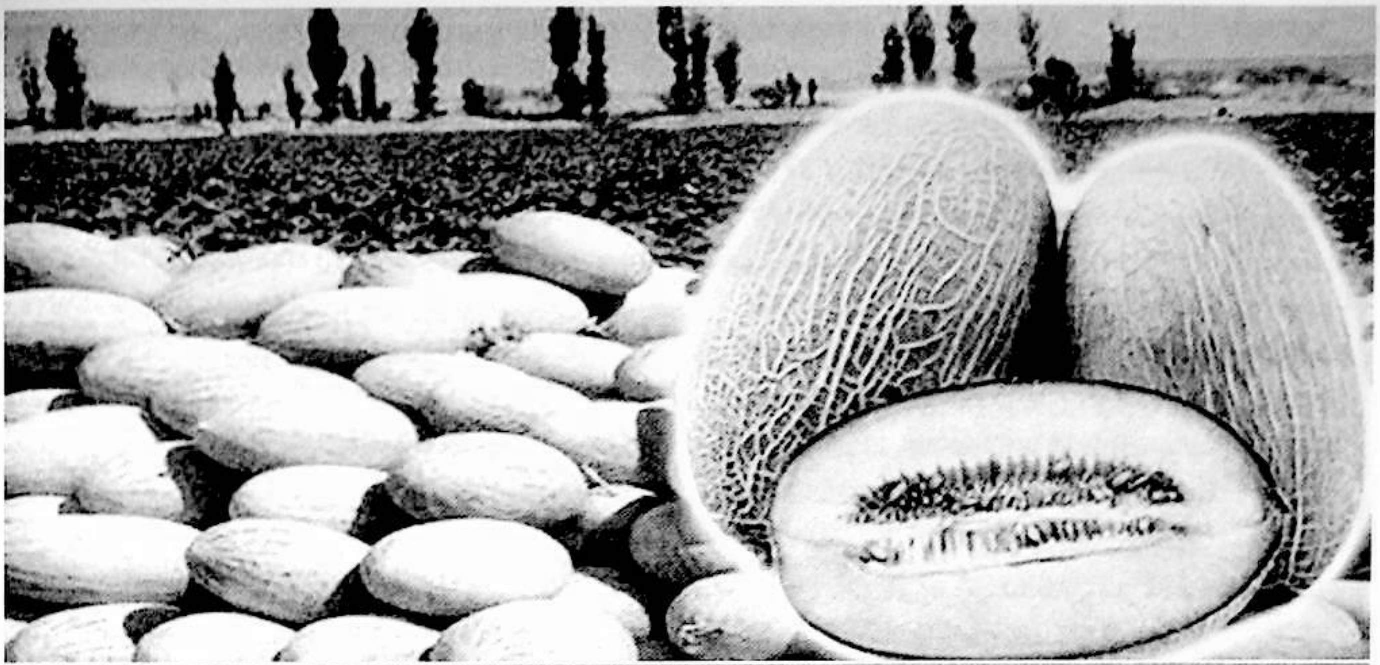

پەيزاۋات فولكلور مەدەنىيىتىدىكى ئۆزگىچىلىكلەر

تۇرسۇن ساۋۇت ئۇدمىش

مۇقەددىمە

پەيزاۋات دۇنياغا مەشھۇر بۈيۈك يىپەك يولىنىڭ ئوتتۇرا يولى بويىغا جايلاشقان مۇھىم ئۆتەڭ بولۇپ، ئۇزاق تارىخقا، ئالاھىدە ئىقلىم شارائىتقا ئىگە. دۆلىتىمىزنىڭ ئەلا سۈپەتلىك ئاشلىق، پاختا ۋە ئاز ئۇچرايدىغان جەننەت مېۋىسى دەپ قارىلىپ ئەزىزلىنىدىغان قوغۇن، ئۆرۈك، قارىئۆرۈك، غېنۇيلا، چىلان قاتارلىق مېۋە-چىۋىلەرنىڭ ھەقىقىي ماكانى، نامى دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىغا داڭ كەتكەن، مول مەدەنىيەت ئىزنالىرى ساقلانغان، ئۆزگىچە فولكلور مەدەنىيىتىگە تويۇنغان، ھەقىقىي ئىسمى-جىسمىغا ماس كەلگەن «پەيزى، گۈزەل، ئاۋات» بىر ماكان.

پەيزاۋات ناھىيەسى خەن سۇلالىسى دەۋرىدە سۇلى دۆلىتىنىڭ يېرى بولغان، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە سۇلى(سۇللاغ) ئېلىنىڭ مەركەزلىرىدىن بولغان، قاراخانىلاردىكى 15 مەشھۇر شەھەرنىڭ بىرى بولغاچقا، بۇ يەرگە بەگ قويۇلغان. ياركەنت — سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدە ھاكىم قويۇلغان. چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن كاشغەر دوتەي مەھكىمىسىگە قارىغان. چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈنىڭ 28-يىلى (مىلادىيە 1902-يىلى) كاشغەر دوتەي مەھكىمىسى يېڭىشەھەر ئايمىقىدىن ئايرىلىپ چىقىپ ناھىيە قىلىنغان.

قوچۇدىن تېپىلغان مانى دىنىغا دائىر ۋەسىقىلەردە «قاشۇ» كاشغەر ئەتراپىدىكى بىر شەھەرنىڭ نامى دېيىلگەن. ئېھتىمال پەيزاۋاتنىڭ تارىخىدىكى نامى «قاشۇ» بولسا كېرەك①. يەنە بىر قىسىم تەتقىقاتچىلار پەيزاۋات قەدىمدە «قاش» دەپ ئاتالغان، بۇ نام خەنزۇچىدە «جياشى» (伽师) دەپ ساقلىنىپ قالغان. «جياشى — قاش» دېگەن ئۇيغۇرچە سۆزنىڭ خەنزۇچە ئاھاڭ تەرجىمىسىدۇر»② دەپ قارىماقتا.

قاش توغرىسىدا مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك»تە «قاش» سۆزىنى «كۆز ئۈستىدىكى قاش»، «قىرغاق»، «قاشتېشى» دېگەن مەنىلەرنى بېرىدىغانلىقى قەيت قىلىنغان.

پەيزاۋات ناھىيەسىنىڭ قەدىمكى نامى بولغان «قاش» سۆزىنى... «دەريا بويى» دەپ چۈشىنىش كېرەك. چۈنكى پەيزاۋات قىزىل دەريا بويىغا جايلاشقاچقا «دەريا بويى» دېگەن نام شۇ يەرنىڭ جۇغراپىيەسىگە ئۇيغۇن كېلىدۇ③.

«پەيزاۋات» دېگەن نامنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا خەلق ئىچىدە ساقلىنىپ كەلگەن قول يازما

«پەيزۇللا بەگنىڭ تەرجىمىھالى» («زىكرى پەيزۇللا بەگ»)دە بايان قىلىنىشىچە قاراخانىلار خانلىقىنىڭ ئاخىرقى خانلىرىدىن تابغاچ ئىبراھىم ئىبنى ئەھمەد بۇغرا قاراخان زامانىسىدا (مىلادى 1105 ـ، 1128 ـ يىللىرىدا) ئوردا مىرزىلىرىنىڭ باشلىقى هارۇن بەگنىڭ پەيزۇللا ئىسىملىك بىر ئوغلى بولغانىكەن. بۇ بەگزادە ئېلى ئىسىملىك يەنە بىر شاھزادە بىلەن شىكارغا چىقىپ هازىرقى پەيزاۋات ناھىيەسى تەۋەسىدىكى قىزىلسۇ، قوشئاۋات، غولتوغراق قاتارلىق يېزىلار ئورۇنلاشقان كەڭ ۋادىغا كېلىپ قاپتۇ. ئۇلار يېڭى مەھەللە دېگەن يەردە كۆسەنباي ئىسىملىك بىر مەھەللە ئاقساقىلى بىلەن كۆرۈشۈپ ئۇنىڭ ئۇززۇن ھېكايىسىنى ئاڭلاپتۇ، پەيزۇللا بەگزادە ئوردىغا قايتىپ دادىسىدىن مۇشۇ يېڭى مەھەللە ئەتراپىنى قوغۇنلۇق قىلىپ چېقىشنى ئىلتىماس قىپتۇ. شاھزادە ئېلىمۇ بۇ ئەتراپتىكى ئوتلاقلار، ئورمانلىقلار، مەھەللە توغرىسىدا سۆزلەپ بېرىپتۇ. كېيىن مىرزا هارۇن بەگنىڭ تىلىكى ئارقىسىدا خان يارلىق چۈشۈرۈپ، يېڭى مەھەللە ئەتراپتىن بىر بەگلىك يەر قىپتۇ. پەيزۇللا بەگ تۇنجى بولۇپ شۇ يەرگە بەگ بولۇپتۇ، يېپەك يولى بويىغا سېلىنغان «كارۋان ساراي» دېگەن ئۆتەڭ پەيزۇللا بەگنىڭ بەگلىك هويلىسى بار يەرگە جايلاشقان بولغاچقا، ئۇ يەردە بارا ـ بارا چوڭ بازار پەيدا بولۇپتۇ، مانا شۇ بازارنى سودىگەرلەر «پەيزۇللانىڭ ئاۋۇتى» دەپ ئاتاپتۇ، كېيىن بۇ نام قىسقىراپ «پەيزۇلئاباد» دېيىلىدىغان بوپتۇ④.

دېمەك «پەيزاۋات» دېگەن نام قاراخانىلار دەۋرىدە پەيدا بولغان بولۇپ، «پەيز ئاباد» دېگەن سۆزىدىن كەلگەن بولۇپ «پەيزى بار، ئاۋات يەر» دېگەن مەنىدە، چىڭگىزخان دەۋرىدىن باشلاپ ئۇيغۇرچە، موڭغۇلچە، خەنزۇچە ھۆججەتلەردە «پەيزاۋات» (牌租阿巴特) دەپ يېزىلغان. 1902 ـ يىلى ناھىيە تەشكىل قىلىنغاندا خەنزۇ تىلىدا «جياشى 伽师» (قاش) دەپ ئاتالغان.

مەن تۆۋەندە پەيزاۋات ئۇيغۇرلىرىنىڭ فولكلور مەدەنىيىتىدىكى ئۆزگىچىلىكلىرى ھەققىدىكى دەسلەپكى ئىزدىنىشلىرىمنى ئوقۇرمەنلەرنىڭ ھۇزۇرىغا سۇنماقچى.

بىرىنچى، يېمەك ـ ئىچمەك مەدەنىيىتىدىكى ئۆزگىچىلىكلەر

1) پەيزاۋات شەربەت نېنى (شەۋەت نان) — پەيزاۋاتنىڭ قىزىلبۇيا يېزىسى مەركەز قىلىنغان هالدا پەيزاۋات، شاپتۇل، قوشئاۋات، قىزىلسۇ، غولتوغراق يېزىلىرىغا كەڭ تارقالغان، بۇغداي ئۇنى پەيزاۋاتقا كەڭ ئومۇملاشقان نان، جىگدە شەربىتى بىلەن تەييارلىنىدىغان مەززىلىك، پۇراقلىق، ئېسىل نان بولۇپ، ئۇ قىزىلبۇيىدىن ئەتراپتىكى خان ئېرىق ۋە يوپۇرغىلارغىمۇ تارقالغان، قىزىلبۇيىدىن شەربەت نان بىلەن داڭ چىقارغان ئاباخان ئۇستام، زۇنۇن مۇرات، روزى ناۋاي، ھېمىت ناۋاي قاتارلىقلار ئۆتكەن.

2) پەيزاۋات گىردىسى ۋە شىرمان نېنى — پەيزاۋات گىردىسى ۋە شىرمان نېنىمۇ ئۆزگىچە خورۇچلىرى، تەمى، كۆركەملىكى بىلەن يىراق ـ يېقىندا داڭقى بار. ئۇ پەيزاۋاتنى مەركەز قىلىپ تاكى ئۈرۈمچى شەھىرىگە كېڭەيگەن. 2001 ـ يىلى ئۈرۈمچى يەرمەنكىسىدە «پەيزاۋات جامباز نېنى» پاتېنت ھوقۇقىغا ئېرىشكەن شىرمان نان كەڭ كۆرگەزمە ئەھلىنى ئۆزىگە قاراتقان. شۇ يىلقى يەرمەنكىگە قاتناشتۇرۇلغان ناندىن تۆت دانىسى ھازىر شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فولكلور مۇزېيىدا ساقلاشقا ئېلىپ قېلىنغان.

3) پەيزاۋات پېتىر مانتىسى ۋە ئاش مانتىسى — پەيزاۋات قىزىلبۇيا يېزىسى شىنجاڭدىكى پېتىر مانتا، ئاش مانتا ماكانى دېسەك ھەرگىزمۇ مۇبالىغە بولمايدۇ. پەيزاۋات پېتىر مانتىسى ۋە ئاش مانتىسى تەبىئىي يېمەكلىكلەر بىلەن بېقىلغان توپاق، قوي گۆشلىرىنى ھەمدە پىياز، تۇز، سۇ، قارىمۇچ قاتارلىق ماتېرىياللارنى خورۇچ قىلىدۇ. نەق مەيداندا توپاق گۆشىنى، قوينىڭ پەش گۆش ۋە قۇيرۇق مېيى بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ توغرىۋالىدۇ ۋە پىيازنى بولسا چانماي شىلىپ توغراپ قىيما قىلىۋالىدۇ، نېپىز ئېچىلغان جىلتا بىلەن ئۇدۇللۇق تۆگۈپ ئۇدۇللۇق قاسقاندا پىشۇرۇلىدىغان بولغاچقا ئۇنىڭ تەمى، پۇرىقى، كۆرۈنۈشى تولىمۇ ئۆزگىچە بولۇپ تەبىئىي ھالدا كىشىنىڭ ئىشتىھاسىنى تارتىدۇ. پەيزاۋات پېتىر مانتىسى ۋە ئاش مانتىسىنىڭ نامى پەيزاۋات، قەشقەر، ئۈرۈمچى شەھەرلىرىدىمۇ ھېلىمۇ ھەم مەشھۇردۇر. پەيزاۋات قىزىلبۇيىدىن ۋە باشقا يېزىلاردىن مەشھۇر مانتىچى ئۇستاملار يېتىشىپ چىققان، ئۇلاردىن بىزگە ئىسمى شەرىپى مەلۇم بولغانلار قىزىلبۇيا يېزىسىدىن: راخمان ئۇستام، ئابلىز راخمان ئۇستام، موللا سايىت راخمان ھاجىم، ماموت ھاجىم، ئەھەد قارى، مەجىت قارى، تۇرسۇنبەگ، روزى ئۆردەك، ھېمىت

روزى، يۈسۈپ روزى، ھوشۇر روزى، قادىر ھاجى، مەمەتتۇرسۇن. مشا يېزىسىدىن: ئابدۇغوپۇر ئۇستام، غولتوغراق يېزىسىدىن ئەخەت قارى، مەخسۇم، قاسىم موللا، زۇنۇن ئۇستام، تۇرسۇن زۇنۇن ئۇستام قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

4) پەيزاۋات قوغۇن ھالۋىسى — پەيزاۋات دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىغا مەشھۇر بولغان قوغۇن ماكانى، پەيزاۋاتلىقلار ئۆزىنىڭ بۇ ئەۋزەللىكىدىن پايدىلىنىپ، قوغۇننى خۇرۇچ قىلىپ، ئۆزگىچە تەمدىكى قوغۇن ھالۋىسىنى ئىختىرا قىلغان. ئۇ ئادەتتە مۇنداق تەييارلىنىدۇ: تازا پىشقان بېشەكشېرىن، كۆك بەرە قوغۇننىڭ ئېتىنى پىچاق بىلەن قىرىپ چىقارغاندىن كېيىن، داكىغا ئوراپ سىقىپ سۈيى ئايرىلىۋېلىنىپ قازاندا قاينىتىش بىلەن ئازراق بۇغداي ئۇنى چېچىپ پىشۇرۇپ تەييارلىنىدۇ، ئۇنىڭ تەمى تاتلىق، يېيىشلىك ھەم سىڭىشلىك بولۇپ ئادەم بەدىنىگە قۇۋۋەت بولىدۇ.

5) پەيزاۋات قايماقلىق ھور نېنى — بۇ پەيزاۋات ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئەزىز مېھمانلىرىغا ئالاھىدە راسلايدىغان ئېسىل تائاملىرىدىن بولۇپ، ئۇنىڭغا بۇغداي ئۇنى، قايماق، يۇمغاقسۇت، پىياز غولى، ئاقمۇچ، تۇز ئىشلىتىلىدۇ. بولدۇرۇلغان ياكى پېتىر خېمىرنى زۇۋۇلا قىلىپ، تۇغۇچ بىلەن نېپىز يېيىپ قايماقنى تەكشى سۈرتۈپ، تۇرمەللەپ پىلتە قىلىپ، پىلتىنى مايلانغان قاسقان ياكى جىمبىلگە سېلىپ 20 مىنۇت دۈملەپ پىشۇرغاندىن كېيىن، پۈتۈن ياكى كېسىپ لېگەنگە تىزىمىز. بۇ تاماقنىڭ كۆرۈنۈشى ئالاھىدە، خېمىرى يۇپقا، قات - قېتىغا قايماق سىڭىپ، يۇمغاقسۇت، پىياز ھىدى پۇراپ تۇرغۇچقا، مەززىلىك، لەززەتلىك تېتىيدۇ، ئۇ ئالاھىدە قۇۋۋەتلىك تائام ھېسابلىنىدۇ.

ئىككىنچى، باغۋەنچىلىك مەدەنىيىتىدىكى ئۆزگىچىلىكلەر

پەيزاۋاتلىقلار خۇددى باشقا يۇرتلۇقلارغا ئوخشاش ئەلمساقتىن تارتىپ باغۋەنچىلىككە ئالاھىدە ھېرىسمەن بولۇپ، ئۆزگىچە تەمدىكى قوغۇن، ئۆرۈك، قارىئۆرۈك، غەنۇيلا، ئۈزۈم، ئامۇت، ئالما، يېمىش، جىگدە قاتارلىق مېۋىلەرنى كۆپلەپ تېرىپ ۋە بۇ خىل ئىشلەپچىقىرىش ئەنئەنىسىگە ئىزچىل ۋارىسلىق قىلىپ ئۇيغۇر باغۋەنچىلىك مەدەنىيىتىگە ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشقان.

1) پەيزاۋات قوغۇن مەدەنىيىتى

ئېتىم قوغۇن، نامىم ئۇلۇغ،
ئىچىمدە لىق شەربەت تولۇق،
مەندە تولا لەززەت - ھۇزۇر،
جامالىم بار ئەجەب يۇزۇر.

«شەكەرىستان» داستانىدىن

قوغۇن شىنجاڭنىڭ ئەڭ داڭلىق مېۋىلىرىدىن بىرى ھېسابلىنىدۇ. قوغۇننىڭ شىنجاڭدا ئۆستۈرۈلۈش تارىخى ناھايىتى ئۇزاق بولۇپ، ئارخېئولوگىيەلىك قېزىشلاردا ئالاقىدار ماددىي پاكىتلار تېپىلدى.

1973 - ، 1977 - يىللىرى تۇرپان ئاستانە قەدىمكى قەبرىستانلىقى 211 - نومۇرلۇق قەبرىدىن تاڭ دەۋرىگە تەۋە قۇرۇپ كەتكەن قوغۇن شاپىقى تېپىلدى. 1959 - يىلى مارالبېشى ناھىيەسىدىكى توققۇز سارايى خارابىسىدىن قوغۇن ئۇرۇقلىرى تېپىلدى. مەزكۇر قەدىمكى شەھەر خارابىسىدىن يادىكارلىقلار تېپىلدى، پىچان ناھىيەسىدىكى سۇ بېشى قەبرىستانلىقىدىن قېزىۋېلىنغان قوغۇن ئۇرۇقلىرى ھازىر شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنىدا ساقلىنىۋاتىدۇ ⑤.

ئۇلۇغ ئالىم مەھمۇد كاشغەرىي «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك»تە: « قاغۇن–qaghun قوغۇن» (1 - توم، 532 - بەت) «خجوناك hochunek (خوچۇنەك)؛ قوغۇننىڭ بىر خىلى، خۇش پۇراق، چىپار قوغۇن» (1 - توم، 635 - بەت) دېگەن خاتىرىلەرنى پۈتۈپ، قوغۇننىڭ ئۇيغۇرچە ئاتالغۇ ئىكەنلىكىدىن خەۋەر بەرگەن. «مىراس» ژۇرنىلى 2013 - يىللىق 1 - سانىدا ئېلان قىلىنغان «قەشقەر تېكىستلىرى. مېۋىلەرنىڭ بايانى»دا «چىلگە قاۋغۇن، شەكەر سۈيى قاۋغۇن، بېشەكشېرىن قاۋغۇن، قارا قاۋغۇن، كۆكچى قاۋغۇن» نامىلىرى تىلغا ئېلىنغان.

18 - ئەسىر ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ يىرىك ۋەكىللىرىدىن بىرى بولغان شائىر ئىسمائىل مەھزۇن «قوغۇنلار مۇنازىرىسى» ناملىق داستانىدا خوتەندە تېرىلىدىغان 27 خىل قوغۇننىڭ نامىنى تىلغا ئالغان.

پەيزاۋات ئەزەلدىن قوغۇن ئىشلەپچىقىرىشتا داڭ چىقىرىپ كەلگەن، تارىختا خاتىرىلىنىشچە، جەنۇبىي، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرى (مىلادىيە 5 - ، 6 - ئەسىرلەردىلا، پەيزاۋات قوغۇنى ئىچكىرى ئۆلكىلەردە داڭ چىقارغان) ⑥.

پەيزاۋات قوغۇننىڭ تەملىك بولۇشىدىكى ئاساسىي

سەۋەبلەر بۇ جاينىڭ تۇپراق، سۇ، كىلىمات شارائىتى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. بۇ جاي قۇرغاق، يامغۇرى ئاز، كۈن نۇرى يېتەرلىك، كېچە بىلەن كۈندۈزنىڭ تېمپېراتۇرا پەرقى چوڭ، تۇپراقنىڭ تېز ئۇنۇملۇك كالىي تەركىبى ئىنتايىن مول بولۇپ شېكەر تەركىبىنىڭ توپلىنىشىغا پايدىلىق، پەيزاۋات قوغۇنىنىڭ شېكەر تەركىبى ئادەتتە 12% تىن 17% گىچە، ئەڭ يۇقىرىسى 19% كە يېتىدۇ.

پەيزاۋات قوغۇنىنىڭ ئەلا سۈپەتلىك سورتلىرى دۆلەت ۋە ئاپتونوم رايوندىكى ئالاقىدار پەن تەتقىقات تارماقلىرىنىڭ ئېتىراپ قىلىشىغا مۇيەسسەر بولدى. 1964 - يىلى شىنجاڭ يېزا ئىگىلىك پەنلەر ئاكادېمىيەسى پەيزاۋات ناھىيەسىدە نۇقتا بېكىتىپ، 22 سورتنى قايتا تەكشۈرۈپ، بۇنىڭ ئىچىدىكى ئالتە سورتنى شىنجاڭ بويىچە كېڭەيتىدىغان ئەلا سورت قاتارىغا كىرگۈزدى. 1965 - يىلى شىنجاڭ 1 - ئاۋغۇست يېزا ئىگىلىك ئىنستىتۇتى، شىنجاڭ يېزا ئىگىلىك پەن تەتقىقاتى ئورنى بىرلىشىپ تەكشۈرگەندىن كېيىن، پەيزاۋاتنى ھەقىقەتەن قوغۇن ئىشلەپچىقىرىدىغان داڭلىق رايونلارنىڭ بىرى دەپ قارىدى. 1984 - يىلى ئاپتونوم رايون بويىچە قوغۇن، تاۋۇز بايلىق مەنبەسىنى قايتا تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى ئالتە ۋىلايەت، ئوبلاستنىڭ نۇقتىلىق ھالدا قوغۇن- تاۋۇز ئىشلەپچىقىرىدىغان 86 نۇقتىسىدىن تاللاپ چىققان 12 ئەلا سورت ئىچىدە پەيزاۋاتنىڭ سورتى بەشنى ئىگىلىدى.

1984 - يىلى قوغۇنىنىڭ سورتى 35 كە يەتتى. بۇلار بالدۇر پىشىدىغىنى، ئوتتۇرا مەزگىلدە پىشىدىغىنى ۋە كېيىن پىشىدىغىنىدىن ئىبارەت ئۈچ چوڭ تۈرگە ئايرىلىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە بالدۇر پىشىدىغان قوغۇن سورتى سەككىز خىل، ئوتتۇرا مەزگىلدە پىشىدىغان قوغۇن سورتى 18 خىل، كېيىن پىشىدىغان قوغۇن سورتى تۆت خىل، كېيىن سىرتقى جايلاردىن كىرگۈزۈلگەن ئاق چۈرۈك، تۆمۈر شاپاق، توپ ئوقى قاتارلىق سورتلارمۇ ئوبدان ئوخشىدى⑦.

پەيزاۋات قوغۇنىنىڭ بالدۇر پىشىدىغان سورتلىرى (ياز پەسلى سورتلىرى) — سەمەن چىلگىسى، قەشقەر چىلگىسى، ئالمارەڭ چىلگە، چوڭگۈن باش چىلگە، كۆك چىلگە، چاڭلاشقان چىلگە قاتارلىقلار.

ئوتتۇرا مەزگىلدە پىشىدىغان قوغۇن سورتلىرى (كۈز پەسلى سورتلىرى) — شېكەر سۈيى، ئاق كۆكچى، چاركۆكچى، قوتۇر كۆكچى، چارچۈرۈك، ئاغپۇت، پوستپىياز، خامانچى، كۆكتۈنى (كۆك تۇرنا) بېشەكشىرىن، بۇغدايئۈرۈقى، لىڭۇ، ئاقچى، شېكەر پىلەك، بەگزادە قارىقاش، قىزىلبۈيى كۆكچىسى، چاڭلاشما كۆكچى قاتارلىقلار.

كېيىن پىشىدىغان سورتلىرى (قىش پەسلى سورتلىرى — قىشلىق قوغۇنلار) — كۆكپەرى، قارا كۆسەي، تاشقوغۇن، چاڭلاشما كۆكبەرە، تېرىمكۆكچىسى، ئاقئاۋات، ئېتى قىزىل پىسەن، ئېتى كۆك پىسەن، نىل رەڭ پىسەن، ئەنجان قوغۇنى، سوۋېت قوغۇنى، سىم تور قاتارلىقلار⑧.

شائىر، تەتقىقاتچى ئۆمەر ئوسمان شىپائى، 1985 - يىلى ئەتىيازدا پەيزاۋات ناھىيە جامباز يېزىسى ئۆستەڭبويى كەنتى خۇمدان بېشى مەھەللىسىدىكى دىنىي ئۆلىما ئابدۇرەھىم قارىھاجىم ئېيتىپ بەرگەن قوغۇن ھەققىدىكى قوشاقنى رەتلەپ «قوغۇن قوشىقى» نامىدا «مىراس» ژۇرنىلىنىڭ 2002 - يىللىق 1 - سانىدا ئېلان قىلغان. قوشاقتا پەيزاۋاتتا تېرىلىدىغان قوغۇن ناملىرى مۇنداق تىلغا ئېلىنغان:

قوغۇن دېگەن ئوتتۇز ئىككى خەمەكتۇر،
ھەرقايسىسىنىڭ ئېتى بۆلەك، بۆلەكتۇر.
ئاق كۆكچى نوچىنىڭ، قوتۇر كۆكچى پوچىنىڭ،
ئاق ناۋات جىنىمنىڭ، شېكەر سۈيى خېنىمنىڭ.
كۆك بەرى ئالىمنىڭ، پىسەن قوغۇن زالىمنىڭ.
مۇكارە ئىنا مەخسۇمنىڭ، بېجىگەن قوغۇن داخاننىڭ،
قارىقاش چىرايلىقنىڭ، چا چۈرۈك شائىرنىڭ.
نا شېكەر سودىگەرنىڭ، خامانچى قوغۇن مەدىكارنىڭ،
چىلگە بەزگەكنىڭ، رەنايى قوغۇن تەزگەكنىڭ.
بېشەكشىرىن قارنى يامانىنىڭ، ۋاشاڭ غالچىنىڭ.
تاۋۇز سىيگەكنىڭ، پوستى پىياز بەزگەكنىڭ،
كاۋا نامراتنىڭ، قوشماق قوغۇن ئاشىقنىڭ.
قاپاق تەلۋىنىڭ، قارا كۆسەي دەللىنىڭ،
تاشكاۋا قوتۇرنىڭ، جويۇز بېخىلنىڭ.
ئاغچا ماراقچىنىڭ، ئالاغىر قاراقچىنىڭ،
ئوينغۇچ سەبىينىڭ، قارا قوغۇن سېخىينىڭ.
موتۇيى ئۇششۇقنىڭ، جويۇز جاھىلنىڭ.
ئاغا پۇت ئەخمەقنىڭ، خەمەكباش پاخپاقنىڭ.
قىشلىق قوغۇن دەردمەننىڭ، بۇغداي ئۈرۈقى سۆزمەننىڭ.

بۇ قوشاق پەيزاۋات قوغۇن سورتلىرى ۋە ئۇنىڭ ناملىرىنى، ئالاھىدىلىكلىرى ۋە قوغۇن مەدەنىيىتىنى

تەتقىق قىلىشتا قىممەتلىك ماتېرىيال بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

قوغۇن ئۇسسۇزلۇقنى باسقۇچى ئۇزۇقلۇق بولۇپ قالماي شىپالىق دورا بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. قوغۇننىڭ تەركىبىدە شېكەردىن باشقا يەنە ئاقسىل، ھەر خىل ۋىتامىنلار، تۆمۈر، فوسفور، كالتسىي قاتارلىق ھەر خىل مىنېرال ماددىلار كۆپ، قوغۇننىڭ تەبىئىيتى 1 ـ دەرىجىدە ئىسسىق، 2 ـ دەرىجىدە قۇرۇق بولۇپ، ھەزىمنى ياخشىلاش، ھەزىم بۇزۇلۇشتىن بولغان ئىچى سۈرۈشنى توختىتىش، يەل تارقىتىش رولىغا ئىگە. ئۇ كۆپىنچە ئاشقازان ئاجىزلىقى، ئىچى سۈرۈش، ئىشتىھاسىزلىق قاتارلىقلارغا ئىشلىتىلىدۇ. قوغۇن ئۇرۇقى يېغى بولسا ئاشقازان يارىسى، كەم ماغدۇرلۇق، تەمرەتكىنى داۋالاش، قورۇق يوقىتىش قاتارلىقلارغا شىپا بولىدۇ. ئۇنىڭدا يۇقىرىدىكى ماتېرىياللاردا تىلغا ئېلىنمىغان يەنە بىر قىسىم قوغۇن نامىلىرى ئۇچرايدۇ. بۇنى قوشۇپ ھېسابلىغاندا پەيزاۋات قوغۇننىڭ سورتلىرى ـ تۈرلىرىنىڭ كۆپلۈكى كىشىنى ھەيران قالدۇرىدۇ.

پەيزاۋاتلىقلار قوغۇننى «بېھىش نېمىتى» (جەننەت مېۋىسى) دەپ قارىغاچقا قوغۇننى يېيىش ۋە ئۇلۇغلاشتا بىر قاتار ئۇدۇمى ئادەتلەر شەكىللەنگەن. ئالدى بىلەن قوغۇننى پاكىز ئېتىپ، قوغۇننىڭ ساپىقىنى پىچاق بىلەن يۇمىلاق قىلىپ كېسىپ ئېلىپ ئاندىن ئۇنى ئىككى پارچە قىلىپ كېسىپ ئېلىپ ئاندىن پىچاقنىڭ بىسىنى تولۇق سۈرتۈپ تازىلاپ بولغاندىن كېيىن تۆت پارچە قىلىپ تاشلىۋېتىدۇ. كونىلاردا قوغۇننىڭ ساپىقىنى كېسىۋەتمەي تاشلىۋەتسە، «شەيتان غالتەك ئېتىپ مىنىپ ئوينايدۇ» دەپ قارىلىدۇ.

ئاندىن قوغۇننى ساپىقىدىن ئالغان ئوڭ تەرەپتىن ئايلاندۇرۇپ پىچىپ ئىككى كاسا قىلىپ، ئۇرۇقلىرىنى پاكىز ئېلىپ، ھەر بىر كاسىنىڭ تۆت، بەش يېرىگە پىچاق سېلىۋېتىپ ئادەمنىڭ ئېغىزى يەتكۈدەك تىلىملاپ، لېگەنگە رەتلىك تىزىپ تاماق شىرەسى ياكى داستىخانغا قويۇپ چۆرىدەپ ئولتۇرۇپ پاكىز يېيىشىدۇ. قوغۇننى مۇشتلاپ ياكى بولمىسا يەرگە ئۇرۇپ يېرىپ يېيىش، ئۆرە تۇرۇپ قوغۇن يەپ شاپىقىنى خالىغان يەرگە تاشلاشنى بەكمۇ يامان كۆرىدۇ. بولۇپمۇ قوغۇن شاپىقىغا سىيىش قاتتىق گۇناھ ھېسابلىنىپ، پۈتۈن ئەزايىغا جاراھەت چىقىپ كېتىدۇ دەپ قارىلىدۇ. قوغۇننىڭ شاپىقى ھەم ئۇرۇقىنى قالايمىقان تاشلىمايدۇ، ئەگەر يوللاردا قوغۇن ئۇرۇقى شاپىقى ئۇچراپ قالسا، ئۇنى تېرىپ يۇيۇپ ئۇلاغلارغا توغراپ بېرىدۇ.

پەيزاۋاتلىقلار قىش-ياز قوغۇندىن ئايرىلمايدۇ. قىشلىق قوغۇنلارنى زىيان ـ زەخمەتتىن ساقلاش ئۈچۈن قوغۇننى ساپىقىدىن ئۈزۈپ پىچاق بىلەن كېسىلىدۇ. ئەگەر ساپىقىدىن ئاجراتقاندا، ساپاق ئاجرىغان جاي زېدە بولۇپ، قوغۇندا ئاچچىق تەم پەيدا بولىدۇ. كېسىلگەن قوغۇننى ئورنىدىن مىدىرلاتماي ئۈچ ـ تۆت كۈن كۈن نۇرىدا قويۇپ، قوغۇننى بىرئاز سولاشتۇرۇپ ئاندىن ئۈستىگە ياغاچ تارتىپ، سايە قىلىنغان خامانغا ئاۋايلاپ توشۇلىدۇ. سوغۇق چۈشكۈچە شۇ يەردە ئاپتاپ يېگۈزۈپ، زەمبىلنىڭ ئۈستىگە پاختىلىق كۆرپە، يۇمشاق سامان ياكى پاخال سېلىپ قوغۇنلارنى بىر ـ بىرىگە تەگكۈزمەي تىزىپ توشۇلىدۇ. قوغۇن ساقلايدىغان ئۆي ھاۋا ئۆتۈشىدىغان، قۇرغاقراق، ئاستىغا قۇم تۆكۈلگەن ئۆي بولۇشى كېرەك، شۇنداقلا ئۆينىڭ تېمپېراتۇرىسى نورمال بولۇشى كېرەك ⑨.

يەنە بىر قىسىملار گەمە كولاپ، گەمىنى يېپىپ، ئۇزۇن يېكەنلەرگە قايناق سۇ سېپىپ يۇمشىتىپ، ئۈچ تاللىق چاڭگا ياساپ قوغۇننى ئۇلارغا ئېسىپ ساقلايتتى. يەنە بەزىلەر سەككىز ـ ئون تاغار سامان پاتقۇدەك ئورا كولاپ، سامان سېلىپ، تۆت ـ بەش تاغار بۇغدايىنى ئورىغا تۆكۈپ، قوغۇننى بىر ـ بىرىگە تەگكۈزمەي تىزىپ، قوغۇن ئۈستىگە بۇغداي چېچىپ، ئۈستىنى بولسا سامان بىلەن يالاڭ چۈمكەيتتى. بۇ قوغۇنلار كېلەر يىلى قوغۇن تېرىغىچە ئىنتايىن ئوبدان ساقلىناتتى ⑩. ھەر خىل قوغۇنلارنىڭ ئۇرۇقىنى شۇ خىل قوغۇننىڭ شاپىقىغا ئېلىپ قۇرۇتۇپ ساقلايدۇ. بۇ ياندۇرقى يىلدىكى قوغۇن تېرىشنىڭ تەييارلىق خىزمەتلىرى.

پەيزاۋات دېھقانلىرى قوغۇننىڭ قوشىنى ھەيدەپ يەرنى تۈزلەپ بولغاندىن كېيىن، ئېتىز بېشىدا قىشنىچە ساقلانغان سورتلۇق قوغۇننى پىچىپ ھۇزۇرلىنىپ يەپ، ئۇنىڭ ئۇرۇقىنى يېڭى پېتى تېرىيدىغان ئادەتلەرمۇ بولغان.

پەيزاۋات قوغۇنى ئۆزىنىڭ ئەلا سورتى، قەنت تەركىبىنىڭ يۇقىرىلىقى، تاتلىق، چۈرۈكلۈكى، ئەتلىكلىكى بىلەن 2001 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى جۇڭگو دېھقانچىلىق ئىلمىي جەمئىيىتى ئالاھىدە مەھسۇلاتلار كومىتېتى،

جۇڭگو ئالاھىدە مەھسۇلاتلارنى كۆرسىتىش تەشۋىق پائالىيىتى تەشكىللىگەن ھەيئەتنى پەيزاۋات ناھىيەسىگە «جۇڭگو پەيزاۋات قوغۇنى ماكانى»، «جۇڭگو قوغۇن شاھى»، «غەربىتىكى ئېسىل مەھسۇلات» دەپ نام بەرگەن. 2005 - يىلى پەيزاۋات قوغۇنى دۆلەتلىك سۈپەت تەكشۈرۈش باش ئىدارىسىنىڭ جۇغراپىيەلىك بەلگىسى قوغدىلىدىغان مەھسۇلات ئېتىراپنامىسىگە ئېرىشتى. 2008 - يىلى «شاھەنشاھ» ماركىلىق پەيزاۋات قوغۇنى بېيجىڭ ئولىمپىك مۇسابىقىسى، مېيىپلەر ئولىمپىك مۇسابىقىسىگە ئالاھىدە تەمىنلىنىدىغان مېۋە - چېۋە قىلىپ بېكىتىلدى. 2009 - يىلى «شاھەنشاھ» ماركىلىق پەيزاۋات قوغۇنى «جۇڭگودىكى تەسىر كۈچىگە ئىگە ھەمكارلىق كوپېراتىپلىرىنىڭ مەھسۇلات ماركىسى» قىلىپ باھالاندى. 2010 - يىلى پەيزاۋات قوغۇنى گۇاڭجۇ ئاسىيا تەنھەرىكەت يىغىنىغا تاللاندى. پەيزاۋات قوغۇنى شياڭگاڭ، شاڭخەي، گۇاڭجۇ، شېنجېن، بېيجىڭ قاتارلىق رايون، شەھەرلەر ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى دۆلەتلەردە سېتىلىپ، دېھقانلار كىرىمىنىڭ مۇھىم مەنبەسى بولۇپ كەلمەكتە.

دېمەك، پەيزاۋات قوغۇن مەدەنىيىتىنى ياراتقان خەلق، ئۇنىڭ كونكرېت ئىپادىلىرىنى مىنىڭچە تۆۋەندىكى نۇقتىلاردىن تېخىمۇ ئېنىق كۆرۈپ يېتىش مۇمكىن.

(1) پەيزاۋات قوغۇنى ئەلا سورتلۇق، تۈرى ئىنتايىن كۆپ بولۇپ، مېۋە - چېۋە ماكانى بولغان شىنجاڭدىلا ئەمەس بەلكى جۇڭگودىمۇ 1 - ئورۇندا تۇرىدۇ.

18 - ئەسىردە ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ يىرىك ۋەكىللىرىدىن بىرى بولغان شائىر ئىسمائىل مەھزۇننىڭ «دىۋانى مەھزۇن» ناملىق ئەسىرىگە كىرگۈزۈلگەن «قوغۇنلار مۇنازىرىسى» ناملىق مەسنەۋىسىدە، ئەينى دەۋردە خوتەندە تېرىلىدىغان كۆك ناۋات، كۆك تۇرنا، سەۋزە نازۇك، ئاق تۇرنا، ئاقچى، بەشەكشېرىن، خامانچى... «شىكەر سۈيى، رەئنائى» قاتارلىق 27 خىل قوغۇننىڭ نامىنى تىلغا ئالغان[11].

مەشھۇر رەسسام، پىروفېسسور غازى ئەھمەدنىڭ «قەشقەر قوغۇنى» ناملىق ئەسلىمىسىدە قورغان، بەشكېرىم ۋە سەمەن يېزىلىرىدا تېرىلىدىغان چىلگە، شېكەرشۇن، جاكۆكچى، ئاقچى، پوستپىياز، سەبزە نازۇك، كۆكچى، ئاق كۆكچى، بېشەكشۇن، چوڭ چىلگە، شېكەر پىلەك، چار چۇرۇك، تۇرنا، چۆگۈنباش، قارا كۆكچى، بەگزادە، هامۇت قازى، قاراقاش، كۆك بەرى، يوپۇرغا تېرىم كۆكچىسى، يوپۇرغا كۆك بەرىسى قاتارلىق 21 خىل قوغۇن تۈرىنى تىلغا ئالغان[12].

«قەشقەر يىلنامىسى 1985» دا 1984 - يىللىرى پەيزاۋات قوغۇنىنىڭ سورتىنىڭ 35 كە يەتكەنلىكى تىلغا ئېلىنغان[13] بولسا، ئابدۇكېرىم تۇردى يازغان «پەيزاۋات قوغۇنى» ناملىق ماقالىسىدە يۇقىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن 35 خىل قوغۇن تۈرى تىلغا ئېلىنغان[14].

(2) پەيزاۋات قوغۇنى ئەتلىك، چۇرۇك، سۇلۇق، شېكەر تەركىبىنىڭ يۇقىرىلىقى ھەم شەكلىنىڭ رەڭگارەڭ گۈزەللىكى بىلەنمۇ ھەقىقەتەن ئىسمى - جىسمىغا ماس كەلگەن «جۇڭگو قوغۇن شاھى»، «غەربىتىكى ئېسىل مەھسۇلات»تۇر.

(3) پەيزاۋات خەلقى قوغۇن خۇمار خەلق، ئۆزىنى پەرۋىش قىلىپ يېتىشتۈرگەن «غەربىنىڭ ئېسىل مەھسۇلاتى» بولغان قوغۇننى «بېھىش مېۋىسى»، «شىپالىق مېۋە» دەپ تولىمۇ ئەتىۋارلاپ، ئەڭ كۆپ ئىستېمال قىلىدۇ. قوغۇن ئىستېمال قىلىشتا ئۆزىگە خاس ئادەتلەرنى شەكىللەندۈرگەن. قوغۇندىن قوغۇن هالۋىسى قىلىپ ئەزىز مېھمانلارغا سۇنىدۇ. قوغۇن قېقى تەييارلايدۇ ھەم قوغۇن ئۇرۇقىدىن ياغ تارتىپ ئىستېمال قىلىدۇ ھەم قوغۇن شاپىقى بىلەن ئۇلاغلارنى بوردايدۇ.

(4) پەيزاۋات خەلقى قوغۇن ساقلاشقا ماھىر خەلق. پەيزاۋاتلىقلار قوغۇننى ئەتىۋارلايدىغان خەلق بولغاچقا تۆت پەسلىنىڭ ھەممىسىدە قوغۇن يېيىش، ئېشىنغانلىرىنى بازارغا ئاپىرىپ سېتىش ئىمكانىيىتىنى يارىتىش ئۈچۈن قوغۇننى ئۆيدە، گەمىدە، بۇغداي ئورنىدا ساقلاشنىڭ ئەپچىل ئۇسۇللىرىنى ئىجاد قىلغان ۋە ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلغان.

(5) پەيزاۋات ـــ «جۇڭگو پەيزاۋات قوغۇن ماكانى» بولغاچقا، بۇ يۇرتنىڭ ھەرقايسى يېزا - كەنتلىرىدە ئەۋلادمۇئەۋلاد قوغۇنچىلىق بىلەن مەخسۇس شۇغۇللانغان ماھىر ئۇستا قوغۇنچىلار كۆپ بولغاچقا، قوغۇننى كەسپىي لەقەم قىلغان كىشىلەر نىسبەتەن كۆپ. مەسىلەن، ئىسلام قوغۇنچى، (ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تەتقىقاتچىسى داموللا ئابدۇرېشىت ئىسلامنىڭ دادىسى، شاپتۇل يېزىسىدىن) بەختى قوغۇن (قىزىلسۇ يېزىسىدىن) توختى قوغۇن (قىزىلسۇ يېزىسىدىن) ھەسەن سۆرەم (2 - ئەۋلاد قوغۇنچى)، ئەمەت سۆرەم (3 - ئەۋلاد)، قارى سۆرەم قوغۇنچى (4 - ئەۋلاد، بۇلار ئۆردەكلىك يېزىسىدىن) ئوسمان قوغۇن (غولتوغراق يېزىسىدىن)، ساۋى قوغۇنچى

(قوشئاۋات يېزىسىدىن).

شۇنداقلا يەنە قوغۇن مەدەنىيىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك قوغۇنلۇق مەھەللىسى (گۈللۈك يېزا خانىقا كەنتىدە) دېگەن يەر نامى ۋە قوغۇن بازىرى بار.

(6) پەيزاۋات خەلقى ئارىسىدا قوغۇن تۈرلىرى ۋە ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگۈچى قوغۇن ھەققىدىكى قوشاق ۋە ماقال- تەمسىللەر تارقالغان. مەسىلەن، شائىر ئۆمەر ئوسمان شىپائى 1985 - يىلى جامباز يېزىسى ئۆستەڭ بويى كەنتى خۇمدان بېشى مەھەللىسىدىكى دىنىي ئۆلىما ئابدۇرېھىم قارىھاجىم ئاغزىدىن خاتىرىلەپ رەتلەپ ئېلان قىلغان «قوغۇن قوشىقى» ۋە «قوغۇن يېسەڭ سەھەر يە، بولمىسا زەھەر يە»، «قوغۇن پىشسا ساپىقىدا تۇرماس»، «قوغۇننىڭ ئوبدىنى ئۈزۈن پەلەكتە، چىشىنىڭ ئوبدىنى تۆۋەن ئېڭەكتە»، «قوغۇنلۇققا ئوغرى كىرسە، خام- پىششىقنى تاللىماس» دېگەندەك ماقال- تەمسىللەر پەيزاۋات قوغۇن مەدەنىيىتى ۋە قوغۇن ماكانىنى ئىسپاتلاپ كۆرسەتكۈچى نەمۇنىلەركى خالاس.

2) پەيزاۋات — قارىئۆرۈكى ۋە ئۆرۈكى

قارىئۆرۈك — ئەتىر ئائىلىسىدىكى يوپۇرماق تاشلايدىغان چاتقان ياكى كىچىك دەرەخ. ئۇنىڭ مېۋىسى ئۇچكىلىك، شار شەكلىدە بولۇپ، غورا ۋاقتىدىكى يېشىل، پىشقان ۋاقتىدىكىسى قارا كېلىدۇ. تەمى چۈچۈمەل، ئۇنى ئىستېمال قىلىشقا ھەم دورا ئورنىدا ئىشلىتىشكىمۇ بولىدۇ. خوتەننىڭ لوپ ناھىيەسىدىكى سامپۇل قەبرىستانلىقى قاتارلىق ئورۇنلاردىن تېپىلغان قارىئۆرۈك ئەۋرىشكىسىگە ئاساسلانغاندا، قارىئۆرۈك بۇنىڭدىن 2000 يىلغا يېقىن دەۋرلەر ئەتراپىدا شىنجاڭ تەۋەسىدە ئۆستۈرۈلگەن بولسا كېرەك⑮.

پەيزاۋات قارىئۆرۈكى ئاچچىق - چۈچۈك، ئەتلىك، چوڭ، رەڭگى پارقىراق، ئوزۇقلۇق تەركىبى مول، دورىلىق قىممىتى يۇقىرى، تېرىلغۇ كۆلىمى كۆپ، ئىقتىسادىي ئۈنۈمى ياخشى بولۇپ داڭ چىقارغان بولغاچقا، 2001 - يىل 1 - ئاينىڭ 15 - كۈنى جۇڭگو دېھقانچىلىق ئىلمىي جەمئىيىتى ئالاھىدە مەھسۇلات ئىگىلىكى كەسىپ كومىتېتى، جۇڭگو ئالاھىدە مەھسۇلاتلار ماكانىنى كۆرسىتىش تەشۋىقات پائالىيىتى تەشكىلىي ھەيئىتى پەيزاۋات ناھىيەسىگە «جۇڭگو قارىئۆرۈك ماكانى» مەملىكەت بويىچە داڭلىق «جەننەتنىڭ دورىلىق مېۋىسى» دېگەن شەرەپلىك نامنى بەرگەن⑯.

شىنجاڭدا ئۆرۈك كېيىن دېگەندىمۇ خەن سۇلالىسىدىن باشلاپ ئۆستۈرۈلگەن. 1959 - يىلدىن بۇيان قەدىمكى نىيە خارابىسىدىن ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈش ۋە قېزىشتا، خەن - جىن دەۋرلىرىگە تەۋە ئۆرۈك ئۇچكىسى بىلەن ئۆرۈك كۆچەتلىرى تېپىلدى⑰.

ئۆرۈك — پەيزاۋات ناھىيەسىنىڭ يەنە بىر ئۆزگىچە ئۇستۈنلۈككە ئىگە ئالاھىدە مەھسۇلاتى بولۇپ سورتى كۆپ، تەمى تاتلىق، يېيىشلىك، كۆلىمى نىسبەتەن كۆپ بولۇپ، ھەر يىلى 5 - ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا بازارغا كىرىپ ئۈرۈمچى ئۆرۈك بازىرىنىڭ 95% نى ئىگىلەيدۇ. ئۇ پەيزاۋات دېھقانلىرىنىڭ كىرىمىنىڭ مۇھىم مەنبەسى، شۇنداقلا پەيزاۋات كۆلىمىنىڭ شىنجاڭ ۋە ئىچكىرى ئۆلكىلەردىكى بازىرى ياخشى. شۇ سەۋەبلىك 2001 - يىل 1 - ئاينىڭ 15 - كۈنى جۇڭگو دېھقانچىلىق ئىلمىي جەمئىيىتى ئالاھىدە مەھسۇلات ئىگىلىكى كەسىپ كومىتېتى، جۇڭگو ئالاھىدە مەھسۇلاتلار، ماكانىنى كۆرسىتىش تەشۋىق پائالىيىتى تەشكىلىي ھەيئىتى پەيزاۋات ناھىيەسىگە «جۇڭگو ئۆرۈك ماكانى» دەپ نام بېرىشنى تەستىقلىدى⑱.

ئۈچىنچى، قول ھۈنەر- سەنئەتتىكى ئۆزگىچىلىكلەر

پەيزاۋات خەلقى قەدىمدىن تاكى ھازىرغىچە خام - ماتاچىلىق، بوياقچىلىق، ياغاچچىلىق، تۆمۈرچىلىك، سەرراپچىلىق، جۇۋازچىلىق، تامچىلىق، جۇۋا - تۇماقچىلىق، دوپپىچىلىق، تىككۈچىلىك، موزدۇزلۇق، سوپۇنچىلىق، سېۋەتچىلىك قاتارلىق قول ھۈنەر كەسىپلىرىگە ھېرىسمەن، ماھىر بولۇپ، بۇ كەسىپلەرنى ئەۋلادتىن ئەۋلاد داۋاملاشتۇرۇپ، ئۇيغۇر قول ھۈنەر- سەنئىتىگە تۆۋەندىكىدەك خاس مەھسۇلاتلىرى بىلەن ئالاھىدە تۆھپە قوشقان.

1) پەيزاۋات — خام - ماتاچىلىق ماكانى

«خام» بەزى جايلاردا «ماتا»، «بۆز»، «شىشى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. خام توقۇيدىغانلار — «باپكار» دەپ، ئايرىم جايلاردا بولسا «بۆزچى»، «ماتا پۇرۇچ» ياكى «خالۋاپ» دەپمۇ قوللىنىدۇ.

خام — قولدا ئېگىرىلگەن پاختا يىپىدىن قولدا توقۇلىدىغان، ئاق رەڭلىك، سىيدام، بىر خىل يەرلىك رەخت. خامنىڭ ھەممىسى ئاق رەڭدە توقۇلىدۇ. ئۇنى بويىغاندىن كېيىن ھەر خىل رەڭدە بولىدۇ. بوياق ئۈستىگە گۈل بېسىپ چىقارغاندىن كېيىن «گۈللۈك خام» بولىدۇ. خام ئادەتتە — يۇپقا خام، ئۆشتە جوتا خام، قېلىن خام دېگەن ئۈچ تۈرگە بۆلۈنىدۇ. ئۇ ئادەتتە يىپ ئېگىرىش، ئۆرۈش، يۆگەش، ئۆرۈش پاتلاش، ئۆرۈشنى دۇكانغا

تارتىش، گۈلا ئۇلاش، ئاقاق يىپ تەييارلاش ۋە توقۇشتىن ئىبارەت يەتتە تۈرلۈك ئىش تەرتىپىدىن ئۆتۈپ ئاندىن تەييار بولىدۇ. خام — كىيىم - كېچەك، يوتقان - كۆرپە قىلىش، شەھەرلەردە بوياپ سېتىش، زاۋۇت، ھەربىي قىسىملاردا ماشىنا - ئۈسكۈنىلەر، قورال - ياراغ، ئوق - دورىلارنى ئوراپ قاچىلاش، سۈرتۈش، تېبابەتچىلىكتە سىر ئوقلارنى تېڭىش، نېفىتلىك ۋە ئىشخانىلاردا كەم بولسا بولمايدىغان زىيانسىز، يۇمشاق تەبىئىي رەخت.

پەيزاۋات ناھىيەسىدە باپكارچىلىق بىر قەدەر تەرەققىي قىلغان. تارىخىي مەنبەلەرگە قارىغاندا، بۇنىڭدىن سەل كەم 1000 يىللار بۇرۇنلا پەيدا بولغان، بۇنىڭدىن 150 يىل بۇرۇن (بۇ 1996 - يىلدىكى مەلۇمات) پەيزاۋات ناھىيە تەۋەسىدىكى باپكارلىق قىلىدىغان ئائىلەرنىڭ سانى 10 مىڭدىن ئېشىپ، ئومۇمىي ئاھالىنىڭ %45 نى ئىگىلىگەن⑱. پەيزاۋات ئەينى چاغدا كاشغەرنىڭ ئەڭ چوڭ ماتاچىلىق مەركىزى بولۇپ، پەيزاۋات ماتالىرى رۇسىيەگە ئېكسپورت قىلىنغان.

رۇسىيەلىك مەشھۇر كېڭەيمىچى ئا. ن. كوروپاتكىن 1876 - يىلى 11 - ئاينىڭ ئاخىرىدا پەيزاۋاتتىكى بىر باپكارچىلىق كارخانىسىنى زىيارەت قىلىپ، مۇنداق خاتىرە قالدۇرغان:

«پەيزاۋاتنىڭ ئاھالىسى باپكارچىلىق قىلىش بىلەن بىللە يەنە دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق بىلەنمۇ شۇغۇللىنىدىكەن. ئۇلار بىر يىلنىڭ تۆت پەسلىدە باشتىن - ئاخىر مۇشۇ كەسىپلەر بىلەن بەند ئىكەن. بۇ يەردە ئەر باپكارچىلىق قىلسا، ئاياللار يىپ ئېگىرىدىكەن. بىز زىيارەت قىلغان دەستگاھلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك قازناققا ئوخشايدىغان پاكار - پاكار كىچىك ھۇجرىلارغا جايلاشتۇرۇلغانىكەن. مۇشۇنداق ئۆيلەرنىڭ ھەر بىرىدە ئىككى ياكى ئۈچتىن باپكارچىلىق دەستگاھى بار ئىكەن»، «بازار كۈنلىرى ئۇلار ئۆزلىرى بىر ھەپتە ئىچىدە توقۇغان ماللىرىنى شەھەردىن كەلگەن خېرىدارلارغا ساتىدىكەن»⑳، «بىر باپكار كۈنىگە تۆت تەپكە (توپ) ماتا، ھەپتىسىگە جەمئىي 20 تەپكە ماتا توقۇيدىكەن»㉑، «بۇ يەردە ھەر بىر باپكار ئۆز ئالدىغا بىردىن دۇكان قۇرۇپ ماتا توقۇيدىكەن، ئىككى ياكى ئۈچ دۇكان قۇرۇپ، ئادەم ياللاپ ئىشلىتىدىغان باپكارلارمۇ بار ئىكەن»㉒. «رۇسىيەگە ئېكسپورت قىلىنىۋاتقان پەيزاۋات، خانىېرىق ماتالىرىنىڭ سانى ئومۇمەن ئوخشاش»㉓.

«كىشىلەر پەيزاۋاتتا توقۇلغان بۆز رەختلەردىن نىل بوياق ۋە سەندەل قاتارلىق بوياق ماتېرىياللىرى بىلەن كۆك قىلىپ بوياپ چىقىدىكەن، بۇ بوز رەختلەر يەرلىك ئاھالىنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇپ قالماستىن، بەلكى سىرتقىمۇ ئېكسپورت قىلىنىدىكەن»㉔.

پەيزاۋات ناھىيەسىنىڭ يېڭىمەھەللە يېزىسى قۇمئېرىق كەنتىدە 1895 -، 1896 - يىللىرى ئەتراپىدا باپكارلىق ئائىلىسىدە تۇغۇلغان ئۇستا باپكار دەپ نام ئالغان غازى ئۇستامنىڭ ئاغزاكى بايانلىرىغا قارىغاندا،ئۇ ھەر ھەپتىسىگە 20 خام توقۇيدىكەن. پەيزاۋاتنىڭ خام بازىرىدا ھەر دۈشەنبە كۈنى 15 مىڭدىن 20 مىڭغىچە خام سودا بولىدىكەن. پەيزاۋات خام بازىرىغا كىرگەن خاملارنىڭ تولىسىنى شاپتۇللۇق قادىر شەيتان دېگەن سودىگەر سېتىۋېلىپ، توپ يۆتكەپ، قەشقەر، ئەنجان، ئۈرۈمچى قاتارلىق جايلارغا ھەم ئىچكىرىگە چىقىرىدىكەن. پەيزاۋات خام بازىرىغا كىرىدىغان خاملارنىڭ كۆپ قىسمى قىزىلبويى، شاپتۇل، ئەگىترەك، قۇمئېرىق، تېرىم، قوشئاۋاتتىن كېلەتتى. قۇمئېرىق دېگەن مۇشۇ بىر كەنتتىلا 40، 50 ئۇستا باپكار چىققانلىقى مەلۇم㉕.

1976 - يىللاردىن تاكى 1995 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرىغىچە پەيزاۋات قىزىلبويى يېزىسىدىن چىققان يۇرتىمىزنىڭ پەخىرلىك ئوغلانلىرىدىن شىنجاڭدىكى مىللىي كارخانىچىلار، تىجارەتچىلەر ئىچىدە ئالدىنقى قاتاردا تۇرۇپ كېلىۋاتقان توختىھاجى ئابلىز، زۇنۇن زەيدىن ھاجىم، ئابلىز تۇرسۇن ھاجىم، ئوبۇل زۇنۇن، ئوبۇل ئەيسا ھاجىم، مەمەتتۇرسۇن قادىرھاجىم، قارى غوپۇر، يولۋاس ئاباھاجىم، ئوبۇل ئابلىز ھاجىم، ئوبۇل قاراجىم... قاتارلىقلار خام - ماتاچىلىق سودىسى بىلەن شۇغۇللىنىپ پەيزاۋات خاملىرىنىڭ سىرتقا سېتىپ چىقىرىلىشىدا چوڭ روللارنى ئوينىغان ۋە ئالدىن بېيىغان.

پەيزاۋاتتىن ھازىرغىچە بىزگە مەلۇم بولغان غازى ئۇستام (يېڭىمەھەللە يېزىسىدىن) ئابدۇقادىر غازى ئۇستام (1895 -، 1896 - يىللىرى قۇمئېرىقتا 50 يىل باپكارلىق بىلەن شۇغۇللانغان باپكار غازى ئۇستام ئائىلىسىدە تۇغۇلغان)، قادىر بوياق (يېڭىمەھەللە يېزىسىدىن)، بۇرادىن بوياق (يېڭىمەھەللە يېزىسىدىن)، قىزىلبويى يېزا جۇۋىچى كەنتىدىن 1938 - يىلى تۇغۇلۇپ، 14 يېشىدىن باشلاپ خام توقۇشنى ئۆگەنگەن، 4 - ئەۋلاد باپكار بولغان، 2009 - يىلى «دۆلەت دەرىجىلىك مەدەنىيەت مىراس ۋارىسى»

دېگەن شەرەپلىك نامغا نائىل بولغان، تۇرسۇن مۇساغا ئوخشاش مەشھۇر باپكارلار يېتىشىپ چىققان پەخىرلىك ئانا يۇرت.

2) پەيزاۋات تۇمىقى (ئاق تۇماق) — بۇ ئاساسەن پەيزاۋات ناھىيەسىدە ئومۇملىشىپ، ئۇنىڭدىن قالسا مارالبېشى، يوپۇرغا، يېڭىشەھەر قاتارلىق جايلارغىمۇ تارقالغان. ئاق تۇماق قوينىڭ تېرىسىنى ئاشلاپ، يۇمشاق ئەيلەپ ئاقارتىپ، موينى قىرقىپ ئەندىز بىلەن تۆت كالا قىلىپ راسلاپ، موينى ئىچىگە، ئەيلەنگەن ئاق تېرىنى سىرتىغا قىلىپ تىكىلىدۇ. ئۇنىڭ ئاستى تەرىپىگە بىر سانتىمېتىر كەڭلىكتە ئاق پاقلان تېرىسىدىن گىرۋەك قىلىنىدۇ. بۇنداق ئاق گىرۋەك قارا كۆرپىنى تېخىمۇ روشەنلەشتۈرۈپ، جۇلالاندۇرۇش رولىنى ئوينايدۇ. تۇماقنىڭ تالالىرى ئىچىگە پۈكۈپ تىكىلىدۇ. تىكىلگەن چاكنىڭ ئىككى يېنىنى چىشلەپ قىر چىقىرىپ، قاپارتما سىزىق ھاسىل قىلىنىدۇ. بۇ قاپارتما تۇماققا باشقىچە زىننەت ئاتا قىلىدىغان بولۇپ، تۇماق كونىراپ يىرتىلىپ كەتكۈچە بۇ زىننەت سىزىقلىرى يوقىلىپ كەتمەيدۇ[26].

پەيزاۋاتنىڭ ئاق تۇمىقى ئەينى يىللاردا داڭلىق ماركا بولۇپ قەشقەر شەھىرى ئىچىدىمۇ بەزىلەر ئارزۇلاپ كېيەتتى. تۇماق چوڭقۇر بولغاچقا تۇماقنى كىيگەن كىشى راھەت ھېس قىلىدۇ. ئەگەر ھاۋا سوغۇق بولسا تۇماقنى باشقا چۆكۈرۈپ، ئىككى قۇلاقنى باستۇرۇپ كىيسە بولىدۇ. ھاۋا ئىسسىق بولسا تۇماقنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ ياكى يان تەرىپىنى قىستۇرۇپ كىيىدۇ. ئاق تۇماقنىڭ يۇقىرىقىدەك ئارتۇقچىلىقى بولغانلىقى ئۈچۈن بىر مەزگىل پەيزاۋات ناھىيەسىدە مودا بولغانىدى. ناھىيەنىڭ ھاكىمى بارلىق كادىر، ئىشچى - خىزمەتچىلىرى، ئاددىي پۇقرالار ئارىسىدا ئومۇميۈزلۈك ئاق تۇماق كىيىش ئادەتكە ئايلانغانىدى[27].

3. پەيزاۋات ھارۋىسى — بۇ ئومۇمىي جەھەتتىن يارىيار ھارۋا دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇ سېرىق سۆگەت بادراسىنى يېرىم چەمبەر شەكلىدە تۇغاچ قىلىپ، ئىككى پارچىنى قوش شادا ئارقىلىق قىسىپ ئۇلاپ چەمبەر شەكلىگە كەلتۈرىدۇ. ھارۋا شادىسى سېرىق سۆگەت بادراسىدىن، كودىسى بولسا توغراق ياغىچىدىن ياسىلىدۇ. كودا شادا ئارقىلىق چاق بىلەن تۇتاشتۇرىدۇ. شوتىسى تېرەك ياغىچىدىن ئىنتايىن چىرايلىق نەپىس ياسىلىدۇ. بۇ ھارۋىنى سەپەردىمۇ، ئىشلەپچىقىرىشتىمۇ ئىشلىتىشكە بولىدۇ. ئۇنىڭغا ئات، كالا، ئېشەك قوشۇلىدۇ. بۇ ھارۋا پەيزاۋاتتا كەڭ ئومۇملاشقان بولغاچقا مەنبەلەردە ئۇنى پەيزاۋات ھارۋىسى دەپمۇ ئاتىغان.

4. قىزىلبويى سوپۇنى — بۇ كالا يېغىغا ئىش قوشۇپ ھور نان شەكلىدە ياسىلىدىغان رەڭگى ئاق يەرلىك كىر سوپۇنى بولۇپ، قىزىلبويىدا كۆپلەپ ئىشلەپچىقىرىلغان. قىزىلبۇيىدا سوپۇنچىلىق بىلەن كۆپلەپ شۇغۇللانغان ئۇستام زۇنۇن سوپۇنچى بولۇپ، ئۇنىڭ بالىلىرىدىن زەيدىن زۇنۇن، قادىر زۇنۇنلار بۇ ھۈنەرنى خېلى بىر يىللارغىچە داۋاملاشتۇرغان. ئۇلار كۆپلەپ سوپۇن ئىشلەپچىقىرىپ ئۆز يۇرتلىرىنى تەمىنلىگەندىن باشقا، ئېشەك ھارۋىسى ئارقىلىق قەشقەرگە يۆتكەپ ساتقان.

5. پەيزاۋات ياغاچ ۋېلسىپىتى — 1950 - يىللاردا پەيزاۋات ناھىيەسىنىڭ جامباز يېزىسى سارايىتام كەنتىدىكى ياغاچچى ھوشۇر ئۇستام ھەممە ماتېرىيالى ياغاچتىن تەركىب تاپقان، تاسما بىلەن ھەرىكەتلىنىدىغان ئۈچ چاقلىق ۋېلسىپىت ياسىغان. كېيىن مېتالدىن ياسالغان ۋېلسىپىتنىڭ بەنداش، چۆرۈك، زەنجىر، پاچاق قىسىملىرىدىن باشقا جايلىرىنى ياغاچتىن قىلىپ ئىككى دانە ۋېلسىپىت ياساپ، ئۆزى بىرىنى 20 يىلدىن ئارتۇق مىنگەن، يەنە بىرىنى بولسا ئاتۇشلۇق ئابلەي داموللام دېگەن كىشى ئاسارىئەتىقىلەر قاتارىدا ساقلاش ئۈچۈن ئېلىپ كەتكەن، كېيىن ئوغلى ئابدۇكېرىم ھوشۇرمۇ دادىسىنىڭ كەسپىگە ۋارىسلىق قىلىپ ياغاچ ۋېلسىپىت قاتارلىقلارنى ياسىغان[28].

پەيزاۋات ناھىيە گۈللۈك يېزىسىنىڭ پېشقەدەم كادىرى ساۋۇت ئەمەت (دادام)نىڭ ماڭا سۆزلەپ بېرىشىچە، پەيزاۋات گۈللۈك يېزىسى يالغۇز تال كەنتىدىن داۋۇت ئۇستام 1970 - يىللاردا بىر دانە ياغاچ ۋېلسىپىت ياساپ ئۇنى تاكى 1980 - يىللارغىچە ئۆزى مىنىپ يۈرگەنىكەن. بۇ ياغاچ ۋېلسىپىتنىڭ چۆرۈك، زەنجىر چاق، ئوق، قازان، شارلىرى، پاچاقلىرى مېتالدىن، قالغان جايلىرى ياغاچتىن ياسالغانىكەن. ۋېلسىپىتنىڭ كودىسىمۇ قارا ياغاچتىن قىرىلغانىكەن، چاقى سۆگەتتىن ياسالغان بولۇپ، چاقنىڭ تاپىنىغا (ئۇلتىڭىغا) رېزىنكە مىخلانغانىكەن، ھەتتا ئۇنى ئېتىز - ئېرىق ئىشلىرىغىمۇ ئىشلەتكەن ئىكەن[29].

يۇقىرىلاردىن باشقا پەيزاۋات ئۆرۈك ماكانى بولغاچقا، ئالدىنقى ئەسىرنىڭ 90 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرىغىچە ئۆرۈكنى ۋە باشقا مېۋىلەرنى سېۋەت بىلەن ھەتتا ئۈرۈمچىگىچە توشۇغاچقا، يۇرتىمىزنىڭ سېۋەت توقۇش ھۈنىرى

تەرەققىي قىلغان، بۇ خىل ھۈنەر ـ سەنئەت ھازىرغىچە پەيزاۋاتتا قىسمەن مەۋجۇت بولۇپ كەلمەكتە.

تۆتىنچى، پەيزاۋات مەشھۇر خەلق سەنئەتكارلىرى ماكانى.

پەيزاۋات خەلقىمۇ ئوخشاشلا ئەلنەغمە سەنئىتىگە بەكمۇ ھېرىسمەن، خۇش چاقچاق، خۇشئاۋاز خەلق، پەيزاۋاتنىمۇ تارىختا كۆپلىگەن مەشھۇر مەدداھ ـ ۋائىزلار، مۇقامچىلار، خەلق قوشاقچىلىرى نەسىردىن ئەپەندى، سەلەي چاققان، موللا زەيدىنلەرنىڭ ئىزىنى بېسىپ، ئۇيغۇر لەتىپىچىلىكى ئۈچۈن تېگىشلىك تۆھپە قوشقان داڭلىق لەتىپىچى، قوشاقچى كېرىم كۆمەچ (كېرەم ئېلى) دەك زاتى تەۋەررۇكلىرىمىز ياشاپ ئۆتكەن.

1) مۇقامچى، داستانچى ــ سەلەي موللا

سەلەي موللا 1868 ـ يىلى قىزىلبويى يېزىسىنىڭ ئاپپاق خوجا كەنتىدە توختى موللا دېگەن ئوقۇمۇشلۇق كىشى ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. يۇرتداشلىرى ئۇنى سەلەي موللا، سەلەي ئاخۇن خەلپىتىم دەپ ئاتىشاتتى. ئۇ خۇش چاقچاق، مەرىپەتپەرۋەر، ھەققانىيەتچى، ساخاۋەتچى كىشى بولۇپلا قالماي، يەنە مۇقامچى، ماھىر سازەندە، لەتىپىچى، قىزىقچى ئىدى. سەلەي موللا ياش ۋاقتىدا ئۆز يۇرتى ۋە قەشقەر قاتارلىق جايلاردا دىنىي بىلىم ئالغان، يەنە بىر تەرەپتىن پۇرسەت چىقىرىپ، دۇتار، ساتار چېلىشنى ئۆگەنگەن، بىر ئۆمۈر مەرىپەت ئىشلىرى بىلەن مەشغۇل بولغان.

سەلەي موللا يۇرتىمىزدىن چىققان ھازىرغىچە بىزگە ئىسمى شەرىپى مەلۇم بولغان ئۇستا مۇقامچى، داستانچى بولۇپ، دائىم «مۇقام يۇرەكنىڭ كىرىنى ئالىدۇ» دەيتتى. «يۇسۇپ ـ ئەھمەد» داستانىدىكى ئون نەچچە خىل ئاھاڭنىڭ ھەممىنى، «غېرىب ـ سەنەم» داستانىدىكى 50 نەچچە خىل ئاھاڭنىڭ كۆپ قىسمىنى دۇتارغا تەڭكەش قىلىپ، كېچىنى تاڭغا ئۇلاپ، شۇنداق رەتلىك، شۇنداق مۇڭلۇق ئورۇنلايتتى. ئارىلاپ داستاندىكى ۋەقەلىكلەرنى ئوبرازلىق، قىزىقارلىق قىلىپ سۆزلەپ، ئاڭلىغۇچىلارنى ۋەقەلىك ئىچىگە غەرق قىلىۋېتەتتى. ئۇ دۇتارنى شۇنداق ۋايىغا يەتكۈزۈپ چالاتتىكى، ئاڭلىغانلىكى كىشى مەپتۇن بولۇپ ئايرىن ئوقۇماي قالمايتتى. دۇتارغا تەڭكەش قىلىپ مۇقام ياكى داستان ئېيتقاندا، ئاڭلىغۇچىلار مەستخۇش بولۇپ ئۇيقۇغا كېتىپ قالغاندا، بىرەر لەتىپە ئېيتىپ ياكى قىزىق گەپ قىلىپ قاتتىق كۈلكە پەيدا قىلىۋېتەتتىدە، ئەتراپتىكلەرنى روھلاندۇرۇۋېتىپ، يەنە داۋاملاشتۇراتتى. شۇنداق قىلىپ ئەتراپتىكىلەر تاڭ ئاتقۇچە ئۇنىڭ ئاغزىغا قاراپ داڭ قېتىپ ئولتۇرۇشاتتى. سەلەي موللا «ئات ھەققىدە قىسسە»نى دۇتارغا تەڭكەش قىلىپ ئورۇنلاپ، كىشىلەرنىڭ ئۈچىيى ئۈزۈلگۈدەك كۈلدۈرەتتى، كىشىلەر تەلەپ قىلىپ قايتا ـ قايتا ئورۇنلاتقۇزاتتى. سەلەي موللا 1981 ـ يىلى 113 يېشىدا ئۆز يۇرتىدا ۋاپات بولغان㉚.

2) قوشاقچى ــ ئابلىزاخۇن

ئابلىزاخۇن ــ جامائەتچىلىك ئۇنى ئابلىزاخۇن خەلپىتىم دەپ ئاتايتتى. ئۇ 1885 ـ يىلى پەيزاۋات ناھىيەسىنىڭ قوشئاۋات يېزا تۈمبىشى (بازار) كەنتىدە دېھقان ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ ئۆسمۈرلۈك ۋە ياش ۋاقىتلىرىدا قوشئاۋات بازار مەسچىتىدە خېلى ئۇزاق مۇدەررىس بولغان. 1959 ـ يىلى 74 يېشىدا كېسەللىك سەۋەبى بىلەن ئالەمدىن ئۆتكەن. ئابلىزاخۇن خەلپىتىم ياش ۋاقتىدىن باشلاپ دىنى بىلەن تەھسىل قىلىشقا بىرلەشتۈرۈپ، نەزم يېزىش، ئوقۇش ئىقتىدارىنى يېتىلدۈرگەن. ئۇنىڭ نەزم ئوقۇشتىكى ئىقتىدارى ئالاھىدە بولۇپ، ئىنكاس قايتۇرۇش تېز، ھازىر جاۋابلىقى يۇقىرى ئىدى. نەق مەيداننىڭ ئۆزىدىلا مەزمۇنى چوڭقۇر، يۇمۇرلۇق، بەدىئىيلىكى كۈچلۈك، ھازىرجاۋابلىقى دەل بولغان نەزملەرنى ئېيتىپ كىشىلەرنى ھەيران قالدۇرۇپ، خەلق ئىچىدە چوڭقۇر تەسىر قالدۇرغانىدى. قوشئاۋاتتا ھازىرغا قەدەر ئۇنىڭ نەزملىرى ئېغىزدىن ـ ئېغىزغا كۆچۈپ، ئۇنىڭ روھى ياد ئېتىلىپ كەلمەكتە㉛. ئۇنىڭ بىر قىسىم نەزملىرى «پەيزاۋات تارىخىي ماتېرىياللىرى» (3 ـ توم)دا، زۇنۇن ھوشۇر ئەپەندىنىڭ تەييارلىنىشى بىلەن ئېلان قىلىنغان.

3) لەتىپىچى، قوشاقچى ــ كېرىم كۆمەچ

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ داڭلىق لەتىپىچىسى، قوشاقچىسى كېرىم كۆمەچ (كېرىم ئېلى) 1897 ـ يىلى پەيزاۋات ناھىيە گۈللۈك يېزىسىنىڭ قەيرۇقۇم كەنتىدە دېھقان ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. 1987 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى 81 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن.

كېرىم كۆمەچنىڭ يۇرتدىكىلەر ئۇنى «ھەرقانداق ئىشقا دۇچ كەلگەندە قىزىقارلىق يۇمۇرىستىك سۆزلىرىدە ياكى قوشاق بىلەن جاۋاب بېرىدىغان ھازىر جاۋاب لەتىپىچى ۋە قوشاقچى ئىدى» دەپ تەرىپلىشىدۇ، ئۇنىڭ قوشاق ۋە لەتىپىلىرى ھازىرغىچە پېشقەدەملەرنىڭ ئارىسىدا تارقىلىپ يۈرمەكتە. ئەپسۇسلىنارلىقى شۇكى، ئۇنىڭ

قوشاق، لەتىپىلىرى تولۇق توپلىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولالمىغان. تەرجىمان، يازغۇچى راخمانجان رۇسۇل ئەپەندى توپلاپ رەتلىگەن كېرىم كۆمەچ لەتىپىلىرىدىن «ئات سويۇتۇش»، «ياكى قىز تۇغۇسىز ياكى ئوغۇل»، «مەن مۇئاۋىنى بولاي»، «مەدىكار گۆردىن يەر شوردىن»، «ئاق ئات ئېغىنغاندەك»، «قولدا ئۇستىرا يوق تۇرۇپمۇ»، «قوي نېمە ئۈچۈن مەرەيدۇ» قاتارلىق يەتتە پارچىسى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن 1988 ـ يىلى نەشر قىلىنغان. «ئۇيغۇر خەلق لەتىپىلىرى»نىڭ 3 ـ قىسمىدا ئېلان قىلىنغان. ئۇنىڭ قىسقىچە تەرجىمىھالى «ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى قامۇسى»نىڭ 12 ـ تومىغا كىرگۈزۈلگەن. ئۇنىڭدىن باشقا شائىر، ژۇرنالىست، فولكلور تەتقىقاتچىسى ئۈچقۇنجان ئۆمەر نەشرگە تەييارلىغان «ئۇيغۇر خەلق لەتىپە ـ چاقچاقلىرىدىن نەمۇنىلەر» (شىنجاڭ خەلق باش نەشرىياتى، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 2014 ـ يىلى نەشرى) ناملىق كىتابىغىمۇ ئۇنىڭ ھاياتى ۋە لەتىپىلىرى كىرگۈزۈلگەن.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا يەنە پەيزاۋاتتا خوتەندىن كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغان ماخمۇت قارى يەنى «چولاق مەدداھ» نامى بىلەن ئاتالغان داڭلىق بىر مەدداھ ئۆتكەنلىكى مەلۇم. پەيزاۋات ناھىيە گۈللۈك يېزىسىنىڭ قۇرۇق كەنتىدە ناسىرھېلىم باقى (داڭلىق شائىر ئەزىم ناسىرنىڭ چوڭ دادىسى) دەيدىغان خۇش ئاۋاز داستانچى بىر ئادەم ئۆتكەن بولۇپ ئۇمۇ «يۈسۈپ ـ ئەھمەد»، «تاھىر ـ زۆھرە»، «يۈسۈپ ـ زۇلەيخا» قاتارلىق داستانلارنى تولۇقى بىلەن سۆزلەپ بېرەلەيتتى. مەزكۇر داستانچىدىن 1980 ـ يىلى 8 ـ ئايدا مەن ئۆز قولۇم بىلەن خاتىرىلىگەن بىر تولۇقسىز نۇسخىسنى ھازىرغىچە ساقلاپ كېلىۋاتىمەن. ئۇنىڭدىن باشقا مۇشۇ كەنتتىن قارا ئابلا دېگەن بىر قوشاقچى ئۆتكەن.

پەيزاۋات خەلقى ئىچىدە نامسىز نۇرغۇن قوشاقچىلار ئۆتكەن. بۇ يۇرتتا خۇددى ئاتۇش ئۇيغۇرلىرىدەك ھازا ئاچقاندا قوشاق قېتىپ ھازا ئاچىدىغان ئادەتلەر مەۋجۇت بولغان. ئەنە شۇ ئەنئەنىۋى ئادەت ئۇيغۇرلار مۇڭلىنىش ھېسسىياتى بىلەن سۆيۈپ ئاڭلايدىغان، داڭلىق خەلق ناخشىچىسى ئىبرىز ئاتۇش تارقاتقان «دادام كارۋان، ئانام قونىخان» ناملىق ناخشىسىنىڭ بارلىققا كېلىشىگە ئاساس سالغان، شۇنداقلا بۇ مەشھۇر خەلق ناخشىسىنىڭ تېكستىنىڭ ئاپتورلۇق ھوقۇقى پەيزاۋات بەشتام خەلقىگە مەنسۇپ

تۇر. بۇنى ئىبرىز ئاتۇشنىڭ مۇنۇ بايانلىرى ئىسپاتلايدۇ: «پەيزاۋاتنىڭ بەشتام دېگەن يېرىگە ھامماممنى يوقلاپ بارسام، بىر ئۆلۈم ھازىسى ئۈستىگە بېرىپ قاپتىمەن، ئۇ يەردە ھازىدارلارنىڭ ھازا قوشاقلىرىنى ئېيتىپ، ھازا ئاچقانلىقىنى كۆرۈپ، ئۇنداق ئېيتىپ، بۇنداق ئېيتىپ بېقىپ ئۇ قوشاقنى ئاھاڭغا سالدىم. شۇنىڭ بىلەن بۇ ناخشا ئاتۇشقا تارالدى»㉜.

بەشىنچى، پەيزاۋات ــــ چېلىشچى پالۋانلار يۇرتى

چېلىشىش ــــ ئۇزاق تارىخقا ئىگە، ئۇيغۇر خەلقى ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان، ئەڭ كەڭ ئومۇملاشقان بىر خىل ئەنئەنىۋى ئىجتىمائىيلاشقان تەنھەرىكەت تۈرى. بۇ ھەرىكەتنى ئۇيغۇر خەلقى ھېيت ـ ئايەم، توي ـ تۆكۈن، نورۇز (زارەختەمە)، سەيلە ـ ساياھەت ۋە چوڭ يىغىلىشلاردا ئۆتكۈزۈلىدۇ.

ئۇزاق يىللاردىن بۇيان پەيزاۋات ناھىيەسىنىڭ چارشەنبە بازىرى، ھالقا كۆل بازىرى ۋە باشقا بازارلاردا ھەر يىلى قۇربان ھېيتتا داغدۇغىلىق چېلىشىش مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈپ كەلگەن. بۇ مۇسابىقىگە كۆپىنچە پەيزاۋات ۋە ئاتۇشنىڭ كاتتايلاق يېزىسىدىن داڭلىق چېلىشىشچىلار قاتنىشىدىغان بولغاچقا، بۇ چېلىشىش مۇسابىقىسىنىڭ قاتنىشىدىغان ئادەم كۆپ، داغدۇغىسى كاتتا بولغان. بۇ خىل ئادەتلەر يېقىنقى يىللارغىچە ئۈزۈلمەي داۋاملاشقان. ئازادلىقتىن بۇرۇن ۋە كېيىن پەيزاۋاتلىقلار ئاتۇش، مارالبېشى، يوپۇرغا، يېڭىشەھەر قاتارلىق جايلارغا كۆپ قېتىم بېرىپ ياكى ئۇ جايدىكىلەرنى تەكلىپ قىلىپ چېلىشىش مۇسابىقىسىنى داۋاملىق ئۆزئارا ئۆتكۈزۈپ تۇرغان. دېمەك، چېلىشىش پەيزاۋات خەلقى ئالاھىدە قىزىقىدىغان، تارىخى ئۇزاق، قاپلىنىش نىسبىتى يۇقىرى تۈر بولۇپ، پەيزاۋاتنىڭ بۇ جەھەتتىكى نەتىجىسى قەشقەر ۋىلايىتى بويىچە ئالدىنقى قاتاردا تۇرۇپلا قالماي جۇملىدىن قەشقەر ۋىلايىتى ھەتتا ئاپتونوم رايونىمىزغىمۇ بىر قاتار شان ـ شەرەپلەرنى كەلتۈرگەن. ھەرقايسى يۇرتلاردا ئاتالغان چېلىشچى پالۋانلار بارلىققا كېلىپ، ئاۋام ئىچىدە ئۇلارنىڭ نامى ئېغىزدىن ـ ئېغىزغا كۆچۈپ، ياد ئېتىلىپ كەلگەن. تۆۋەندىكىلەر ئۇلارنىڭ ئەڭ تىپىك ۋەكىللىرىدۇر:

قوشئاۋات يېزىسىدىن: ساۋۇت قارى (دۆڭلۈك كەنتىدىن)، غوپۇر بارات (شاخيادىن)، رۇسۇل سىدىق (ئاۋات مەھەللىسىدىن)، تۇردى ئەپەندى (يېڭىئېرىقتىن)، تۇردى ياغ (قارا دۆڭدىن)، مۇھەممەد مەمتىلى قاتارلىقلار.

قىزىلسۇ يېزىسىدىن: مۇھەممەد روزى (ئاقدۆڭ كەنتىدىن)، روزى بەختى (گۈلۋاشتىن)، مەھەممەد شېرىپ (باغمېرىقتىن)، داۋۇت قاسىم (گۈلۋاشتىن)، گۈللۈك يېزىسىدىن: قۇربان ئېلى (ھالقا كۆل يېزىسىدىن)، ساۋۇت ھاجى (گۈللۈكتىن)، ئابلا ئابدۇرېھىم (گۈللۈكتىن)، ئىمىن سىدىق (بەشتامدىن)، ئابدۇراخمان مۇھەممەد (يېڭىباغدىن)، ئەركىن مۇھەممەد (يېڭىباغدىن)، تۇرسۇن ئۆمەر (گۈللۈكتىن)، ئالىم كېرەم (ھالقا كۆلدىن، ھازىر ئاپتونوم رايونلۇق تەنتەربىيە كومىتېتىدا تىرېنېر بولۇپ ئىشلەۋاتىدۇ) غولتوغراق يېزىسىدىن: روزى ھاجى، ئۆردەكلىك يېزىسىدىن: ئابلا تۇردى قاتارلىقلار.

يانپاشقا ئېلىپ چېلىشىشتا نام چىقىرىپ شىنجاڭ بويىچە «ئەركىن يانپاش» دەپ نام ئالغان ئەركىن مۇھەممەد 1973 - يىلى قەشقەر ۋىلايىتىدىكى چېلىشىش مۇسابىقىسىدە 1 - لىككە، 1973 -، 1974 -، 1978 -، 1982 -، 1985 - يىللىرى ئاپتونوم رايون بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن ھەرخىل چېلىشىش مۇسابىقىلىرىدە 1 - لىكنى قولدىن بەرمىگەن. ئەخەت ھوشۇر (شاپتۇل يېزىسىدىن) 1982 - يىلدىن 1986 - يىلغىچە ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك مۇسابىقىلەرگە توققۇز قېتىم قاتنىشىپ تۆت ئالتۇن مېدال، ئۈچ كۈمۈش مېدال، ئىككى مىس مېدال ئېلىپ ئاپتونوم رايون بويىچە ئىككى قېتىم مۇنەۋۋەر تەنھەرىكەتچى باھالىنىپ پەيزاۋاتقا شەرەپ كەلتۈرگەن㉝. يۇرتىمىزغا شان - شەرەپ كەلتۈرگەن چېلىشچى پالۋانلارنىڭ نەتىجىلىرى «پەيزاۋات تارىخي ماتېرىياللىرى» (3 - توپلام)دا تەپسىلىي تونۇشتۇرۇلغان.

ئىزاھلار:

① قۇربانجان ئابلىمىت نورۇزى، پالتاخۇن ئەۋلاخۇن «شىنجاڭ يەر نامىلىرىنىڭ ئېتمولوگىيەسى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2001 - يىلى نەشرى، 33 - بەت.

②، ③ نىياز كېرىمى، زىۋىدە ساتتار «دىيارىمىزدىكى بىر قىسىم يەر نامىلىرى ھەققىدە»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2006 - يىل نەشرى، 256 -، 257 - بەت.

④ ئەلى غوپۇر «پەيزاۋاتنىڭ خەنزۇچە نامى ۋە ئۇنىڭ قەشقەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى»، «شىنجاڭ تەزكىرىسى»، 1990 - يىلى 4 - سان، 35 - ، 36 - بەتلەر ۋە «پەيزاۋات ۋە ئۇنىڭ جەنزۇچە نامى توغرىسىدا ئىزدىنىش»، «شىنجاڭ تەزكىرىسى»، 1988 - يىلى، 4 - سان 48 -، 49 - بەتلەر.

⑤، ⑭، ⑰ ئىسراپىل يۈسۈپ، ئىنۋەر قاسىم «غەربىي يۇرت يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2006 - يىل نەشرى، 238 -، 244 -، 234 - بەتلەر.

⑥، ⑦، ⑬ «قەشقەر يىلنامىسى 1985»، قەشقەر گېزىتخانىسى نەشرى، 1985 - يىلى نەشرى، 187 -، 188 - بەتلەر.

⑧، ⑨، ⑩، ⑭، ئابدۇكېرىم تۇردى «پەيزاۋات قوغۇنى»، «مىراس»، 2010 - يىلى 2 - سان، 57 - بەت.

⑪ ئىسمائىل مەھزۇن «دىۋان مەھزۇن» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1995 - يىلى نەشرى، 6 -، 7 - بەتلەر.

⑫ غازى ئەھمەد «قەشقەر قوغۇنى»، «مىراس» ژۇرنىلى 2010 - يىللىق 2 - سان، 5 -، 8 - بەتلەر.

⑮، ⑱ «دۆلەت پەيزاۋات ناھىيەسىگە ‹ئۈچ ماكان› دېگەن نامنى ھەدىيە قىلدى»، «ئۈرۈمچى كەچلىك گېزىتى»، 2001 - يىلى 18 - مارت.

⑲، ㉕ ئابدۇقادىر غازى «پەيزاۋات ناھىيەسىنىڭ خام توقۇش كەسپىنى تونۇشتۇرۇش»، «پەيزاۋات تارىخي ماتېرىياللىرى» (2 - توپلام) 1996 - يىلى 7 - ئاي 112 - ، 115 - ، 116 - بەتلەر.

⑳، ㉑، ㉒، ㉓، ㉔ ئا. ن. كوروپاتكىن رۇسىيە «قەشقەرىيە» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 - يىل نەشرى، 106 -، 107 -، 108 -، 109 -، 111 - بەتلەر.

㉖، ㉗ غازى ئەھمەد «ئۇيغۇرلارنىڭ باش كىيىم مەدەنىيىتى توغرىسىدا»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى، 2009 - يىللىق 1 - سان، 111 - بەت.

㉘ «پەيزاۋات تارىخي ماتېرىياللىرى»، 3 - توپلام، 2012 - يىلى 9 - ئاي، 315 -، 316 - بەتلەر.

㉙ تۇرسۇن ساۋۇت ئۇدمىش «قاتناش مەدەنىيىتى» شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى، 2014 - يىلى نەشرى، 173 -، 174 - بەتلەر.

㉚ زۇنۇن ھوشۇر «مەرىپەتپەرۋەر سەلەي موللا»، «پەيزاۋات تارىخي ماتېرىياللىرى» (3 - توپلام) 2012 - يىل 9 - ئاي 175 -، 177 - بەتلەر.

㉛ زۇنۇن ھوشۇر «نەزمىچى ئابلىزاخۇن»، «پەيزاۋات تارىخي ماتېرىياللىرى» (3 - توپلام) 2012 - يىل 9 - ئاي، 181 -، 185 - بەت.

㉜ م. سەيدۇللا، ن. مۇھەممەدئىلى، ئا. ئابدۇرېھىم «ئىبزىز ئاتۇش ۋە ئۇنىڭ ناخشىلىرى»، قىزىلسۇ ئەدەبىياتى، 2008 - يىللىق 3 -، 4 - قوش سانى، «ئۈرۈمچى كەچلىك گېزىتى»، 2009 - يىل 13 - فېۋرال سانىغا قاراڭ.

㉝ زۇنۇن ھوشۇر «پەيزاۋات مەدەنىيەت، تەنتەربىيە ئىشلىرى»، «پەيزاۋات تارىخي ماتېرىياللىرى»، (3 - توپلام)، 2012 - يىلى 9 - ئاي، 409 -، 431 - بەتلەر.

(ئاپتور: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتىدا)

سەمەت ئەسراتۇرا

ساقىنىڭ يۇرت بولۇپ شەكىللىنىشى

ساقا — باغداش قارلىق تېغىنىڭ دەل ئۇدۇلىغا توغرا كېلىدىغان تەبىئىي بىر تۈزلەڭلىك بولۇپ، ساقا بوستانلىقىنى ئاساس قىلىدۇ. ساقىنىڭ يېرى مۇنبەت، سۈيى ئەلۋەك بولغاچقا، ئەجدادلىرىمىز بۇ جاينى بايقاپ ئەمگەكچان ئىككى قولىغا تايىنىپ ئېچىپ گۈللەندۈرگەن. قەدىمدە ساقا ئادەم ماكانلاشمىغان كەڭ سايلىق بولۇپ، تەسكەن، قامقاق، ئاقۇۋاق، قاغا تىرنىقى، چاكاندا، يانتاق، لوقاق قاتارلىق ئۆسۈملۈكلەرنىڭ ماكانى ئىدى. باغداش، ئاراتام غولىدىن ئېقىپ كەلگەن تاغ سۈيى ساقىندىلىرى ساقا تۈزلەڭلىككە كېلىپ ئېقىپ مۇنبەت تۇپراق ھاسىل قىلغان. ساقىنىڭ شىمالى تاغلىق، شەرقى كەڭ كەتكەن سايلىق، جەنۇبى قارامۇقچا، ساۋىلاق بىلەن تۇتىشىپ تۇرىدۇ. غەربىي تەرىپىمۇ ئوخشاشلا كەڭ سايلىق. ساقىنىڭ ئالاھىدە جۇغراپىيەلىك ئورنى ساقىغا ئالاھىدە ئامەت ئاتا قىلغان. ساقىنىڭ سۇ مەنبەسى ئىنتايىن مول بولۇپ، يەر ئېچىپ پايدىلىنىشقا ئەۋزەل شارائىت بىلەن تەمىن ئەتكەن. قەدىمدە ساقا ھەر خىل ياۋايى ھايۋانلارنىڭ ماكانى بولغاچقا ئاتا-بوۋىلىرىمىز بۇ جاينىڭ تولىمۇ خاسىيەتلىك ئىكەنلىكىنى بىلگەن. بىر قىسىم پېشقەدەملەرنىڭ رىۋايەت قىلىشىغا قارىغاندا، ئوۋچىلار ساقا تەۋەسىدىن ئەتىگىنى ئوۋ ئوۋلاشقا چىقسا كۈن پېشىنگىچە نۇرغۇن جەرەن ئوۋلاپ كېلەتتىكەن. ساقا تەۋەسىدە يەنە ئۆزلۈكىدىن ئۈنگەن نۇرغۇن قارىياغاچلار بولۇپ، بۇ زېمىنغا ئالاھىدە ھۆسن قوشقان. كېيىن قارامۇقچىدىكى كىشىلەر بۇ جاينى بايقاپ يەر ئېچىشقا باشلىغان. قومۇل ۋاڭمۇ بۇ جايدا ئوردىغا تەۋە يەر ئېچىپ ئۆزىنىڭ يىللىقچىلىرىنى ئورۇنلاشتۇرغان. ئەڭ دەسلەپ قومۇل ۋاڭ بوز يەرلەردە تاۋۇز تېرىتقان. ساقىدا تېرىلغان تاۋۇزلار ھەم يوغان، ھەم تاتلىق بولۇپ، ۋاڭ ئوردىسى قىشتا ساقلايدىغان تاۋۇزلىرىنى مۇشۇ جايدىن ئېلىپ كېلىپ ساقلىغان. ساقىدا مۇقىم ئادەم ماكانلاشماي كېلىپ-كېتىپ تېرىقچىلىق قىلىپ تۇرغان. ئەينى چاغدا ۋاڭ ئوردىسىغا مەخسۇس تاۋۇز تېرىپ، قوغۇنچىلىق قىلىدىغان بىر كىشى ئۆتكەن بولۇپ، چوڭلارنىڭ ئېيتىشىچە بۇ كىشى ئەتىيازلىقى شەھەردىن ساقىغا كېلىپ تاۋۇزنى تېرىپ بولۇپ قايتىپ كېتىدىكەن. تاۋۇزلار ئەمدى يېڭى سالغاندا كېلىپ سۇغىرىپ، ئوتاپ پىشقىچە تۇرىدىكەن. بۇ كىشى كۆپ يىللار ساقىغا كېلىپ-كېتىپ تۇرۇش جەريانىدا ئۇزۇن يوللارنى قىسقارتىش، ئۇزۇن تۈنلەرنى ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن ئۆزىنىڭ ئەمگەك تۇرمۇشىنى تەسۋىرلەپ، تۆۋەندىكىدەك قوشاق توقۇپ ئاھاڭغا سېلىپ ئېيتىپ كەلگەن.

ساقىدا تاۋۇز تېرىپ ئۈندۈرمىكىن،
پەلىزى-پەلىزىگە يەتتىمىكىن.
سوراڭلار ئاشىقلارنىڭ ئۇستازىدىن،
مۇرادى مەقسىتىگە يەتتىمىكىن.

كېيىن بۇ قوشاق قومۇل مۇقاملىرى تېكىستلىرىدىن ئورۇن ئالغان.

ساقا ئەل ئارىسىدا قارامۇقچا ساقىسى دەپمۇ ئاتىلىپ كەلگەن. چۈنكى ساقا قارامۇقچىنىڭ شىمالىدىكى تاغ ئېتىكى بولغاندىن سىرت، ساقىدا ماكانلاشقان مۇتلەق كۆپ سانلىق كىشىلەر ئەسلىي قارامۇقچىدىن كۆچۈپ چىقىپ ئولتۇراقلاشقانلار ئىدى. قارامۇقچىدىكى ئاھالىنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ قارامۇقچىدىكى ئەسلىي ئاچقان يەرلەر يېتىشمىگەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە داۋاملىق يەر ئاچسا

بۇلاق سۇلىرى ئازلىق قىلغان. شۇنىڭ بىلەن قارامۇقچە-
دىكى بىر بۆلەك ياشلار يەر ئېچىپ دېھقانچىلىق قىلىش
مەقسىتىدە ساقا ئەتراپلىرىغا كېلىپ ياۋا ئۆسۈملۈك قاپلاپ
كەتكەن بۇ زېمىننى بوستان قىلىشقا ئاتلانغان. ئېرىق
ئېچىپ سۇ باشلاپ، كەڭ كۆلەمدە يەر ئاچقان. ساقىنىڭ
يېرى ياخشى بولغاچقا بىر ئىككى يىلدىلا يەر بولۇپ ئۇ-
نۇمنى كۆرۈشكە باشلىغان. شۇ چاغلاردا قارامۇقچىدىكى
ھەر بىر ئائىلىدىن بىر ياكى ئىككى ئوغۇل ساقىدا يەر
ئېچىپ، بۇ يەرلەرنى ماكان تۇتۇپ مۇقىم ئىگىلىگەن.
لېكىن يازلىقى تۇرۇپ، قىشلىقى دېھقانچىلىقنى يىغىشتۇرۇپ
بولۇپ قارامۇقچىغا كەتكەن. ساقىدىكى يەرلەرنىڭ كېڭىيى-
شى بىلەن بىر قىسىم كىشىلەر ئاستا-ئاستا ماكانلىششقا
باشلىغان. قومۇل ۋائىمۇ مەخسۇس يەر ئېچىپ ساقىدا
ئوردا يەرلىرى دەپ ئەنگە ئېلىپ ئۆز يانچىلىرىنى ماكان-
لاشتۇرغان ھەمدە بىر قىسىم كىشىلەر باغبارالىق قىلىشقا
باشلىغان. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئىچكىرى ئۆلكىلەر بىلەن
بولغان سىياسى، ئىقتىسادى، سودا ئىشلىرىنىڭ قويۇقلىشى-
شىغا ئەگىشىپ بۇرۇن قارامۇقچا بىلەن ئۆتىدىغان خان
يولى ساقا بىلەن ئۆتىدىغان بولغان. 20-ئەسىرنىڭ باشلى-
رىغا كەلگەندە، ئاپتوموبىل يولى ساقىدىن ئۆتكەن.
بۇنىڭ بىلەن ساقىنىڭ ئىستراتېگىيەلىك ئورنى بارغانچە
مۇھىم بولۇپ قالغان ھەمدە كىشىلەرمۇ بارغانچە مۇقىم
ئولتۇراقلاشقان. خانلىقمۇ يۇقىرى گازارما ۋە تۆۋەن گا-
زارمىلاردا ئەسكەر تۇرغۇزغان. ساقىدىكى كىشىلەر ئىلگىرى-
كېيىن بولۇپ يەتتە ئېرىق چېپىپ، شۇ يەتتە ئېرىق ئاسا-
سىدا ساقا دېگەن بۇ يۇرت شەكىللىنىشكە باشلىغان. كېيىن
قارامۇقچىنىڭ يۇرت كاتتىسى بولغان دۇگامەت بوۋىمىز
ۋائىلىققا مەكتۇپ يوللاپ، بەش شەھەر، 12 تاغ يۇرتلىرى-
دا گۇناھ قىلغان خەلقنى تاشار قاراڭغۇنىڭ ئاستىدىن بىر
ئېرىق چاپتۇرۇپ ساقىنى تېخىمۇ ئاۋات ماكان قىلغان
ھەمدە سۇنىڭ بىر قىسمىنى خانلىق يەرگە مەخسۇس ئاج-
راتقان. ساقىدىكى ئاھالىلەرمۇ يەر ئېچىش ئېھتىياجىغا ئا-
ساسەن ئاستا-ئاستا يەتتە ئېرىقنى شەكىللەندۈرۈپ مۇشۇ
يەتتە ئېرىقنى بويلاپ ماكانلاشقان. تۆۋەندە مەن بۇ
يەتتە ئېرىقنى ھەمدە ھەر بىر ئېرىقنى ماكان تۇتقان كىشى-
لەرنىڭ ئىسىم زاتى بىلەن تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمەن.

بىرىنچى ئېرىق — چوڭ گازارما. بۇ ئېرىقنىڭ بېشىدا
چىڭ سۇلاسى سودا يوللىرىنى قوغداش ئۈچۈن كۆپرەك
ئەسكەر تۇرغۇزغاچقا چوڭ گازارما دەپ ئاتالغان. بۇ
ئېرىق ياقىسىدا تۆۋەندىكى كىشىلەر ئولتۇراقلاشقان.
تۇرسۇن مەزىن، ھادى موللا، موللا يۇنۇس، ئىمام گۈلمۇ-
ھەممەد بوۋا، تۆمۈر دېھقان، ئەمەت دېھقان، يۈسۈپ
دېھقان، نىياز پالۋان، ھىدايى توقسۇن، بېشىر توقسۇن.

ئىككىنچى ئېرىق — كىچىك گازارما دەپ ئاتالغان.
بۇ جايدا چىڭ سۇلالىسى ئەسكەر تۇرغۇزغاچقا كىچىك گا-
زارما دەپ ئاتالغان. بۇ ئېرىقنى بويلاپ ئولتۇراقلاشقان-
لار: شېرىپ دېھقان، سىدىق موللا، ئىسمائىل بوۋا، سائىم
دېھقان، سۇلايمان مۇتىي، مۇتىي دېھقان، پەتەر دېھقان،
زاكىر دېھقان، شادى دېھقان، يۇنۇس دېھقان، تۇرسۇن
يۇنۇس، توختى ئەمەت دېھقان، ياقۇپ توختى، سۇۋۇر
دېھقان، قۇربان نىياز دېھقان، ھاشىر دېھقان، ھاشىم
دېھقان، باقار دېھقان، ئىمىرنىياز دېھقان، ئىمرەمزى
دېھقان قاتارلىقلار...

ئۈچىنچى، جوجەم ئېرىق. بۇ ئېرىقنىڭ جوجەم ئېرىق
دەپ ئاتىلىشىدىكى سەۋەب، مەلۇم بىر جوجەم پاجىئەسى
سەۋەبىدىن بۇ ئېرىق ياقىسىغا باشتىن-ئاخىرغىچە جوجەم
بىنا قىلىنغاچقا شۇنداق دەپ ئاتالغان. بۇ ئېرىق ياقىسىد-
كى كىشىلەر ساقىنىڭ ئاساسىي ئاھالىسىنى تەشكىل قىلغان
بولۇپ ئۇلار تۆۋەندىكىچە: سۇلايمان دېھقان، سەدۇل
ئاخۇن، سەرۇل ئاخۇن، شەرۇل دېھقان، نىياز دېھقان،
مامۇت دېھقان، ھامۇت دېھقان، قۇربان بوۋا، ئېزىز
قۇربان، يەدىگا سوپا، ئابدۇنىياز دېھقان، زىكىيا دېھقان،
يارى گېگىل، ئابدۇل گېگىل، تۇسمان دېھقان، مەمەتشاھ
دېھقان، قۇربان نىياز دېھقان، ئەمەت دېھقان، ئىسمائىل
دېھقان، ھوشۇر مەزىن، تالىپ دېھقان، گۈلى بوۋا، ئىلياز
دېھقان، سالى دېھقان، نەمتۇل دېھقان، ياقۇپ دېھقان،
سەدۇل دېھقان، ئابباس دېھقان، ئىمەر سوپى، روزى
ئىمام، ئابلىز ئىمىن، پەزۇل قۇربان، يارى غوجى.

تۆتىنچى، سار ياتقى ئېرىق. بۇ ئېرىقنىڭ بۇنداق
ئاتىلىشىدىكى سەۋەب، قەدىمدە بۇ ئېرىق چېپىلغان جايدا
چوڭ بىر قارىياغاچ دەرىخى بولۇپ، ئۇنىڭ ئۇستىدە
چوڭ بىر سارنىڭ ئۇۋىسى يىراقتىن قارىياغاچ ئۇستىدە
غەلىتە بىر نەرسىگە ئوخشاش كۆرۈنگەچكە بۇ ئېرىق
شۇنداق ئاتالغان. بۇ ئېرىقنى بويلاپ ماكانلاشقانلار تۆ-
ۋەندىكى كىشىلەردىن ئىبارەت: ئامىنىياز دېھقان، تالىپ
دېھقان، گۈلى دېھقان، تۇرسۇن گۈلى، شاكىر دېھقان،

يەھيا دېھقان، گۇلمۇھەممەد دېھقان، داگۇت شىخ، ئىبراھىم گۇلمۇھەممەد، ساۋۇت شىخ، روزى بوۋا دېھقان، تۆمۈر شاھ دېھقان، قاسىم تۆمۈر شاھ، سوپا روزى، پىسى دېھقان، قاسىم دېھقان.

بەشىنچى، غولئېرىق. بۇ ئېرىقنىڭ بۇنداق ئاتىلىشىدىكى سەۋەب، بۇ ئېرىق تاشارنىڭ قاراڭغۇ دېگەن يېرىدىن باشلانغان قۇرۇق غول ئارقىلىق ئۇدۇللا ساقىغا چۈشكەن غول ئېقىن بولغاچقا ھەممە كىشىلەر مۇشۇ ئېرىقنى ئاساس قىلىپ، قالغان ئېرىقلارنى ياسىغاچقا بۇ ئېرىقنى مۇشۇنداق ئاتىغان. بۇ ئېرىقنى بويلاپ ئولتۇراقلاشقانلار توختى سىدىق، يارى دېھقان، ئىدرىس دېھقانلار ئىدى.

ئالتىنچى، ئارا ئېرىق، بۇ ئېرىقنىڭ بۇنداق ئاتىلىشىدىكى سەۋەب، بۇ ئېرىق غولئېرىق بىلەن قاقشال ئېرىقنىڭ ئوتتۇرىسىنى بويلاپ چېپىلغاچقا شۇنداق ئاتالغان. بۇ ئېرىقنىڭ ياقىسىدا ئولتۇراقلاشقانلار: بىدىلۋاقى دېھقان، تۇرشا دېھقان، گالى دېھقان، سىدىق قارى، ھىمىت قارىلار ئىدى.

يەتتىنچى، قاقشال ئېرىق. بۇ ئېرىقنىڭ بۇنداق نام بىلەن ئاتىلىشىدىكى سەۋەب، بۇ ئېرىق ساقىنىڭ كۈن چىقىش تەرىپىدىكى قاقشال دەپ ئاتىلىدىغان كەڭ كەتكەن زېمىنلاردىن باشلىنىپ چېپىلغاچقا قاقشال ئېرىق دەپ ئاتالغان. بۇ ئېرىق ياقىسىدا ماكانلاشقان كىشىلەر تۆۋەندىكىچە: ئاخۇن سوپا، ئىمەر دېھقان، گۇلمەمەت زىئۇر، رەمنىياز دېھقان، ھاشىر دېھقان، خاكىر دېھقان، ھۇسيۇن دېھقان، مەمەتنىياز دېھقان، قارى بوۋا، يەھيا بوۋا، قاسىم بوسۇق دېھقان، سۇلتان قارى.

بۇ يەتتە ئېرىق خۇددى بىر تۈپ ئۈزۈم تېكىنىڭ يەتتە تال شېخىنىڭ ئەينەن كۆرۈنۈشى بولۇپ، پۈتۈن ساقا دىيارىدا ياشىغان يۇقىرىدا نامى تىلغا ئېلىنغان مۇبارەك ئەجدادلىرىمىز مۇشۇ ئېرىقلارنى بويلاپ ھايات كەچۈرۈپ، ئەقىل-پاراستىنى نامايان قىلىپ، بىزگە مۇشۇ گۈزەل يۇرتنى قالدۇردى، شۇڭا بۇ كىشىلەرنىڭ نامىنى پەخىرلەنگەن ھالدا تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە ئەرزىيدۇ.

ئاراتام، تاشارنىڭ يۇرت بولۇشى

ئاراتام، تاشار ئەسلى بىر يۇرت قوۋملىرى تەرىپىدىن بىنا قىلىنغان، شەرقىي تەڭرىتاغ تىزمىلىرىنىڭ باغداش تاغلىرى باغرىغا جايلاشقان، ھاۋاسى ئىللىق، مەنزىرىسى گۈزەل، ھەر خىل گىياھ-تاشلار بىلەن تولغان ئادەم تېپىلغۇسىز يۇرتلارنىڭ بىرى. ئاراتام، تاشار 13-، 14-، 15-ئەسىرلەردە گۈللىنىپ بۇددا دىنىنىڭ قومۇل رايونىدىكى مۇقەددەس جايلىرىدىن بىرى بولغان. بۇ جايلاردا ئەسلى مۇشۇنداق بۇددىزىم مەدەنىيىتىنى ياراتقۇچىلار ئۇيغۇرلار بولۇپ، بۇ جايدىن چىققان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى بۇددا نوملىرى بۇ نۇقتىنى چۈشەندۈرىدۇ. ئاراتامدا مەيدانغا كەلگەن مىڭئۆي مەدەنىيىتى بوگور، لاپچۇقلاردا ياسالغان مىڭئۆي ئۇسلۇبلىرى بىلەن ئوخشاش. ئاراتامدا ئاھالە ياشىمىغان بولسا، بۇ مىڭئۆيلەرنىڭ بىنا بولۇشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى، ئەلۋەتتە. كېيىنكى كۈنلەرگە كەلگەندە، بولۇپمۇ ئىسلام دىنىنىڭ قومۇلغا كىرىشى بىلەن بۇددىست ئۇيغۇرلار بىلەن ئىسلام دىنىدىكى ئۇيغۇرلار ئۇرۇشۇپ، ئىسلام ئەسكەرلىرى غالىب كېلىپ بۇددىستلارنى قوغلاپ چىقىرىشى بىلەن ئاھالە ئازلاپ كەتكەن ياكى قالمىغان. ئىسلام دىنىنىڭ تەدرىجىي ئومۇملىشىشىغا ئەگىشىپ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشنى خالىمىغان بىر قىسىم ئۇيغۇرلار بۇ مۇقەددەس جايغا قېچىپ چىقىپ ئاراتام غول ئاغزىنى ماكان تۇتۇپ، يەر ئېچىپ مەخپىي ياشىغان. كېيىن كىشىلەر بۇلارنى بايقاپ دىنغا كىرمىگەنلىكىنى بىلىپ بۇركۇت قالماق، مەمەشاھ قالماق، داڭسىلىڭ قالماق، زامتاڭ قالماق قاتارلىق ئالتە ئۆيلۈك كىشىنى يۇقىرىقىدەك ئاتىغان. ئاساسلىق تاشار، ئاراتامنىڭ قايتا يۇرت بولۇپ شەكىللىنىشىدە مۇشۇ ئالتە قالماق دەپ ئاتالغان ئالتە جەمەت يۇرتنىڭ تېگىنى سالغان. بۇركۇت قالماق توغرىسىدا مۇنداق بىر ۋەقەلىك بار. بۇركۇت قالماقلار جەمەتى ئاراتامدىكى سۇمبە قۇرۇلىنىڭ ئالدىدىكى بۇركۇت جىلغا ئەتراپىنى خەندەك سېلىپ ئېرىق ياساپ يەر ئېچىپ تېرىپ كەلگەن. شۇڭا بۇ جاينى «بۇركۇت جىلغا» دەپ ئاتىغان. كېيىن قومۇل ۋاڭلىرى ئاراتام باغنى بىنا قىلىپ سۇمبە قۇرۇل قۇرۇلۇشىنى سالغان چاغدا بۇركۇت قالماقنىڭ يېرىنى مەجبۇرىي ئىگىلىۋالغان. بۇركۇت قالماق ئۆزلىرى ئاچقان يەرنى ۋاڭدىن تالىشىپ دەۋالاشقان. قومۇل ۋاڭمۇ بۇركۇت قالماقلاردىن ئىسپات كۆرسىتىپ بېرىشنى تەلەپ قىلىپ، «ئەگەر سىلەر ئاچقان يەر-زېمىن بولسا قانداق ئىسپاتلايسىلەر» دەپ تۇرۇۋالغان. بۇركۇت قالماق «بىز ئاچقان يەرنىڭ ئوتتۇرىسىدا كۆمۈپ قويغان بىر تاشتىن ياسالغان تۇلۇق بار، شۇ ئىسپات» دەپ جاۋاب بەرگەن. ۋاڭمۇ

«راست شۇ تاشتۇلۇق بولسا بۇ يەرنى ساڭا بېرىۋېتىمەن» دېگەن ھەمدە ئىككى تەرەپتىن ئادەملەر بېرىپ كولىغان. دېگەندەك يەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىن بىر تاشتۇلۇق چىققان. شۇنىڭ بىلەن ۋاڭ قايىل بولۇپ، بۇ جايدىكى يەرلەرنى بۇركۇت قالماققا قايتۇرۇپ بەرگەن. قومۇل ۋاڭ ئاراتام باغنى ۋاڭلىقنىڭ يەر-زېمىنى دەپ ئەنگە ئېلىپ ئاراتامدا بىر گۈزەل مېۋىلىك باغ قىلىشنى پىلانلاپ ئىش باشلىغان. لېكىن ئاراتامدىكى ئالتە قالماق جەمەتىدىكىلەرنىڭ مال- چارۋىسى كۆپ بولغاچقا باغدىكى كۆچەتلەرنى يەپ ئاينىتمىغان. شۇنىڭ بىلەن ۋاڭ «مال- چارۋا، ئاتا - كالاڭ بارلار تاشارغا چۈشۈپ ئولتۇرۇڭلار» دەپ يارلىق چۈشۈرگەن، شۇنىڭ بىلەن ئالتە قالماق جەمەتىدىكى زور بىر تۈركۈم كىشىلەر تاشارغا كېلىپ يەر ئېچىپ، ئۆي سېلىپ تاشار دېگەن يۇرتنى بىنا قىلغان. ئەبەيدۇللا تارخان زامانىسىدا تاشاردا 12 ئائىلە بار ئىدى. يۈسۈپ ۋاڭ دەۋرىگە كەلگەندە ئاراتام باغنى كېڭەيتىپ ئوردا بىنا قىلىش جەريانىدا شەھەر ئىچى، قارادۆۋە، راھەتباغ قاتارلىق جايلاردىن ئادەم ئېلىپ كېلىپ ئىشلەتكەن. تاشاردىكى ئادەم سانىمۇ بارغانچە كۆپىيىشكە باشلىغان. قومۇل ۋاڭ تاشار، ئاراتاملاردا يەر ئېچىپ بۇ جاينىڭ تەرەققىي قىلىشىغا كۆڭۈل بۆلگەن. تاش تۈگمەنلەرنى ياساپ سۇ ئىنشائاتى بىلەن شۇغۇللانغان. مۇھەممەد بېشىر چىڭۋاڭ دەۋرىگە كەلگەندە تاشار رەسمىي بىر دورغۇلۇق يۇرت دەپ ئېتىراپ قىلىنغان. 12 تاغ ئىچىدىكى مەمۇرىي يۇرتلارنىڭ بىرى بولغان بۇ جاي تۈگىگان يېغىلىقىدا يۇرت ئەھلى توزۇپ ئاھالە يەنە ئازلاپ كەتكەن. ئاندىن قاراموقچا، شەھەر ئىچى قاتارلىق جايلاردىن ئاھالە كۆچۈپ چىقىپ تاشارنىڭ ھازىرقى ئاھالىسىنى شەكىللەندۈرگەن. قەدىمدە تاشارغا كۆسۈ، راشىدىن دېگەن ئىككى كىشى دورغا بولۇپ ئۆتكەن، تاشاردىنمۇ بىر بۆلۈم ئاھالە ساقا، دۆڭخۇل، قاخشال تەرەپلەرگە كۆچۈپ كېلىپ بىر قىسىم مەھەللىلەرنى شەكىللەندۈردى.

چىڭگىزخاننىڭ ئاراتامدىن لەشكەر باشلاپ ئۆتكەنلىكى توغرىسىدىكى رىۋايەت

پېشقەدەملەرنىڭ رىۋايەتلىرىگە ئاساسلانغاندا، چىڭگىزخان موڭغۇل داللىرىنى بويسۇندۇرۇپ باش كۆتۈرگەندىن كېيىن ئوتتۇرا ئاسىيانى بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن ھەربىي يۈرۈشنى باشلىغاندا تەڭرىتاغ ئېتەكلىرىنى بويلاپ ماڭغان. شۇ چاغدا ئۇ لەشكەرلىرى بىلەن بىللە ئاراتام ئەتراپىغا كەلگەندە يىراق يوللارنى باسقان لەشكەرلەرنى دەم ئالغۇزۇش ھەمدە قوشۇنلارنى تەرتىپكە سېلىشنى مەقسەت قىلىپ، ئالدى بىلەن لەشكەرلەرنىڭ سانىنى بىلىپ بېقىشقا توغرا كەلگەن. لېكىن ئەسكەرلەرنىڭ كۆپلۈكىدە سانىنى ئېلىشتا سەل قىيىن ئەھۋال كۆرۈلگەن. سەپەر ئۇزۇن، بۇ جايدا ئۇزاق تۇرۇش بىمەپ بولغانلىقتىن ھەر بىر ئەسكەرگە بىردىن تاشنى كۆتۈرگۈزۈپ بىر جايغا تاشلاتقۇزۇپ ماڭغان. لەشكەرلەر ئىككى سەپ بولۇپ ماڭغاچقا تاشنىمۇ ئىككى جايغا تاشلاپ دۆۋىلىگەن. چوڭلار بۇ تاش دۆۋىلىرىنىڭ بىرى، ھازىرقى ئاراتامنىڭ شەرقىدىكى قىزىل بۇلاقنىڭ يېنىدىكى تاش دۆۋىسى، يەنە بىرى، ئاراتام باغ ئىچىدىكى تاش دۆۋىسى، دەپ تەرىپلەيدۇ. شۇنچە ئۇزاق يىللاردىن بۇيان بۇ تاش دۆۋىلىرى توغرىسىدىكى رىۋايەت خەلق ئىچىدە مانا مۇشۇنداق ساقلىنىپ قالغان.

لەنگەر غوجام ھەققىدىكى رىۋايەت

چوڭلار لەنگەردە ئەسلى ئىككى ئەۋلىيا ياتقان. بىرىنىڭ ئىسمى زاتى قىياسىدىن ئاتا، يەنە بىرىنىڭ ئىسمى غىياسىدىن ئاتا بولۇپ، ئۇلار لەنگەرگە كېلىپ ياتقىلى تەخمىنەن 280 يىل بولدى، دېيىشىدۇ. بۇلاردىن قىياسىدىن ئاتا راستىنلا لەنگەردە يېتىپ قالغان، غىياسىدىن ئاتا قاراموقچىغا كېلىپ بۇ جاينى ياقتۇرۇپ قېلىپ مۇشۇ جايدا يېتىپ قېلىشنى ئارزۇ قىلىپتۇ ۋە قاراموقچىدىكى بىر ياخشى جاينى تاللاپ شۇ جايدا ئۇخلاپ قاپتۇ. شۇنداق كۈنلەرنىڭ بىرىدە قاراموقچىدىكى بىر قانچە بالا شوخلۇق قىلىپ بۇ كىشىگە چاقچاق قىلىپ قولتۇقىدىكى تۈكنى تارتىپ يۇلۇپتۇ. غىياسىدىن ئاتا ئويغىنىپ قارىسا بىر قانچە بالا كۈلۈشۈپ تۇرغۇدەك، ئۇ كىشى باللارغا نەسىھەت قىلىپ قايتۇرۇپتۇ ۋە يەنە ئۇخلاشقا باشلاپتۇ. بىراق ھېلىقى باللار يەنە كېلىپ بۇ كىشىنىڭ ساغرىسىغا چانچىپتۇ. ئويغىنىپ قارىسا يەنە ھېلىقى باللار تېخىمۇ خۇش بولۇپ قاراپ تۇرغىدەك. بۇ كىشى باللارنى يەنە نەسىھەت بىلەن كەتكۈزۈپ باشقا جايغا يۆتكىلىپ ئۇخلاشقا باشلاپتۇ. ھېلىقى باللار يەنە كېلىپ ھېلىقىدەك ئەدەپسىز ئىشلارنى يەنە تەكرارلاپتۇ. ئاخىر بولماي بۇ كىشى قاتتىق خاپا بولۇپتۇ ھەمدە قاراموقچىدىكى كىشىلەرنى «ئۈچ يىل بالدىراڭلار، ئۈچ

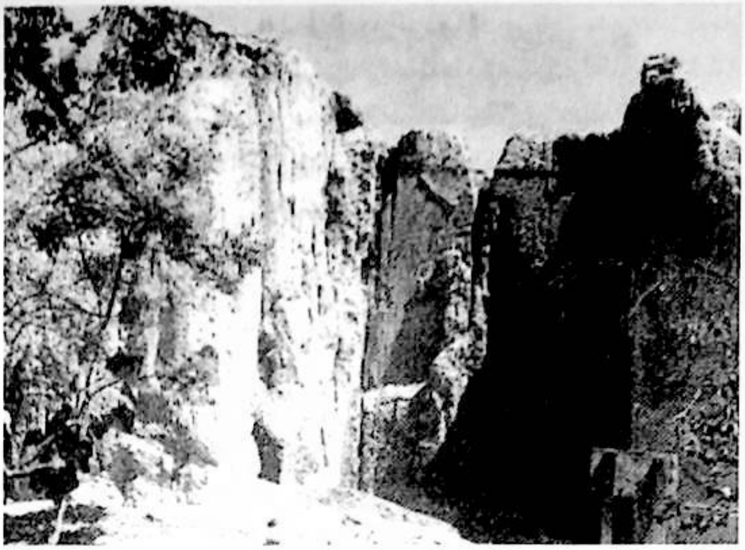

يىل غالدىراڭلار» دەپ قارغاپ تاشلاپ غايىب بوپتۇ. شۇندىلا كىشلەر بۇ كىشىنىڭ ئەۋلىيا ئىكەنلىكىنى بىلىپ قاتتىق پۇشايمان قىپتۇ. شۇڭا كونىلاردا «قاراموُقچا قارغىش ئالغان يۇرت» دېگەن رىۋايەت بار. دېمىسمۇ يۇرتتا ئادەتتە ئۈچ يىل مولچىلىق، ئۈچ يىل ئاپەت يۈز بېرىپ تۇرىدۇ، قاراموُقچىدا مازار بولماسلىقنىڭ سەۋەبمۇ ئەنە شۇ بولسا كېرەك.

ئالدار بوۋا ھەققىدىكى رىۋايەت

بۇرۇننىڭ بۇرۇنىسىدا قومۇلنى بىر مەزگىل قالماق خان سورىغانىكەن. ئۇ دەۋرلەردە قالماقلارنىڭ قىلمىغان ئەسكىلىكى قالماپتۇ. قومۇلدىكى ئۇيغۇرلارنى ئۆلتۈرۈپ، بۇلاپ ئۆيلىرىگە ئوت قويۇپ خالىغىنىنى قىپتۇ. قومۇلنىڭ شىمالىدا «باغداش» دېگەن بىر گۈزەل يۇرت بولۇپ، بۇ ياپيېشىل ئورمانلىق بىلەن قاپلانغان، سۇيى ئەلۋەك، ھاۋاسى كىشىگە ئارامبەخش ئېتىدىغان، ھەر خىل ياۋايى ھايۋانلار كۆپ ماكانىكەن. قايسى زامانلاردا كىمنىڭ ئايىغى ئەڭ بۇرۇن تەگكەن بۇنىسى بىزگە نامەلۇم. لېكىن بۇ خىلۋەت ماكانغا كەلگەن بىر خەلق شائىرى بۇ زېمىننىڭ گۈزەل تەبىئي مەنزىرىسىنى كۆرۈپ:

تاغمۇ، تاغلاردىن ئېگىز،
باغداش دېگەننىڭ تاغلىرى.
ئۈستىدە قارلار يېغىپتۇ،
ئاستىدا گۈل باغلىرى.

دەپ قوشاق توقۇپ مەدھىيىلىگەنىكەن. كۈنلەرنىڭ بىرىدە قالماق لەشكەرلەر ئاراتام، تاشارلارنى بۇلاپ-تالاپ ئۇ جايلارنى بېسىۋاپتۇ. ئاراتامنى ئۆزلىرىنىڭ تۇرالغۇ جايى قىلىپ بېكىتىپتۇ ھەمدە ئەتراپتىكى قوشنا رايونلارنى داۋاملىق بۇلاڭ-تالاڭ قىلىپتۇ. قالماقلارنىڭ بۇنداق خورلىشىغا چىدىمىغان بىر باتۇر كىشى چىقىپ دائىم قالماقلارنى ئالداپ راسا ئەدىپىنى بېرىدىكەن. قالماقلار ھەرقانچە قىلىپمۇ بۇ كىشىنى تۇتالماپتۇ، ئۇ ھەدېسىلا ئۇلارنى ئالداپ تۇرۇپ ئەدىپىنى راسا بېرىپ قالماقلارنىڭ كۆشەندىسىگە ئايلىنىپتۇ. خەلق بۇ كىشىگە ئالدار باتۇر دەپ نام بېرىپتۇ. قالماق لەشكەرلەر ھەممە جاينى قامال قىلغانلىقتىن ئالدار باتۇر باغداش جۇسلاڭلىرىدا (يايلاقلاردا) پاناھلىنىپ يۈرۈپتۇ. باغداش يايلاقلىرىدا ئۈچۈپ يۈرۈيدىغان بىر بوغۇن بولۇپ، ئۇ ئىنتايىن يىراقلارغا ئۇچىدىكەن. بۇ كىشى زېرىكىپ قىلىدىغان ئىش تاپالماي ئۇنىڭ قۇيرۇقىغا جۇسلاڭدا ئۆسىدىغان بىر خىل ياۋا ئوتنى چانىپ، ئۇنى ئاسمانغا قويۇپ بېرىپ ئويناپتۇ. بۇ بوغۇن ئۇچۇپ-ئۇچۇپ يۈرۈپ ئاراتامغا كېلىپ قاپتۇ ھەمدە قۇيرۇقىدىكى ئوت قالماق لەشكەرلىرىنىڭ باشلىقى يەۋاتقان تاماق قاچىسىغا چۈشۈپ قاپتۇ. ئۇلار ئوتقا سىنچىلاپ قارىسا بۇ ئوت پەقەت جۇسلاڭدىلا ئۆسىدىغان ئوت بولۇپ، بۇ ئەتراپتا ئۆسمەيدۇ، يەنە كېلىپ بوغۇننى ئالدار باتۇرلا تۇتالايدۇ، بۇ ئىشنى ھەرقاچان شۇ قىلغان دەپ ھۆكۈم قىلىپتۇ. قالماقلار دەرھال تەييارلىق قىلىپ باغداش جۇسلاڭلىرىغا (يايلاقلىرىغا) يول ئېلىپتۇ ھەمدە ھېلىقى ئوت ئۈنىدىغان جاينى ئىزدەپ تېپىپ ئالدار باتۇرنى ساقلاپ يېتىپتۇ. بۇ كىشى بۇ چوققىنىڭ يېنىغا كېلىشىگە قالماق لەشكەرلەر تۆشمۇ تۆشتىن يوپۇرۇلۇپ كېلىشكە باشلاپتۇ. ئەھۋالنىڭ چاتاق ئىكەنلىكىنى بىلگەن ئالدار باتۇر دەرھال ئۆزىنى چەتكە ئېلىپ ئوقياسىدىن ئوق ئۈزۈپ قالماقلاردىن بىر قانچىسىنى يەر چىشلىتىپتۇ. قالماقلار بىلەن ئېلىشا-ئېلىشا چوققىنىڭ بېشىغا چىقىپتۇ، ئوقمۇ تۈگەپتۇ، ئاخىر قورام تاشلارنى دومىلىتىپ قالماقلارنى يېقىن يولاتماپتۇ، ئەڭ ئاخىر ھالىدىن كېتىپ قالماقلارنىڭ ئوقىدا جان ئۈزۈپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن خەلق بۇ باتۇرنى ياد ئېتىپ تۇرۇش ئۈچۈن بۇ چوققىنى «ئالدار بوۋا چوققا» دەپ ئاتىشىدىغان بولۇپتۇ. بۇ خەلق ئوغلانىنىڭ قەھرىمانە ئىش-ئىزلىرىنى ئەۋلادتىن ئەۋلادقا رىۋايەت قىلىش يولىدا «ئالدار باتۇر»

2016.3

«ئالدار بوۋا» بولۇپ سۆزلىنىپ كېلىپتۇ.

ئاراتام باغىنىڭ بىنا بولۇشى

تارىخىي ماتېرىياللاردا يېزىلىشىچە قۇمۇلنىڭ 4-ئەۋلاد ۋاڭى يۈسۈپ ۋاڭ تەدبىرلىك، يىراقنى كۆرىدىغان، قابىل كىشى بولغاچقا، ئوردا نامىدا مەخسۇس باغۋاران، راۋاق سالدۇرغاندىن باشقا، جازالىنىپ جەنۇبقا كەتكەن ئاكىسى ئىسھاق ۋاڭنىڭ ياقا يۇرتلاردا رىيازەت چېكىپ يۈرگەنلىكىنى نەزەرگە ئېلىپ، قايتىپ كەلسە مۇشۇ باغلاردا دەم ئېلىپ، جەنۇبىي شىنجاڭدا چەككەن رىيازەتلىرىنىڭ ئورنىنى تولدۇرۇپ، كۆڭلى خۇش بولۇپ، مەندىن كۆڭلى سۆيۈنۈپ قالىدۇ، دېگەن ئوي بىلەن ئوردىدىن مەخسۇس ئەمەلدار ئاجرىتىپ، قۇمۇلدىكى توققۇز غول ئېقىنلىرىنى تەكشۈرتۈپ چىققان. بۇ ئەمەلدار ھەممە تاغ ئېقىنلىرىنى تەكشۈرۈپ كۆرۈپ، ئاخىر ئاراتام تاغ ئېقىنىنىڭ مەنزىرىسى گۈزەل، ھاۋاسى ساپ، جايلاشقان ئورنى مۇۋاپىق ئىكەنلىكىنى بېكىتىپ، ۋاڭغا ئاراتام باغىنى قايتا قۇرۇش توغرىسىدا مەكتۇپ يوللىغان. يۈسۈپ ۋاڭ مەكتۇپنى كۆرۈپ ئاراتام باغىنى ياساش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈرگەن. بىر قانچە 100 كىشى تەشكىللىنىپ ئاراتام باغىنى كېڭەيتىپ ياساش جېڭىگە ئاتلانغان. ئەسلىدە بار بولغان باغچە ئاساسىدا ياڭاقلىق باغ، ئۆرۈكلۈك باغ، ئۈزۈملۈك باغ، چىلانلىق باغ، ئالمىلىق باغ، شاپتۇللۇق باغ، جىگدىلىك باغ، جۈجەملىك باغ قاتارلىق ھەر خىل مېۋە تۈرلىرى بويىچە ئايرىم-ئايرىم باغ بىنا قىلىپ تېخىمۇ چىرايلىق، تېخىمۇ ئاۋات ماكانغا ئايلاندۇرغان. ئاراتام باغ ئەسلىدىكى 300 مودىن 1000 موغا كېڭەيتىلگەن. بۇنداق رەتلىك كۆلەملەشكەن مېۋىلىك باغ ئىنتايىن ئاز ئۇچرايدۇ. ئاراتام باغىنىڭ بىنا قىلىنىشىنى شەرقىي تەڭرىتاغ ئېتىكىدىكى بىر مۆجىزە دېيىش كېرەك. ئاراتام باغ بىنا قىلىنغاندىن كېيىن قۇمۇل ۋاڭ ھەر يىلى بۇ جايغا كېلىپ، ياز ۋە كۈزلۈك دەم ئېلىش پائالىيىتى قىلغان. ئاراتامدا بولغان مېۋىلەرنىڭ تۈرى كۆپ بولۇشتىن باشقا قەنت ماددىسى يۇقىرى، ئوزۇقلۇق تەركىبى مول، كۆرۈنۈشى چىرايلىق، پارقىراق بولۇشتەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە. ئاراتام باغ ۋاڭ دەۋرىدە ئوردىغا يىلدا 5000 سەر كۈمۈش پايدا يارىتىپ بېرىشتىن باشقا، ۋاڭنىڭ ئاغىچا خېنىملىرىنى 30 مىڭ دانە سەرخىل قەغەز ياڭاق، ئالتە دادەن چىلان، 30 جىڭ ساپ جىگدە يېلىمى بىلەن تەمىنلىگەن. باغ مېۋىگە كىرىپ بولغاندىن كېيىن نەچچە ئون چاقىرىم كېلىدىغان تاش تام بىلەن قورشاپ چىققان. باغنى باشقۇرۇش تۈزۈمى ئىنتايىن قاتتىق بولۇپ، ھەرقانداق ئادەمنىڭ رۇخسەتسىز بۇ باغقا كىرىشى چەكلەنگەن. رۇخسەتسىز كىرگەن كىشى بىرەر تال مېۋە ئېلىپ قويسا جازالانغان. بىرەر پۇقرانىڭ مال-چارۋىلىرى كىرىپ قالسا باغ باشقۇرغۇچىلار تەرىپىدىن سېزىلىپ قالسا دەرھال ئۆلتۈرۈلگەن. مۇشۇنداق قاتتىق باشقۇرۇلغاچقا باغ باشقۇرغۇچىلارنىڭمۇ باغنىڭ ھەرقانداق بىرەر تۈپ مېۋىلىك دەرىخىنى كېسىشكە، سۇغارماي قۇرۇتۇپ قويۇشقا قەتئىي يول قويمايتتى. باغقا كىرىش رەسمىيىتىمۇ چىڭ بولۇپ، ۋاڭ يارلىقى بولسا ئاندىن كىرىشكە بولاتتى. مۇشۇنداق قاتتىق مۇھاپىزەت قىلىنغاچقا ۋاڭ دەۋرىدە بۇ باغ مىسلىسىز دەرىجىدە گۈللەنگەن. ئادەتتىكى جايلىرىدا ھەر خىل ئۆسۈملۈكنىڭ زىچلىقىدىن ئادەم مېڭىپ ئۆتۈش ئىنتايىن تەس بولغاچقا ئاراتام باغ ئەينى چاغدا بىر گۈزەل جەننەتنىڭ ئۆزى ئىدى. ئاراتامغا كەلگەن قەدىمكى كىشىلەر بۇ جاينىڭ مەنزىرىسىگە مەپتۇن بولغان ھالدا تۆۋەندىكى قوشاقلارنى توقۇغان.

ئاراتامنى تام دېمەڭلار،
ئاراتام بىر تاغ ئىكەن.
رەڭمۇ رەڭ گۈللەر ئېچىلغان،
مېۋىزارلىق باغ ئىكەن.
ئاراتامنى تاغ دېمەڭلار،
ئاراتام بېھىش ئىكەن.
ئۈستىدە قارلار يېغىپتۇ،
ئاستى كىشمىش ئىكەن.
ئاراتامنى تاغ دېمەڭلار،
ئاراتام بىر باغ ئىكەن.
يوللىرىدا قارغىن تىكەن،
جۈگانلىرى قارلىغاچ ئىكەن.
ئاراتامنىڭ قۇشقاچلىرى،
شاخ ئارىلاپ سايراپ ئۆتەر.
يىگىتلەرنىڭ بىچارىسى،
تام ياقىلاپ ماراپ ئۆتەر.
مەن سېنىڭ يارىڭ ئەمەسمۇ،
ئاراتامدا سۆزلىگەن.
قاۋۇلۇڭ قاشىڭدا تۇرۇپ،
بىي قاۋۇلنى ئىزدىگەن.
قۇرغۇيۇم ئۇچتى قولۇمدىن،

ئاراتامنىڭ باغىدا.
ئىزدىسەم ئىندەككە كەلمەس،
كەتتى جەننەت باغىغا.

قومۇل ۋاڭلىرى دەۋرىدە ئاراتام باغ مېۋە - چېۋىلەرنىڭ سەرخىلى بىلەن توشقان بىر گۈزەل جەننەتكە ئايلانغانىدى. بىراق قومۇل ۋاڭلىقى گۇمران بولغاندىن كېيىن بۇ باغقا كۆڭۈل بۆلىدىغان ئادەم بولمىغاچقا، بارغانچە ۋەيران بولۇشقا باشلىغان. بولۇپمۇ 1930 - يىللاردىكى قومۇل دېھقانلار ئىنقىلابى پارتلىغان ۋاقىتتا جاللات شىڭ شىسەي تەرىپىدىن كۆيدۈرۈلۈپ، قاتتىق ۋەيرانچىلىققا ئۇچرايدۇ، باغ بارغانچە كىچىكلەپ هازىرقى هالىتىگە كېلىپ قالىدۇ.

باغداش باغلىرىنىڭ بىنا بولۇشى

1740 - يىلى ئىمىن ۋاڭ كېسەل بىلەن ۋاپات بولدى. چىڭ سۇلالىسى هۆكۈمىتى قومۇلدا يۈرگۈزگەن جاساقلىق تۈزۈم بويىچە ئىمىن ۋاڭنىڭ ئوغلى يۈسۈپنى قومۇلغا ۋاڭ قىلىپ تەيىنلىدى. يۈسۈپ ۋاڭ 29 يىللىق هاكىمىيەت بېشىدا ئولتۇرۇش جەريانىدا، جۇڭغار توپىلىڭىنى باستۇرۇشتا ۋە جەنۇبىي شىنجاڭدىكى چوڭ - كىچىك خوجىلارنى باستۇرۇشتا 100 نەپەر قومۇللۇق ئۈيغۇر قوشۇنىغا باش بولۇپ چىڭ قوشۇنلىرىغا هەمكارلىشىپ جەنۇبى ۋە شىمالىي شىنجاڭ تەۋەلىرىدە كۆپلىگەن غەلىبىلىك ئۇرۇشلارنى قىلىپ، چىڭ هۆكۈمىتىگە سادىقلىقىنى ئىپادىلەپ چوڭ خىزمەت كۆرسىتىدۇ. 1759 - يىلى چىڭ سۇلالىسى هۆكۈمىتى يۈسۈپ ۋاڭغا «ئايماق» ۋاڭ دېگەن ئۇنۋانىنى بەردى. يۈسۈپ ۋاڭ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى هەربىي يۈرۈشلەردىن قايتىپ كېلىپ قومۇل خەلقىگە نۇرغۇن سېلىق سېلىپ باغ - ئوردا سالدۇرىدۇ. ئۇ بىر قېتىملىق ئوۋغا چىقىش سەپىرىدە تاغ - داۋانلارنى ئېشىپ ئوۋ قوغلىشىپ يۈرۈپ تاسادىپىي باغداش غولىنى بايقاپ قالىدۇ. ئۇ پۈتۈن باغداش غول ئىچىنى ئارىلاپ بۇ جاينىڭ ئاجايىپ ئېسىل جاي ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ بىر باغ بىنا قىلىشنى ئويلايدۇ. يۈسۈپ ۋاڭ ئوردىغا قايتىپ كېلىپ ئوردا بەگلىرىگە باغداشتا بىر مېۋىلىك باغ قىلىشنى ئويلاۋاتقانلىقىنى، باغداشنىڭ يەر تۈزۈلۈشى، باغنىڭ ئورنى، باغداشنىڭ هاۋا كىلىماتى قاتارلىق جەھەتلىرىنى تەكشۈرۈش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈرىدۇ. ئوردا بەگلىرى باغداشنى تەكشۈرۈپ كۆرۈپ، ئۇ جاينىڭ هەقىقەتەن ياخشى جاي ئىكەنلىكىنى ئاغزى - ئاغزىغا تەگمەي ماختاپ كەتكەندىن باشقا بۇ جاينىڭ نوپۇسىنىڭ ئازلىقى، باغ قىلىشقا قولايلىق بولىدىغانلىقى توغرىسىدىمۇ مەلۇمات بېرىدۇ. يۈسۈپ ۋاڭ ناهايىتى خۇرسەن بولۇپ دەرهال باغداش باغنى بىنا قىلىش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈرىدۇ. قومۇلنىڭ بەش شەهەر، 12 تاغدىكى ئۇستا باغۋەنلەرنى يىغقاندىن باشقا نۇرغۇن ئادەمنى يىغىپ باغداشقا هاشارغا ماڭغۇزدى. بۇ كىشلەر باغداش غولىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى تاغ ئالدىدىكى چوڭ بىر جاينى تۈزلەپ تاش، شېغىللارنى يۆتكەپ شىمالدىن جەنۇبقا سوزۇلغان 300 مودەك جاينى ئېچىپ مېۋىلىك باغنىڭ ئورنىنى تەييار قىلىدۇ. قومۇلدىن مۇنبەت تۇپراق ۋە باشقا نەرسىلەرنى تۆگە بىلەن يۆتكەپ چىقىپ باغچىنىڭ ئورنىغا تۆكىدۇ، باغ ئورنىنى ئوبدان سۇغىرىپ تىندۇرىدۇ. قارادۆۋىدىن ئىمىن ئۇستا دېگەن ئادەمنى باش قىلىپ، لاپچۇق، توغۇچى، راهەتباغ قاتارلىق جايلاردىن بىلىمى مول، ئۇزاق يىللىق تەجرىبىگە باي باغۋەنلەرنى تەكلىپ قىلىپ، باغداش باغقا قانچە خىل مېۋە باب كېلىدىغانلىقىنى تەجرىبە قىلىشنى بۇيرۇيدۇ. بۇ باغۋەنلەر ئىمىن ئۇستا باشچىلىقىدا هەر خىل چارە - ئامال ۋە تەجرىبە قىلىش ئارقىلىق باغداش باغقا تۆت، بەش يىلدا يەتتە خىل مېۋىلىك كۆچەتنى ئۆزلەشتۈرۈپ، باغنىڭ دەسلەپكى كۆكەرتىش ئىشىنى تاماملىغان. باغداشنى مېۋىلىك باغقا ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن نۇرغۇن ئادەم كۈچى، ماددىي كۈچ ۋە ۋاقىت كەتكەن. باغداش باغ — ئالمىلىق باغ، جىنەستىلىك باغ ۋە ئۆرۈكلۈك باغدىن ئىبارەت ئۈچ چوڭ قىسىمغا بۆلۈنگەن. يۈسۈپ ۋاڭنىڭ ئاخىرقى ئۆمۈرلىرىگە كەلگەندە باغ رەسمىي مېۋىگە كىرگەن. باغداش باغنى باشقۇرۇش قاتتىق بولغانلىقتىن باغ ئىچى ناهايىتى رەتلىك هەم گۈزەل قىلىپ لايىھەلەنگەن. بېشىر ۋاڭ دەۋرىگە كەلگەندە باغنىڭ ئالدىغا 40 ئېغىزلىق ئوردا بىنا قىلدۇرۇلۇپ باغ تېخىمۇ هەيۋەتلىك تۈسكە كىرگەن. شاھ مەھسۇت ۋاڭ دەۋرىگە كەلگەندە بۇ باغدىن هەر يىلى 3000 سەر كۈمۈش كىرىم قىلىدىغان بولغان. باغداش باغنىڭ قۇم ئالمىسى بىلەن جىنەستىسى ئىنتايىن مەشهۇر. بۇ ئېسىل باغ 1930 - يىللىرىدىكى دېھقانلار ئىنقىلابىدا جاللات شىڭ شىسەي تەرىپىدىن ئوت قويۇلۇپ ۋەيران قىلىۋېتىلدى. 1990 - يىللاردا بۇ باغقا قايتا كۆڭۈل بۆلۈنۈپ بىر قىسىم باغ ۋە قۇرۇلۇشلار ئەسلىگە كېلىشكە باشلىدى. قەدىمكى كىشىلەر باغداش باغلىرى توغرىسىدا تۆۋەندىكى قوشاقلارنى توقۇغان:

باغداشلارنىڭ تاغلىرى،
كىشمىش پۇرايدۇ باغلىرى.
قاچان كۆڭۈلدىن كېتەر،
چىنىگە قۇيۇلغان چايلىرى.
قارلىق تاغدا قار ياغادۇر،
بوستاندا تۇمان.
ئىچكىنىمدە ئوت كۆيەدۇ،
كۆڭلۈمدە گۇمان.
بىز باغداش باغىدا،
ئۆزلىرىگە قارىشىپ.
توي-تۆكۈن مەشرەپلەردە،
بىر-بىرىمىزنى مارىشىپ.
باغداش بېغى باغرىدا،
خويمۇ بوپتۇ ئالمىلار.
ئالمىدەك يارى تۇرۇپ،
يامانىنى سۆيگەن لالمىلار.
هاۋانىڭ تۇمانلارى،
ساي يەرنىڭ قۇلانلارى.
سۇ دېسەم شەربەت بەرگەن،
باغداشنىڭ جۇگانلىرى.

بالىغا ئىسىم قويۇش ئادەتلىرى

ساقىدىكى ئۇيغۇرلاردا بالا تۇغۇلغاندىن كېيىن قىز
تەرەپ ئانىسى ئۆيىگە ئاپىرىپ 40 كۈن تۇرغۇزىدۇ. شۇ ئا-
رىلىقتا بالىغا ئىسىم قويۇش ئەڭ بۇرۇن ئورۇندىلىندىغان
ئادەتلەرنىڭ بىرى. يىگىت تەرەپمۇ پوشكال سېلىپ قۇدا تە-
رەپكە ئېلىپ كېلىدۇ. ئاندىن بىر موللامنى چاقىرىپ ئۆيدە
ياغ پۇرۇتۇپ ئىسىم قويۇش پائالىيىتى ئېلىپ بارىدۇ. ئاخۇ-
نۇم تاھارەت ئالغاندىن كېيىن بالىنى قولىغا ئېلىپ قۇلىقىغا
ئەزان ئېيتىدۇ. ئاندىن ئاتا-ئانىسى تاللاپ قويغان ئىسىمنى
ئۈنلۈك قىلىپ ئاسماندىن چۈشكەن ئىسىملىرى XX بولغاي
دەپ جاكارلايدۇ. شۇنىڭ بىلەن بالىنى جەينامازغا ياتقۇ-
زۇپ، جەينامازنى بېشىدىن كۆتۈرۈپ دوملىتىپ تاشلايدۇ،
شۇنداق قىلىپ ئىسىم قويۇش پائالىيىتى ئاخىرلىشىدۇ.

ئىدەر قىلىش ئادەتلىرى

بالىنىڭ قىرقى توشقاندا يەڭگىگەن ئانىنىڭ ھۆرمىتى
ئۈچۈن ئىدەر تويى ئۆتكۈزۈلىدۇ. (ھازىر بۆشۈك توي
دەپمۇ ئاتىلىدۇ). ئىدەرنىڭ ئاساسلىق تەييارلىقىنى يىگىت
تەرەپ قىلىدۇ. ئىدەرگە ئۇرۇق-تۇغقان، قولۇم-
قوشنىلار چىللىنىلىدۇ. تۇغۇلغان بوۋاققا ئاتاپ قىز تەرەپ،
يىگىت تەرەپ، ئاتا-ئانىلار ۋە قىز-يىگىتنىڭ قېرىنداشلى-
رىمۇ تەييارلىغان خىنىلىقلىرىنى ئېلىپ كېلىپ، خالايىقنىڭ
ئوتتۇرىسىغا قويىدۇ، بۇنى سەرپا دەپ ئاتايدۇ. بۇ ئاخىر-
لاشقاندىن كېيىن ئەگەر بالا ئوغۇل بولسا ئاياللارغا ئۇپا،
ئەڭلىك، سۈرمە، ئەينەك كەلتۈرۈلىدۇ ھەمدە ئوغۇل بالى-
نىڭ ھۆرمىتى ئۈچۈن ياسىداق قىلىپ كەچتە مەشرەپ ئوي-
نايدۇ. مەشرەپتە دوست-بۇرادەر، ئۇرۇق-تۇغقانلار نەۋ-
رىلىك بولغانلىقىنى قۇتلۇقلاپ راسا تەبرىكلەپ ئوينىشىدۇ.

بالىنى بۆشۈككە سېلىش ئادەتلىرى

بالىنىڭ ئىسمى قويۇلۇپ بولغاندىن كېيىن بالىنى بۆ-
شۈككە سېلىش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلىدۇ. بوۋاق تۇغۇلۇپ
سەككىز كۈن بولغاندا بۆشۈكنى چىرايلىق جاندۇرۇپ بوۋاق-
قا يېڭى كىيىم كىيگۈزۈپ، بۆشۈكنىڭ بېشى، ئوتتۇرىسى،
ئاخىرىغا ئون دانە قارا چىراغ قىلىپ، پىلىكنى سۈيۈق
مايغا چىلاپ چىراغلارغا ئوت يېقىلىپ بوۋاقنىڭ كىچىك
ئۆيى تەبرىكلىنىدۇ. ياغ پۇرۇتۇلۇپ كىچىك-كىچىك
توقاچ، چەپەكلەر سېلىنىپ كىچىك باللار بۆشۈكنىڭ ئاس-
تىدىن مۇشۇكنى دوراپ توقاچلارنى ئۆز ئارا سۇنۇشۇپ
يەيدۇ. بوۋاق بۆشۈككە سېلىنىپ بوۋاقنىڭ ساغلام،
تېمەن، چوڭ بولۇشىنى ئۈمىد قىلىپ دۇئا-تەكبىرلەر ئېي-
تىلىپ بۇ مۇراسىم ئاخىرلىشىدۇ.

سۈننەت توي

ساقىدىكى ئۇيغۇرلارمۇ ئوغۇللىرى ئالتە، يەتتە ياشقا
كەلگەندە خەتنە قىلىدۇ. بۇ ئوغۇل بار ھەرقانداق بىر ئا-
ئىلىنىڭ تولىمۇ بەختلىك كۈنى ھېسابلىنىدۇ. ئاتا-ئانىسى
خەتنە تويى بولغان بالىغا يېڭى كىيىم-كېچەك، ئورۇن-
كۆرپە تەييارلايدۇ. بوۋىسى ياكى مومىسى بىرەر قوي
ياكى قول ئىلكىدە بارلار ئات ياكى كالا ئاتايدۇ. خەتنى-
نى بىر كىچىك توي ھېسابىدا ھېسابلاپ، ئەل-مەھەللە،
ئۇرۇق-تۇغقان، قولۇم-قوشنا، يار-بۇرادەرلىرىنى چاقى-
رىپ نەزىر-چىراغ قىلىدۇ. كەچتە بالا خەتنە قىلىنىدۇ. قە-
دىمدە ئاددىي ھالدا ئۇستۇرا، كۆيدۈرۈلگەن پاختا بىلەن
كېسىلىپ سۇ ماي سۈرۈتۈلۈپ ئون كۈندىن 15 كۈندە
ساقايتىلىدۇ، ساقىدا روزى قاسىم ئىمام ناھايىتى ئۇستا
سۈننەت قىلىدىغان كىشى ئىدى.

(ئاپتور: قۇمۇل ۋىلايەتلىك غەيرىي ماددى مەدەنىيەت مە-
راسلىرىنى قۇتقۇزۇش مەركىزىدە)

قەدىمىي لۋش مەدەنىيىتى ھەققىدە ئىزدىنىش

مەتسەئىدى مەتقاسىم

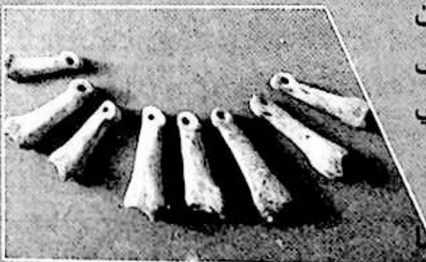

كېرىيە ناھىيەسىدىكى ئاتچان يېزىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا 40 كىلومېتىر كېلىدىغان قۇرۇمتاغ ئارىسىدا لۋش دەپ ئاتىلىدىغان بىر تەبىئىي كەنت بار. كەنتتىكى 201 ئائىلە، 923 نوپۇسنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. لۋش قەدىمدىن بۇيان قاراقۇرۇم تاغلىق رايونىدىكى قاشتېشى ئەڭ كۆپ چىقىدىغان جاي بولۇپ كەلگەن، بۇ يەردىن چىقىدىغان ئاق قاشتېشىنىڭ داڭقى دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىغا داڭلىق. شۇڭا ئۇ يىپەك يولى ئېچىلىشتىن بۇرۇنقى قاشتېشى يولى، شۇنداقلا خوتەننىڭ تارىختىن بۇرۇنقى ۋە كېيىنكى قاشتېشى مەدەنىيىتىدە ئالاھىدە ئورۇن تۇتۇپ كەلگەن. ئالىم ۋە مۇتەخەسسىسلەر تەرىپىدىن قاراقۇرۇم مەدەنىيىتىنىڭ تىپىك نامايەندىسى دەپ قارىلىپ كەلگەن لۋش قەبرىستانلىقىمۇ دەل مۇشۇ يەرگە جايلاشقان. كېرىيە دەرياسىنىڭ غول تارماق ئېقىنى بولغان لۋش دەرياسى لۋش كەنتىنى جەنۇبتىن شىمالغا كېسىپ ئۆتىدۇ. دەريانىڭ ئەتراپىدىكى دۆڭلۈك ۋە يايلاقلارغا نۇرغۇن قەدىمكى ئىزلار تارقالغان. ئۇزاق تارىخىي دەۋرلەردىن بۇيان بۇ جاي لۋش دېگەن نام بويىچە ئاتىلىپ كەلگەن. بىراق قاراقۇرۇم تاغلىق رايونىدىكى ئەڭ چوڭ قاشتېشى كېنىنىڭ بۇ يەرگە جايلاشقانلىقى، قاشتېشى زاپىسىنىڭ كۆپلۈكى ھەم ئاق قاشتېشىنىڭ داڭلىقلىقى سەۋەبىدىن كەنت نامى چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىن باشلاپ «قاشتېشى كەنتى» دەپ ئاتىلىشقا باشلىغان. 1979 ـ يىلى بۇ يەرگە قاشتېشى ئەترىتى دەپ نام بېرىلگەن. 1984 ـ يىلى قاشتېشى ئەترىتى دېگەن نامى قاشتېشى مەھەللە كومىتېتىغا ئۆزگەرتىلگەن. مەيلى قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، قاشتېشى كەنتىنىڭ ئەسلىدىكى لۋش دېگەن تارىخىي نامى كىشىلەرنىڭ ئېغىز تىلىدا داۋاملىق ساقلىنىپ، مۇشۇ تاغلىق رايوننىڭ ئومۇمىي نامى سۈپىتىدە ھازىرغا قەدەر ئىشلىتىلىپ كەلمەكتە.

1. لۋش ئاتالغۇسى توغرىسىدا

لۋش دېگەن نامنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا ھازىرغا قەدەر بىرەر يازما

ماتېرىيال ياكى خەلق ئارىسىدا تارقىلىپ كەلگەن ئاغزاكى ئۇچۇر يوق. گەرچە لوپنۇر خەلق ئويۇنلىرى ئىچىدە «لوش» دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل بالىلار ئويۇنى بولسىمۇ، لېكىن «لۇش» بىلەن «لوش» دېگەن ئاتالغۇنىڭ تەلەپپۇزى كۆرۈنەرلىك پەرقلىنىدۇ. تۈرك تىلى ۋە تۈركمەن تىلىدىكى قاراڭغۇ دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان لوش بىلەن لۇش يەنىلا مەنداش سۆز ھېسابلانمايدۇ. قەدىمكى ۋە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا لۇش ياكى شۇنىڭغا يېقىن كېلىدىغان بىرەر ئاتالغۇ بولمىغاچقا، لۇش ئاتالغۇسىنىڭ ئېتىمولوگىيەسىنى ئېنىقلاش يەنىلا قىيىن مەسىلە بولۇپ كەلمەكتە. مەن لۇش دېگەن نامنىڭ تىل تەۋەلىكى، ئېتىك مەنبەسى ۋە ئىستېمال مەنىسى توغرىسىدا خېلى كۆپ ئىزدەنگەن بولسامۇ، بىراق قانائەتلىنەرلىك يەكۈنگە ئېرىشەلمىدىم. لېكىن بۇنىڭلىق بىلەن لۇش دېگەن سۆزنى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا تەۋە سۆز ئەمەس دەپ ئېيتىشقا بولمايدۇ. چۈنكى بۇ جايدا بۇنىڭدىن 10، 15 مىڭ يىل بۇرۇن قەدىمكى ئەجدادلىرىمىز ياشىغان. لۇش دېگەن بۇ ئاتالغۇ ناھايىتى ئۇزاق تارىختا ئىگە كونا تىل بولۇپ، ئۇنىڭ پەيدا بولغىنىغا نەچچە مىڭ يىل بولغان بولۇشى مۇمكىن. شۇڭا بۇ ئاتالغۇنىڭ ئىستېمال مەنىسىنى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى بويىچە ئىزاھلاپ چۈشەندۈرگىلى بولمايدۇ. لۇشكە يېقىن بولغان ئاتچان ۋە پۇلۇ (بولۇ) تەۋەسىدىكى ياشىغان كىشىلەرمۇ ھازىرغا قەدەر لۇش دېگەن ئاتالغۇنىڭ مەنىسىنى ئىلمىي يوسۇندا چۈشەندۈرۈپ بېرەلىگىنى يوق. پەرزىمچە، بۇ سۆز قەدىمكى ئۇدۇن ساك تىلىغا تەۋە بولۇشى مۇمكىن. ئالىم ۋە تىلشۇناس مىرسۇلتان ئوسمانوف ئەپەندى ئۆزىنىڭ «خوتەندىكى دىيالېكتىنىڭ ئاق ھۇن قاتلىمى توغرىسىدا» دېگەن ماقالىسىدە «خوتەن دىيالېكتىكىدىكى بەزى فونېتىكىلىق ھادىسىلەر ۋە لېكسىكىلىق ئالاھىدىلىكلەرنى ساك تىلى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك دەپ قارايمىز» دەپ يازغان. لۇش ئاتالغۇسىنى ئۇدۇن ساك تىلىغا تەۋە تىل بولۇشى مۇمكىن دەپ ئوتتۇرىغا قويۇشۇمدىكى تۈپ ئاساس شۇكى، مىلادىيەدىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە ئۇدۇن دىيارىدا ياشىغان قەدىمكى ھۇن ۋە تۈركىي قوۋملار گەنسۇ (كەڭسۇ)، چىڭخەي (كۆكنۇر) ئەتراپىدىن كۆچۈپ كەلگەن ساكلار، چىئاڭلار، تېلىلار بىلەن قوشۇلۇپ بارغانسېرى ئاۋۇغان. كېيىنكى چاغلاردا ساكلار بارغانسېرى كۆچىيىپ، ساك تىلى ئۇدۇندىكى ئاساسلىق تىلغا ئايلانغان ۋە كەڭ ئومۇملاشقان. بۇ دەۋردىكى تىل تارىختا «ئۇدۇن ساك تىلى» دەپ ئاتالغان. ئۇدۇن ساكلىرى ئۇدۇن دىيارىدا ئۇدۇن بەگلىكىنى قۇرغان ۋە قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە ئۇدۇندىكى ئاساسلىق قەبىلە بولغان ئۇيغۇرلارغا سىڭىپ كەتكەن. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇدۇن ساك تىلى ئۇدۇن دىيارىدىكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ مۇھىم تەركىبىگە ئايلانغان. كېيىنكى چاغلاردا ئۇدۇن ساك تىلى دۇنيادىكى «ئۆلگەن تىل» قاتارىدىن ئورۇن ئالغان. بۇ يەردە شۇنى تەكىتلەپ ئۆتۈش زۆرۈركى، ئۇدۇن ساك تىلى خاس ساكلارنىڭ تىلى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە ھون ۋە تۈركىي قوۋملارنىڭ ئارىلاشما تىلىنى كۆرسىتىدۇ. شۇڭا، بۇ تىلدا تۈركىي قوۋملارنىڭ تىل ئادىتى ۋە شەكلى قويۇق ساقلىنىپ كەلگەن. ھازىرغا قەدەر خوتەن ئۇيغۇرلىرى ئىشلىتىپ كېلىۋاتقان سۆز ـ ئىبارىلەر ئىچىدە ئۇدۇن ساك تىلىغا تەۋە سۆزلەر يەنىلا مەۋجۇت. مەسىلەن، سەل دېگەن سۆز ئۇدۇن ساك تىلى بولۇپ، ئۇ كەلكۈن دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. مانا مۇشۇنىڭغا ئوخشاش لۇش دېگەن سۆزنىمۇ ئۇدۇن ساك تىلى بولۇشى مۇمكىن دەپ قاراشقا بولىدۇ. مەيلى قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر لۇش دېگەن بۇ ئاتالغۇ ئۈستىدە داۋاملىق ئىزدىنىشكە ۋە تەتقىقات ئېلىپ بېرىشقا توغرا كېلىدۇ.

2. قەدىمكى لۇش مەدەنىيىتىنىڭ بايقىلىشى

قەدىمكى لۇش مەدەنىيىتىنىڭ شانلىق نامايەندىسى بولغان لۇش قەبرىستانلىقى يەرلىك چارۋىچىلار تەرىپىدىن

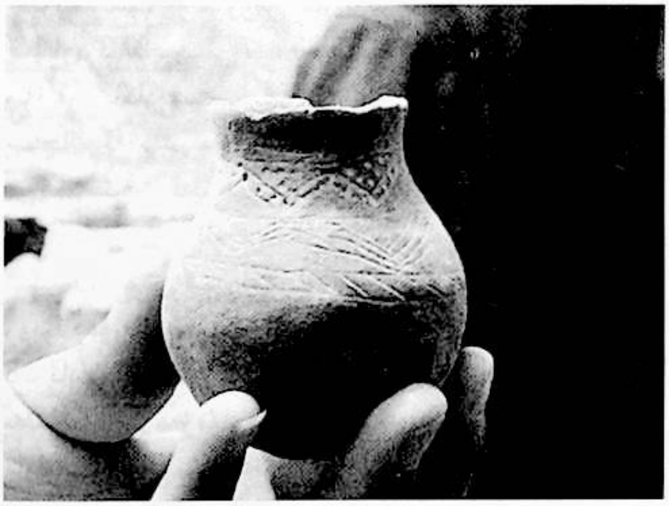

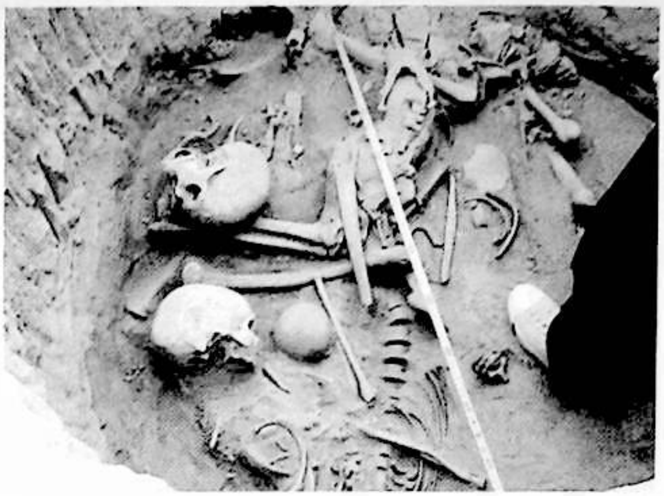

خېلى بالدۇر بايقالغان بولسىمۇ، لېكىن ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈشتىن مۇستەسنا بولۇپ كەلگەچكە، بۇ جاينىڭ قەدىمكى مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكى يەنىلا بىر سىر ئىدى. 2002 ـ يىلى 7 ـ، 8 ـ ئايلاردا جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى شىنجاڭ ئەترىتى ئەزالىرى قاراقۇرۇم تېغىنىڭ شىمالىي ئېتىكىدە قەدىمكى قاشتېشى يولىنى تەكشۈرۈش جەريانىدا، يەرلىك پېشقەدەم چارۋىچىلارنىڭ ئارقا بۇلاق دېگەن يەردىن ئۈچ دانە كوزا، بىر دانە جەسەت بايقىغانلىقى توغرىسىدىكى يىپ ئۇچىغا ئاساسەن، دۆڭلۈكنىڭ جەنۇبىدىكى تىك يار تەرەپتە ئېچىلىپ قالغان قەبرىلەرنى، ساپال بۇيۇملار ۋە ئادەم سۆڭىكىنى تاپقان. تېرىۋالغان ئادەم سۆڭىكىنى كاربون ئوكسىدى بىلەن تەكشۈرگەندە، نەتىجىسى 2950 يىل بولۇپ چىققان. ئۇلار بۇ قەبرىستانلىقتا قاراقۇرۇم تېغى رايونىدا ھازىرغىچە بايقالغان ئەڭ قەدىمكى مەدەنىيەت يوشۇرۇنغان بولۇشى مۇمكىن دەپ پەرەز قىلىپ، قەبرىستانلىقتا قۇتقۇزۇش خاراكتېرلىك قېزىشنى ئىلتىماس قىلغان. 2003 ـ يىلى 7 ـ، 8 ـ ئايدا جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى شىنجاڭ ئەترىتى دۆڭنىڭ جەنۇبىدىكى تىك يار يېنىدىكى سەككىز ئېغىز قەبرىنى قازغان. قەبرىنىڭ شەكلى، دەپنە ئۇسلۇبى، دەپنە ئادىتى قاتارلىقلارنى دەسلەپكى قەدەمدە ئىگىلەپ، لۇش قەبرىستانلىقىنى دەسلەپكى قەدەمدە بىرونزا دەۋرىگە تەۋە قەبرە دەپ قارىغان. 2004 ـ يىلى 7 ـ، 8 ـ ئايدا تارىختىن بۇرۇنقى بۇ قەبرىستانلىقتىكى مەدەنىيەتنىڭ خاس مەزمۇنى، كۆلىمى، ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى قاتارلىق ئەھۋاللارنى يەنىمۇ بىر قەدەر ئىلگىرىلىگەن ھالدا چۈشىنىش ئۈچۈن، ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى شىنجاڭ ئەترىتى 2003 ـ يىلىدىكى خىزمەتلەر ئاساسىدا، دۆڭنىڭ ئوتتۇرا ۋە جەنۇبىي قىسمىدىن 600 كۋادرات مېتىردىن ئارتۇق ئورۇننى قېزىپ، 20 نەچچە قەبرىنى بايقىغان. شۇ قېتىمقى قېزىش ئارقىلىق لۇش قەبرىستانلىقىنىڭ جايلىشىش دائىرىسى ئاساسەن ئېنىقلىنىپ، ئومۇمىيۈزلۈك تازىلاشقا ئۇل سېلىنغان. 2005 ـ يىلى 5 ـ، 7 ـ ئايدا، ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى شىنجاڭ ئەترىتى دۆڭنىڭ قېپقالغان قىسمىدا قېزىش ئېلىپ بېرىپ، جەمئىي 23 قەبرىنى بايقىغان. شۇنىڭ بىلەن پۈتكۈل قەبرىستانلىق ئومۇمىيۈزلۈك قېزىپ تازىلانغان. ئۈچ يىل جەريانىدا جەمئىي 52 قەبرە قېزىلغان. قېزىلغان ئومۇمىي دائىرە 400 كۋادرات مېتىرغا يەتكەن. مانا شۇنىڭدىن بېرى قەدىمكى لۇش مەدەنىيىتى بىر خىل ئارخېئولوگىيەلىك مەدەنىيەت سۈپىتىدە تونۇلۇشقا باشلىغان. 2010 ـ يىللاردىن كېيىن قەدىمكى لۇش مەدەنىيىتى دېگەن بۇ ئۇقۇم خوتەندىكى بىر قىسىم تارىخ ۋە مەدەنىيەت تەتقىقاتچىلىرى تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنىپ، قەدىمكى لۇش مەدەنىيىتى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ مۇھىم بىر بەلبېغى دەپ قارالغان. مەنمۇ شۇ قاتاردا قەدىمكى لۇش مەدەنىيىتىنى قاراقۇرۇمدىكى ئۇنتۇلغان قەدىمكى مەدەنىيەت دەپ قاراپ، بۇ جەھەتتە ئىزدەندىم ۋە تەتقىقات ئېلىپ باردىم. ئېنىقكى، لۇش قەبرىستانلىقى ۋەكىللىكىدىكى قەدىمكى لۇش مەدەنىيىتى تەتقىقاتى خاس قەبرىستانلىق توغرىسىدىكى تەتقىقات بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە رايون ھالقىغان، چېتىلىش دائىرىسى كەڭ، ئۆزگىچە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە يېڭى بىر تۈرلۈك مەدەنىيەت تەتقىقاتى ھېسابلىنىدۇ.

3. ئىگىلىك شەكلى

لۇش دىيارىدا ياشىغان قەدىمكى ئەجدادلىرىمىز ئەڭ بالدۇر تەبىئەت دۇنياسىدىكى ھەر خىل پايدىلىق ئۆسۈملۈكلەر، دەرەخلەرنىڭ مېۋىلىرىنى تېرىپ يەپ ھايات كەچۈرگەن. بۇ خىل تەرمىچىلىك ئۇسۇلى لۇش ئادەملىرىنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى ئىپتىدائىي ئىگىلىك شەكلى ھېسابلىنىدۇ. كېيىن ئۇلار ئوۋچىلىق ۋە چارۋىچىلىقنى ئۆزلىرىنىڭ ئاساسلىق ئىگىلىك شەكلى قىلغان. ساپال بۇيۇملار دېھقانچىلىق مەدەنىيىتىنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، دېھقانچىلىق بارلىققا كەلگەندىن كېيىن ئىختىرا بولغان. لۇش ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى جايلاردىن ۋە قەبرىلەردىن

كــوزا قــاتــارلــق ســاپــال بۇيۇملارنىڭ كــۆپلــەپ بايقالغانلىقىدىن قارىغاندا، قەدىمكى لــۇش ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى ئــاھالىلەر خېلى بــالدۇرلا ئــوۋچىلىق ۋە چــارۋىچىلىق تــۇرمۇشىنى باشتىن كۆچۈرۈپ، مۇقىم ئولتۇراق تۇرمۇش كەچۈرۈشكە ھەمدە قوشۇمچە دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشقا ئۆتكەن. يەنە شۇنىمۇ تەكىتلەپ ئۆتۈش كېرەككى، لۇش رايونىنىڭ قەدىمكى ئىگىلىك شەكلىدە ئوۋچىلىق، چارۋىچىلىقتىن باشقا يەنە دېھقانچىلىقتىن ئىبارەت ئىگىلىك شەكلىمۇ تەڭ مەۋجۇت بولغان. لــۇش رايونىنىڭ بۈگۈنكى جــۇغراپىيەلىك ئەھۋالىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، بۇ جــاي ئــوۋچىلىق ۋە چارۋىچىلىق ۋە قوشۇمچە دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشقا باب كېلىدۇ. تۇپراق قاتلىمىدا سېغىز ماددىسى بىر قەدەر كــۆپ. بــۇ كــۆلەلچىلىقنى تــەرەققىي قــىلدۇرۇشقا ۋە دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشقا مۇۋاپىق كېلىدۇ. يەنە بۇ يەرنىڭ تۆت ئەتراپى يايلاق بىلەن ئورالغان. قەدىمكى لۇش دىيارىدا ياشىغان ئەجدادلىرىمىز مىلادىيەدىن خېلى بالدۇرلا بۇ خىل ئەۋزەللىكتىن پايدىلىنىپ، ئوۋچىلىق، چارۋىچىلىق ۋە قوشۇمچە دېھقانچىلىققا تايىنىپ تىرىكچىلىك قىلغان. لــۇش رايــونىغا ياۋايى ھايۋانلار مەركەزلىك تارقالغان. ئىلگىرى بۇ جايدا ياۋا تۆگە، ياۋا قوتاز، تىبەت ياۋا ئېشىكى، يىلپىز، بۆكەن، بۆرە، سۇغۇر، بۇغا، ئارقار، تارىم توشقىنى، قوي، بۇلغۇن، تاغ تېكىسى، كۆكيامان، كۆكمەت، كەكلىك، ئۇلا قاتارلىق ھايۋانات ۋە قۇشلار بولغان، بۇ ئوۋچىلىق ۋە چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنىڭ ئۇزاق مۇددەت مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىدا مۇھىم رول ئوينىغان.

M9 تاش دۆۋە قەبرىدىن يا ئوقى ئۇچى، M46 تاش قورشاۋ قەبرىدىن بىر دانە مىس ئوق ئۇچى، M55 تاش قورشاۋ قەبرىدىن مىس نەيزە ئۇچى، مىس پالتا، M46، M7، M3، M16، M9، M5 قاتارلىق بەش قەبرىدىن مىستىن ياسالغان ئوقيا بېشى، M10، M16 M12، M55 قاتارلىق تۆت قەبرىدىن مىستىن ياسالغان ئات جابدۇقلىرىنىڭ بايقىلىشى، M10 تاش قورشاۋ قەبرە ئېغىزىغا تــوشقۇزۇلغان تــوپىلارنىڭ ئارىسىدىن ئۆچكە سۆڭىكى، ئات باش سۆڭىكى، M55، M17، M32، M30 M21، M18، M12، M1 نومۇرلۇق قەبرىلەردىن مۈڭگۈزدىن ياسالغان ئېغىزدۇرۇق، سۆڭەكتىن ياسالغان ئوقيا قاتارلىقلارنىڭ بايقىلىشى ئوۋچىلىق ۋە چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنىڭ ئورتاق مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ.

4. ئېتىقاد شەكلى

لۇش تاغلىق رايونىنى مەركەز قىلغان ئەتراپتىكى تاغلىق رايونلاردىن بايقالغان مىلادىيەدىن بۇرۇنقى دەۋرگە مەنسۇپ تېپىندىلارنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىدىن قارىغاندا، قاراقۇرۇم تاغلىق رايونىدا ياشىغان قەدىمكى ئەجدادلىرىمىز شامانىزم ئېتىقادىغا چوقۇنغان. قەدىمكى لۇش مەدەنىيىتى تارقالغان جايلاردىكى قەبرىستانلىقلاردا قەبرە ئاساسەن تاش قورشاۋ قەبرە ۋە تاش دۆۋە قەبرىدىن ئىبارەت ئىككى تۈر بويىچە ياسالغان. قەبرىستانلىقتىكى ئۆلگۈچىنىڭ روھىغا سېغىنىش، تىلاۋەت قىلىش ئۈچۈن ياسالغان ئوچاقلارمۇ دۈگىلەك شەكلىدە بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسىدە كۆيگەن ئوتنىڭ ئىزنالىرى بار. لۇش قەبرىستانلىقىدىكى 52 قەبرىنىڭ ئىچىدە 39 تاش قورشاۋ قەبرە، 13 تاش دۆۋە قەبرە بار. قالغانلىرى تاش قورشاۋ قەبرە ھېسابلىنىدۇ. خېلى كۆپ ساندىكى قەبرىنىڭ تاش دۆۋىسى ياكى تاش قورشاۋىنىڭ شەرقىگە دىيامېتىرى 40 ـ 60 سانتىمېتىر كېلىدىغان تاش چەمبىرەك ئورۇنلاشتۇرۇلغان. قىسمەن تاش چەمبىرەكلەرنىڭ ئىچىدە ئوت كۆيگەن ئىز بار. دەپنە ئۇسۇلى جەھەتتە كۆپىنچە ئوڭدىسىغا تىزىنى ئېگىپ، يۈزىنى ئاسمانغا قارىتىپ ياتقۇزۇش ئۇسۇلى قوللىنىلغان. مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى ئاتەشپەرەسلىكنىڭ تىپىك ئالامەتلىرى بولۇپ، تاغلىق رايوندىكى قەدىمكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئىپتىدائىي دىنىي ئېتىقاد شەكلىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. لۇش ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى ئەجدادلىرىمىز مىلادىيەدىن نەچچە

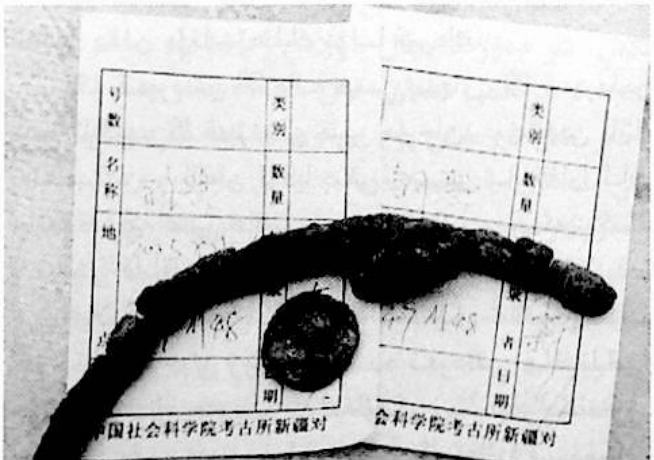

مىڭ يىل ئىلگىرى ئوت ئىشلىتىشنى، ئوتتىن پايدىلىنىشنى بىلگەن ۋە مەدەنىيەت دەۋرىگە بالدۇر قەدەم قويغان. 1970 - يىللارغا قەدەر ئاتچان تاغلىق رايونىدا بەزى ئاھالىلەرنىڭ ئۆيىنى تاش تىزىپ دۈگىلەك ياكى يېرىم دۈگىلەك شەكىلدە سېلىشى ئېھتىمال شامانىزم ئېتىقادىنىڭ ئاخىرقى ئىزنالىرى بولۇشى مۇمكىن. ھازىرغا قەدەر بۇ يەردىن مۇشۇ خىل شەكىلدە سېلىنغان ئۆي ياكى ئېغىل - قوتانلارنى ئۇچراتقىلى بولىدۇ. بۇ جايدىكى بەزى كىشىلەر ئارىسىدا «تاغدا تۇرساڭ، تەڭرىنىڭ جامالىنى كۆرگەندەك بولىسەن» دېگەن ھېكمەتلىك سۆز بار.

5. قول ھۈنەرۋەنچىلىك

لۇش ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى تاغلىق رايوندا ياشىغان قەدىمكى ئەجدادلىرىمىز يېڭى تاش قورال دەۋرى ۋە برونزا (مىس) قوراللار دەۋرىدە ئىپتىدائىي شەكىلدىكى قول ھۈنەرۋەنچىلىكنى مۇئەييەن دەرىجىدە تەرەققىي قىلدۇرغان. بۇ جايلاردىن تېپىلغان قول ھۈنەرۋەنچىلىك بۇيۇملىرى ئىچىدە ساپال، بېزەك بۇيۇملار، تۇرمۇش ۋە ئىشلەپچىقىرىش بۇيۇملىرى ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. لۇش رايونىنىڭ تۇپراق قاتلىمىدا ئەينەك ئىشلەپچىقىرىدىغان كۋارتس، ساپال ۋە فارفۇر بۇيۇم ئىشلەپچىقىرىدىغان دالا شپاتى، خىش ئىشلەپچىقىرىدىغان سېغىز توپا، سېرىق توپا، مەرمەر تاش، بازالت، خرۇستال، ئاق چىرىمتال، ئانار تېشى، قۇم - شېغىل ۋە مېتال تاۋلاشقا كېتەرلىك قېزىلما بايلىق بار. بۇ ئەۋزەل شارائىت قول ھۈنەرۋەنچىلىكنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا مۇھىم ئاساس ياراتقان. ساپال بۇيۇملارنىڭ بارلىققا كېلىشى، مىس ۋە تۆمۈر قوراللارنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشى شۇ دەۋرگە نىسبەتەن زور بىر يېڭىلىق بولۇپ، ماددىي ھەم مەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ مۇئەييەن دەرىجىدە تەرەققىي قىلغانلىقىنىڭ بەلگىسى ھېسابلىنىدۇ. بولۇپمۇ ئاياللارنىڭ زىبۇ زىننەت بۇيۇملىرى ۋە گىرىم بۇيۇملىرى ئىشلەتكەنلىكى كىشىنى ھەيران قالدۇرىدۇ. قول ھۈنەرۋەنچىلىكنىڭ تەرەققىي قىلغانلىقى يەنە شۇ دەۋر كىشىلىرىدە گۈزەللىك قارىشىنىڭ مۇئەييەن دەرىجىدە شەكىللەنگەنلىكىنىڭ روشەن بەلگىسىدۇر.

لۇش قەبرىستانلىقىدىن بايقالغان جەمئىي 268 پارچە (يۈرۈش) بۇيۇم ئىچىدە ساپال بۇيۇم 80 دانە بولۇپ خېلى كۆپ سالماقنى ئىگىلەيدۇ. لۇش ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدا ياشىغان كۇلالچىلار مىلادىيەدىن نەچچە مىڭ يىل بۇرۇن قولدا ياسالغان ساپال بۇيۇملارنى خۇمداندا پىشۇرۇشنى بىلگەن. ئۇلار ساپال بۇيۇملارنى ناھايىتى چىرايلىق ياساش بىلەن بىللە، يەنە ئۇنىڭغا ھەر خىل نەقىشلەرنى چېكىپ، سەنئەت خاراكتېرىنى ئاشۇرغان. بۇ ئارقىلىق ساپال بۇيۇملار خاس تۇرمۇش بۇيۇمى سۈپىتىدە ئىشلىتىلىپلا قالماستىن، بەلكى يەنە گۈزەل سەنئەت بۇيۇمى ۋە ھەمدەپنە بۇيۇمى قاتارىدا ئىشلىتىلگەن. ساپال بۇيۇملارنىڭ كۆپىنچىسىنىڭ ئۈستىدە گۈل نۇسخىلىرى بار. ئاساسلىق نۇسخىلىرىدىن ئۈچ بۇرجەك گۈللۈك نۇسخا، پۇرجۇن گۈللۈك نۇسخا، رومبا شەكىللىك نۇسخا، تور شەكىللىك نۇسخا ۋە دولقۇنسىمان نۇسخا قاتارلىقلار چۈشۈرۈلگەن. بۇغداي باشقى شەكىللىك نۇسخا ۋە يانتۇ شەكىللىك نۇسخىلارمۇ ئۇچرايدۇ. گۈل نۇسخىلار ئاساسەن چوقۇپ (سانجىپ) ياكى جىجىپ چىقىرىلغان. قىسمەنلىرىگە بېسىش ئارقىلىق ياكى لاي بىلەن چاپلاپ گۈل نۇسخىسى چىقىرىلغان. لۇش قەبرىستانلىقىدىن قېزىلغان 52 قەبرىنىڭ 35 دە لېپىغا قۇم ئارىلاشتۇرۇلغان قىزىل رەڭلىك كوزا، كىچىك قۇلاقلىق كوزا، تاق قۇلاقلىق كوزا، جۈپ قۇلاقلىق كوزا، چوڭ قورساقلىق كوزا، تۈز ئېغىزلىق كومزەك، يۇملاق يانلىق كومزەك، يىغما ئېغىزلىق كومزەك، تۈز گىرۋەكلىك ئىستاكان، تەخسە قاتارلىق 80 دانە ساپال بۇيۇمنىڭ بايقىلىشى ئەينى ۋاقىتتىكى كىشىلەر ئارىسىدا كوزىنىڭ كەڭ ئومۇملاشقانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. يەر قاتلىمىنىڭ ئۈستى تەرىپىدىن قېزىۋېلىنغان ئۇزۇن تۇتقۇچلۇق ساپال چۆگۈن چاق بىلەن ياسالغان، شۇنچە كۆپ قەبرىدە كوزىنىڭ ھەمدەپنە بۇيۇمى قاتارىدا قويۇلغانلىقى شۇ دەۋر كىشىلىرىنىڭ ئۆرپ-ئادىتى، ئېتىقاد شەكلى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك.

19 قەبرىدىن 26 دانە مىس پىچاق، 20 قەبرىدىن مىس تۈگمە، 16 قەبرىدىن مىس مارجان، بۇنىڭدىن باشقا يەنە مىستىن ياسالغان ئوقيا بېشى، مىستىن ياسالغان ئات جابدۇقلىرى، مىس ھالقا، مىس بىلەزۈك، مىس ئەينەكنىڭ بايقىلىشى قاراقۇرۇم تاغلىق رايونى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى جايلاردا مىلادىيەدىن نەچچە مىڭ يىل ئىلگىرى مىسكەرچىلىكنىڭ خېلى زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. ھەممىمىزگە مەلۇمكى، مىسكەرچىلىك رۇدىلاردىن مىس ھاسىل قىلىپ، ئۇنى ئوتداندا قىزدۇرۇپ

ئېرىتىپ، ئۇنىڭدىن ھەر خىل بۇيۇملارنى ياساشنى كۆرسىتىدۇ. يۇقىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن ماددىي پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا، قاراقۇرۇم تاغلىق رايونىدىكى مەسكەرلەر خېلى بالدۇرلا مىس ئېرىتىش ۋە ئۇنىڭدىن تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى ئىشلەپچىقىرىشنى بىلگەن. مىس مارجان، مىس ھالقا، مىس بىلەزۈكنىڭ ياسالغانلىقى زەرگەرچىلىكنىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى، مىس تۈگمىنىڭ بايقىلىشى كىشىلەرنىڭ كىيىم-كېچەككە تۈگمە بېكىتىپ، مەدەنىي كىيىم كىيىشكە ئادەتلەنگەنلىكىنى، مىس ئەينەكنىڭ بايقىلىشى كىشىلەرنىڭ ئۆز ئەكسىنى كۆرۈش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولغانلىقىنى، شۇنداقلا كىشىلەرنىڭ، بولۇپمۇ ئاياللارنىڭ گۈزەللىككە ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ.

تاشچىلىق ئۇيغۇر قەدىمكى زامان قول ھۈنەرۋەنچىلىكىدە ئەڭ بۇرۇن بارلىققا كەلگەن بىر تۈرلۈك ھۈنەر-كەسىپ بولۇپ، ئۇ كونا تاش قوراللار دەۋرىدە ئىختىرا قىلىنغان. قاراقۇرۇم تاغلىق رايونىدا ياشىغان قەدىمكى ئەجدادلىرىمىز بۇنىڭدىن تەخمىنەن 10، 15 مىڭ يىللار ئىلگىرى تاشنى تاشقا ئۇرۇپ-سوقۇپ، ئەمگەك قوراللىرى، ئوۋ قوراللىرى، تۇرمۇش بۇيۇملىرى ۋە بېزەك بۇيۇملارنى ياسىغان. لۇشنى مەركەز قىلغان ئەتراپتىكى جايلاردىن تاشتىن ياسالغان مارجان، ئۈزۈنچاق ۋە چاسا شەكىللىك بىلەي تاش، ئۈچ بۇرجەكلىك بىلەي تاش، قاشتېشى ئاسقۇ قاتارلىقلارنىڭ تېپىلىشى بۇ يەردىكى ئاھالىلەر ئارىسىدا تاشچىلىق ھۈنەر-سەنئىتىنىڭ خېلى كەڭ دائىرىدە ئومۇملاشقانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. يەنە بىر جەھەتتىن لۇش قەبرىستانلىقىدىكى M40 نومۇرلۇق قەبرىدىن 246 دانە تاش مارجاننىڭ بايقىلىشى كىشىنى ھەيران قالدۇرىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا يەنە قەدىمكى لۇش ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى جايلاردا كېيىن يەنە مىس، تۆمۈر قوراللار بارلىققا كەلگەن. شۇ دەۋردە مېتال تاۋلاش ۋە تۆمۈرچىلىك زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان. قول ھۈنەرۋەنلەر يەنە ياغاچتىن ھەر خىل تۇرمۇش بۇيۇمى ۋە ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىنى ياسىغان. قىسقىسى، مىلادىيەدىن بۇرۇن ۋە كېيىنكى دەۋرلەردە قەدىمكى لۇش رايونىدا قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئەنئەنىۋى كەسىپ سۈپىتىدە ئۇزاق مەددەت داۋاملىشىپ، لۇش مەدەنىيىتىنىڭ بارلىققا كېلىشىدە ئاساسلىق رول ئوينىغان.

6. ئاياللارنىڭ زىبۇ زىننەت ۋە گىرىم بۇيۇملىرى

لۇش ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىن تېپىلغان قاشتېشى مارجان، ھېيقىق، تاش مارجان، تۈگمە، شۇنداقلا M52، M50، M44، M41، M40، M32، M26، M22، M18، M9، M6، M2 نومۇرلۇق 12 قەبرىدىن تاشتىن ياسالغان قاش قەلەم (ئاياللارنىڭ قاشلىق ئېتىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان بوياق ماتېرىيالى) ۋە كۆمۈر جەۋھىرى (قاشلىق)، M3، M9، M16 نومۇرلۇق قەبرىلەردىن ئالتۇن ھالقا، ئالتۇن مارجان، ئالتۇن تاسما، M1، M12، M18، M21، M30، M32، M17، M55 نومۇرلۇق قەبرىلەردىن ئاساسلىقى قولۇلە قېپى، سەدەپ قۇلۇلە قېپى، قۇلۇلىدىن ياسالغان مارجان، سۆڭەكتىن ياسالغان تارغاق، سۆڭەكتىن ياسالغان بېزەك ۋە مىس كۆزگۈ تېپىلغان. قەدىمكى لۇش ئاياللىرى يۇقىرىقىدەك زىننەت بۇيۇملىرى ۋە گىرىم بۇيۇملىرىنى ئىشلىتىش ئارقىلىق ئۆزلىرىنى زىننەتلەپ، تېخىمۇ جەزىبىدار ۋە گۈزەل كۆرۈنۈشكە تىرىشقان. ئۇلار ئىشلەتكەن زىننەت بۇيۇملىرى ئاسماندىكى يۇلتۇز، ئاي ۋە تەبىئەت دۇنياسىدىكى گۈل-گىياھلاردىن ئۆرنەك ئېلىپ ۋە شۇنىڭغا تەقلىد قىلىپ ياسالغان بولۇپ، ئۇنىڭغا توتېم ئېتىقادى بىلەن شامانىزم ئېتىقادىنىڭ تەسىرى سىڭگەن. ئۈزۈك قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «يۈزۈك» دەپ ئاتىلاتتى ھەم خوتۇن-قىزلارنىڭ بويۇن ۋە قۇلاقلىرىدا زىننەت بۇيۇمى بولۇپ ئەكس ئەتكەن. قەدىمكى لۇش ئاياللىرى ئۈزۈككە قاشتېشىدىن كۆز سېلىپ ئىشلەتكەن. ئۇلارنىڭ بۇنداق قىلىشتىكى مەقسىتى بىر جەھەتتىن گۈزەللىك ئۈچۈن بولغان بولسا، يەنە بىر جەھەتتىن ئۇلارنىڭ نەزەرىدە قاشتېشى ئۇلارنى يامان كۆزدىن، چاقماقتىن ساقلاپ قالاتتى. بۇنىڭدىن باشقا يەنە قەدىمكى لۇش ئاياللىرىنىڭ زىرە (كۈپە)، يىنچۇ تولغاق (ئۈنچە ھالقا)، بوغماق، ئالتۇن باقان (ئالتۇن زەنجىر)، مونچاق، ئېپار سۆكتىن ياسالغان «بوز مۇنچاق» ئىشلەتكەن ياكى ئىشلەتمىگەنلىكىنى بۇنىڭدىن كېيىنكى تەتقىقاتلاردا ئىزدىنىپ كۆرۈشكە ئەرزىيدۇ.

بىز قەدىمكى لۇش ئاياللىرىنىڭ گۈزەللىك قارىشىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان زىبۇ زىننەت بۇيۇملىرى ۋە گىرىم بۇيۇملىرىنىڭ ئىشلىتىلگەنلىكىگە قاراپ، ئۇلارنىڭ يەنە يۈزىگە سۈرتىدىغان ئاچ قىزىل بوياقتىن ياسالغان ئەڭلىك ئىشلەتكەنلىكىنى پەرەز قىلالايمىز. شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە ئۇلارنىڭ تۈگمىنى زىننەت بۇيۇمى ئورنىدا ئىشلىتىپلا قالماستىن، بەلكى يەنە كىيىم-كېچەكلەرنىڭ ئالدىنى ئېتىش ئۈچۈن ئىشلەتكەنلىكىنى جەزملەشتۈرەلەيمىز. بۇنىڭدىن قارىغاندا، قەدىمكى لۇش ئاياللىرى ۋە

ئەرلىرى كىيىم ـ كېچەككە تۈگمە قاداپ، مەدەنىي كىيىنىشنى ئادەتكە ئايلاندۇرغان.

7. قەدىمكى لۇش مەدەنىيىتىنىڭ تارىخىي قىممىتى

قاراقۇرۇم تاغلىق رايونىغا تارقالغان سانجۇ قىيا تاش رەسىملىرى، كېيىكتاغ قىيا تاش رەسىملىرى، مۆلجەرتاغ قىيا تاش رەسىملىرى قاتارلىق تېپىلمىلار ئىلگىرى قاراقۇرۇم تاغلىق رايونىدىن بايقالغان ئەڭ بۇرۇنقى مەدەنىيەت ئىزنالىرى ھېسابلانغان بولسا، ئەمدىلىكتە لۇش ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىن بايقالغان مەدەنىيەت بۇيۇملىرى قاراقۇرۇم تاغلىق رايونىدىن بايقالغان ئەڭ قەدىمكى مەدەنىيەت ئىزنالىرى دەپ قارىلىپ كەلمەكتە. قەدىمكى لۇش مەدەنىيىتىنى تېخىمۇ چوڭقۇر تەتقىق قىلىش مىلادىيەدىن بۇرۇنقى خوتەن رايونى، شۇنداقلا قەدىمكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىشتا بىزنى زۆرۈر بولغان ماددىي پاكىتلار بىلەن تەمىنلىدى. شۇنداق ئىكەن بۇ يېڭى تەتقىقات تېمىسى ئۇستىدە داۋاملىق ئىزدىنىپ، تارىختىن بۇرۇنقى ۋە كېيىنكى قاراقۇرۇم تاغلىق رايونىنىڭ تارىخى، مەدەنىيىتى، جۇغراپىيەسى، ئىنسانشۇناسلىقى توغرىسىدىكى سىردىنى ئېچىشقا توغرا كېلىدۇ. بىز قەدىمكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىگە نەزەر تاشلىغاندا، ئۇنى دائىم قىياسەن ھالدا پەرەز قىلىپ، ئارخېئلوگىيە ۋە يېڭى بايقاشلارغا سەل قاراپ كەلدۇق. مانا ئەمدى قەدىمكى قاراقۇرۇم مەدەنىيىتىگە لۇش مەدەنىيىتىدىن ئىبارەت يەنە بىر يېڭى تەتقىقات تېمىسى قوشۇلدى. لۇش ھەقىقەتەنمۇ بىر سىرلىق جاي، ئۇنىڭغا بىز تېخىچە بىلىپ يەتمىگەن نۇرغۇن تارىخ ۋە مەدەنىيەت سىڭىپ كەتكەن. مېنىڭ بۇ يەردە بايان قىلغانلىرىم پەقەت ئۇنىڭ بىر تامچىسى خالاس.

«لۇش قەبرىستانلىقىنى سىستېمىلىق، ئومۇمىيۈزلۈك ئارخېئولوگىيەلىك قېزىش ئارقىلىق، مۇكەممەل ئارخېئولوگىيەلىك ماتېرىيالغا ئىگە بولدۇق، بۇ بىزنى قاراقۇرۇم تېغى رايونىنىڭ بۇنىڭدىن 3000 يىل ئىلگىرىكى مەدەنىيىتىنىڭ ھەقىقىي سىرىنى ئېچىپ بېرىش ئۈچۈن مۇمكىنچىلىك بىلەن تەمىنلىدى، شۇنىڭ بىلەن بىللە شىنجاڭ رايونىنىڭ تارىختىن ئىلگىرىكى دەۋرىدىكى ئارخېئولوگىيەشۇناسلىق مەدەنىيىتى سىستېمىسىنىڭ تۇرغۇزۇلۇشىغا بەلگىلىك ئاساس ياراتتى. قېزىۋېلىنغان بۇيۇملارنىڭ يەرلىك ئالاھىدىلىكى ناھايىتى كۈچلۈك بولۇپ، ساپال بۇيۇملار قولدا ياسالغان ئۇزۇك سىزىقلار ئارقىلىق گېئومېترىك گۈل نۇسخىسى چۈشۈرۈلگەن مېتال بۇيۇملار ئىسكىف مەدەنىيىتىدىن بۇرۇن بولۇپ، قاشتاش بۇيۇم ۋە تۆمۈر بۇيۇملار قاراقۇرۇم تېغى رايونىدىن قېزىۋېلىنغان ئەڭ قەدىمكى بۇيۇملار ھېسابلىنىدۇ. لۇش قەبرىستانلىقى ئەتراپىدىكى مۇناسىۋەتلىك قەبرىلەرنى قېزىپ بېقىشنى ئويلىشىپ بېقىش لازىم. بۇ ئارقىلىق لۇش مەدەنىيىتى ئۇقۇمىنى ئوتتۇرىغا قويۇش، شۇنىڭ بىلەن بىللە مۇناسىۋەتلىك تەتقىقاتلارنى كۈچەيتىش ۋە ئىلگىرى سۈرۈش لازىم»①.

پايدىلانما:
«لۇش قەبرىستانلىقىنى ئارخېئولوگىيەلىك قېزىش دوكلادى»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى» ژۇرنىلى، خەنزۇچە، 2006 ـ يىلى 2 ـ سان.

ئىزاھلار:

① مەتكېرىم ئىسمائىل تەييارلىغان «لۇش قەبرىستانلىقىنى ئارخېئولوگىيەلىك قېزىش»، «كېرىيە تارىخ ماتېرىياللىرى» 5 ـ قىسىم، 20 ـ بەت.

(ئاپتور: «تارىم» ژۇرنىلى تەھرىر بۆلۈمىدە)

بىلدۈرگۈ

ژۇرنىلىمىز نەشر قىلىنىپ بولغۇنغا قەدەر ئوقۇرمەنلەر، ئاپتورلار ۋە ھەرقايسى ساھەدىكى قېرىنداشلىرىمىزنىڭ قوللاپ ـ قۇۋۋەتلىشىگە ئېرىشىپ كەلدى. ژۇرنىلىمىز تەتقىقاتلىرىمىزنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرۇش، مۇناسىۋەتلىك ساھەدىكى ئىزدەنگۈچىلەرنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن، ئەدەبىيات ـ سەنئەت ساھەسىدىكى، مەكتەپلەردىكى ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ۋە تەتقىقات خىزمىتى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارنىڭ ماقالىلىرىنى قوبۇل قىلىدۇ.

سەمىڭىزدە بولسۇن، «مىراس»تا ئېلان قىلىنغان ماقالىڭىز ئۈنۋان باھالاش ھەيئىتى تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنىدۇ.

تېلېفون نومۇرى: 4554017 ـ 0991

ھۆرمەت بىلەن: «مىراس» ژۇرنىلى نەشرىياتى

نان مەدەنىيىتى

ئابدۇغېنى ئوسمان

نـاننىڭ كېلىپ چىقىشى نـاھايىتى ئـۇزاق مـەزگىلنى
بېسىپ ئۆتكەن. ئەڭ دەسلەپتە كىشلەر ئاشلىق زىرائەتلە-
رىنى يارغۇنچاقتا ئېزىپ ئـۇن هـالەتكە كـەلتۈرۈپ خېمىر
قىلغاندىن كېيىن، گۈلخان قوقاسلىرىغا كۆمۈپ ياكى قىزد-
ىتلغان تاشلارغا چاپلاپ كـۆمەچ قـىلىپ پـىشۇرغان. ئـەڭ
دەسلـەپكى نـان مۇشۇنداق پـەيدا بـولغان. كـېيىنچە نـان
تونۇر، ئۇچاق قـاتارلىقلاردا پـىشۇرۇلىدىغان بـولغان، بـۇ
خىل نان پىشۇرۇش ئۇسۇلى ئەنئەنە سۈپىتىدە هازىرغىچە
داۋاملىشىپ كەلمەكتە.

شىنجاڭنىڭ هەرقايسى جايلىرىدىن تـارىخى نـاھايىتى
ئۇزاق ئاشلىق زىرائەت دانلىرى قېزىۋېلىنغان. بۇ ئاشلىق
زىرائەتلىرى ئىچىدە مىقدارى بىر قەدەر كۆپرەك بولغانلە-
رى بۇغداي، تېرىق، ئارپا، چۆجگۈن قاتارلىقلاردۇر. ها-
زىرغىچە بايقالغان ئەڭ بۇرۇنقى بۇغداي دانلـىرى لـوپنۇر
كـۆلى رايـونىدىكى 4000 يـىلچە تـارىخقا ئـىگە كـىچىك
مـۇرەن قـەبرىستانلىقىدىن بـايقالغان. ئـۇنـىڭدىن بـاشقا،
لوپنۇر رايونى كۆنچى دەرياسىنىڭ يۇقىرى، تۆۋەن ئېقىن-
لىرى، خېجىڭ نـاھىيەسىدىكى چابخا جىلغىسى قـاتارلىق
جايلاردىنمۇ تارىخى ناھايىتى ئۇزاق بولغان بۇغداي دانلە-
رى تېپىلغان. شىنجاڭدا ئەڭ بۇرۇنقى تېرىق، دەۋرى بۇ-
نىڭدىن 4000 يىلچە بۇرۇن بولغان كـىچىك مۇرەن قـەب-
رىستانلىقى، قومۇل قارا دۆۋە قـەدىمكى قـەبرىستانلىقىدىن
قېزىۋېلىنغان. بۇ يەردىن يەنە بـېجىرىم سـاقلانغان تـېرىق
باشاقلىرى ۋە تېرىق نېنى قېزىۋېلىنغان. يەنە شۇ قـومۇل
قارا دۆۋىدىكى 3200 يىللىق قەدىمي قـەبرىلەردىن ئـارپا
باشقى، ئارپا پوستى قاتارلىقلار قېزىۋېلىنغان بـولۇپ، بـۇ
شىنجاڭدا بايقالغان تارىخى ئەڭ ئۇزاق ئـارپا ئـەۋرىشكە-
سىدۇر. ئـۇنىڭدىن بـاشقا خـوتەننىڭ لـوپ نـاھىيەسىدىكى
سامپۇل قەدىمي قەبرىستانلىقىدىن ئارپا قاتارلىق زىرائەت
ۋە ئارپا قوتۇرمىچى تېپىلغان.

يارغۇنچاق

يارغۇنچاق ـــ دانلىق ئاشلىقلاردىن يارما يارىدىغان
سايمان. يـارغۇنچاقلارنىڭ شـەكلى ۋە چوڭ- كـىچىكلىكى
هەر خىل بولۇپ، ئېگەر شـەكىللىك، قـېيىق شـەكىللىك ۋە
دۈگىلەك شەكىللىك ئاساسي قىسمىدىن باشقا تاش توقماق-
چىلىرى بولىدۇ. بۇ خىل يارغۇنچاقلار كىچىك دائىرىدىكى

دېھقانچىلىققا ئالاقىدار بولۇپ، ئۇلار قەدىمكى دەۋردىكى ئەجدادلارنىڭ ئوزۇقلىنىش ئېھتىياجىغا ئاساسەن بارلىققا كەلگەن، ئۇ شۇ دەۋردىكى ئاشلىق زىرائەتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەش تېخنىكىسىنىڭ سەۋىيەسىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. بۇ خىل يارغۇنچاقلار شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن كۆپلەپ تېپىلغان بولۇپ، بىز بۇ يەردە سەھىپە ئېھتىياجى بىلەن ئۇلاردىن ئاز بىر نەچچىسىنىلا تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز.

(1) 1976 ـ يىلى مورى ناھىيەسىدىكى دەسلەپكى تۆمۈر قوراللار دەۋرىگە تەۋە تاش يارغۇنچاقتىن سەككىز دانە تېپىلغان. بۇ تاش يارغۇنچاقلار چوڭ ھەم سوزۇنچاق بولۇپ، چوڭ ـ كىچىكلىكى بىردەك ئەمەس، شەكلى ئېگەر شەكىللىك ۋە تۈز شەكىللىكتىن ئىبارەت ئىككى خىل. كاربون 14 ئارقىلىق ئۆلچەنگەن سانلىق مەلۇماتتىن قارىغاندا، بۇنىڭدىن 3010 يىل بۇرۇنقى دەۋرگە توغرا كېلىدۇ.

(2) 1986 ـ يىلى قومۇل تاشبۇلاق يېزىسىدىكى ئاقتاغ خارابىسىدىن بىر دانە تاش يارغۇنچاق تېپىلغان. ئۇ سۇنۇپ بىر نەچچە پارچە بولۇپ كەتكەن بولۇپ، ئۇنىڭ چوڭ تىپتىكى ئېگەر شەكىللىك يارغۇنچاق ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ. كاربون 14 ئارقىلىق ئۆلچەنگەن سانلىق مەلۇماتتىن قارىغاندا، بۇ خارابىلىكنىڭ بۇنىڭدىن 3000 يىل بۇرۇنقى دەۋرگە تەۋە ئىكەنلىكى ئۆلچەنگەن.

كېيىنكى دەۋرلەرگە كەلگەندە، دېھقانچىلىقنىڭ تەرەققىياتى، ئەجدادلارنىڭ دانلىق ئاشلىق يېمەكلىكلىرىگە بولغان ئېھتىياجى ۋە پىششىقلاپ ئىشلەش تېخنىكىسىنىڭ تەرەققىي قىلىشى يارغۇنچاقلارنىڭ ئىپتىدائىي شەكلىنىڭ ئۆزگىرىشى ۋە بىر قەدەر ئىلغارلىشىشىنى ئىلگىرى سۈرگەن. شۇنىڭ بىلەن توقماقچىسى بىلەن دان يانجىيدىغان يارغۇنچاقتىن خېلى ئىلغار بولغان قول بىلەن چۆرۈيدىغان يارغۇنچاقلار مەيدانغا كەلگەن. بۇ خىل يارغۇنچاق قېلىنلىقى تۆت ـ بەش سانتىمېتىر كېلىدىغان ئىككى پاي دۆگىلەك تاشتىن تۈزۈلىدۇ. يەنى ئالدى بىلەن ئۈستى پاي تاشنىڭ ئوتتۇرىسىغا بىر تۆشۈك ئېچىلىدۇ، ئاندىن ئاستى پاي تاشنىڭ ئوتتۇرىسىغا، ئۈستى پاي تاشنىڭ تۆشۈكىگە توغرىلاپ تۆشۈك ئويۇلۇپ، ئۇنىڭغا چىلىڭ ياغاچتا ئوق بېكىتىلىدۇ. ئوق ئۈستى پاي تاشنىڭ تۆشۈكىدىن ئازراق چىقىپ تۇرغىدەك ئۇزۇنلۇقتا بولۇپ، ئۈستى پاي تاش شۇ ئوققا كىيدۈرۈلىدۇ. ئۈستى پاينىڭ گىرۋىكىگە يېقىن جايىدىن بىر تۆشۈك ئويۇلۇپ، ئۇنىڭغا ياغاچ تۇتقۇچ بېكىتىلىدۇ. تۇتقۇچ ئارقىلىق ئۈستى پاي چۆرگىلىتىپ، تۆشۈكتىن ئۇدۇللۇق دان چۈشۈرۈلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن دان يانجىلىپ يۇمشاپ ئۇن بولۇپ يارغۇنچاقنىڭ چۆرىسىدىن چۈشىدۇ. بۇ خىل يارغۇنچاقلارمۇ شىنجاڭنىڭ كۆپلىگەن جايلىرىدىن بايقالغان. مەسىلەن، 1990 ـ يىلى 9 ـ ئايدىن 1991 ـ يىلى 6 ـ ئايغىچە ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈشتە، ئاقتۇ ناھىيەسى ئۇجمە يېزىسى ئالتۇنچى كەنتىنىڭ يەتتە كىلومېتىر غەربىي جەنۇبىدىكى قاغۇرتىم خارابىسىدىن كەمتۈك يارغۇنچاق تېشى تېپىلغان. دۆگىلەك شەكىللىك بۇ تاشنىڭ دىيامېتىرى 38 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى ئالتە سانتىمېتىر، ئوتتۇرىسىدىكى تۆشۈكنىڭ دىيامېتىرى 3.8 سانتىمېتىر، دان سالىدىغان تۆشۈكنىڭ دىيامېتىرى 6.2 سانتىمېتىر كېلىدۇ. ئۇنىڭغا يەنە دان ئېزىدىغان چىشلار چېقىرىلغان، چىشلىرىنىڭ ئارىلىقلىرى تەرتىپلىك ئەمەس بولۇپ، 0.8 سانتىمېتىرچە كېلىدۇ، مەزكۇر خارابىنىڭ دەۋرى خەن سۇلالىسى دەۋرلىرىگە توغرا كېلىدۇ.

دېھقانچىلىقنىڭ يەنىمۇ تەرەققىي قىلىشى، دانلىق ئاشلىق يېمەكلىكلىرىگە بولغان ئېھتىياجنىڭ زورىيىشى ۋە پىششىقلاپ ئىشلەش تېخنىكىسىنىڭ تەرەققىي قىلىشى يارغۇنچاقنىڭ تۈزۈلۈش قائىدىسى ئاساسىدا ئادەم كۈچى ياكى ئۇلاغ كۈچىدىن پايدىلىنىپ، ئۇن چىقىرىدىغان تۈگمەن بارلىققا كەلگەن. كېيىنچە جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، بىر قەدەر مۇكەممەل بولغان سۇ تۈگمىنى بارلىققا كەلگەن. بۇ خىل تۈگمەننىڭ ئۇن چىقىرىش مىقدارى ئادەم كۈچى ۋە ئۇلاغ كۈچىدىن پايدىلىنىدىغان تۈگمەنلەرنىڭكىدىن نەچچە ھەسسە ئارتۇق بولىدۇ. ئۇ چاقپەلەك، ئوق، پاقلەك، تۈگمەن تېشى، تەڭشىگۈچ، سۆكەن، چىلەك ۋە نور قاتارلىقلاردىن ياسىلىپ، ئۆي ئىچىگە قۇرۇلىدۇ.

يۇقىرىقى مەلۇماتلاردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، شىنجاڭدا ئاشلىق تېرىقچىلىقى ناھايىتى بۇرۇن باشلانغان. ئەجدادلىرىمىز ئۆز تىرىشچانلىقى بىلەن شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى رايونلىرىدا ئاشلىق تېرىقچىلىقىنى راۋاجلاندۇرغان، ئاشلىق دانلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەش تېخنىكىسىنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ يېمەكلىك سۈپىتىنى ئۈزلۈكسىز ئۆستۈرۈپ بارغان.

ئۇيغۇرلار ناھايىتى ئۇزاق زامانلاردىن تارتىپلا نان ئىستېمال قىلىپ كەلگەن، شۇنداقلا نان ئۇلارنىڭ ئاساسلىق ئوزۇقلۇقى بولۇپ كەلگەن. «شۇنداق دېيىشكە

بولىدۇكى، ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى قانچىلىك ئۇزاق بولسا
ئانىنىڭ تارىخىمۇ شۇنچىلىك ئۇزاق. گەرچە ئۇيغۇرلار ۋە
باشقا مىللەتلەرنىڭ تارىخىي يازمىلىرى، ئۇزاق زامانلار-
دىن بېرى تارقىلىپ كەلگەن قەدىمكى جەمئىيەتنىڭ ئىجتى-
مائىي تۇرمۇشىدىن مەلۇمات بېرىدىغان مول ئەپسانە ۋە
رىۋايەتلەردىن ئانىنىڭ بارلىققا كەلگەن ۋاقتىنى ئېنىق بىلەل-
مىسەكمۇ، لېكىن بىز ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى ياشىغان
كەڭ رايونلاردىن قېزىۋېلىنغان مەدەنىي يادىكارلىقلاردىن
ئۇنىڭ تارىخىي ئىزلىرىنى بايقىيالايمىز»①.

1991-يىلى، قومۇلدىكى قارا دۆۋە قەدىمكى قەبى-
رىستانلىقىدىكى 151-نومۇرلۇق قەبرىدىن بۇنىڭدىن
3000 ـ 3200 يىللار بۇرۇنقى دەۋرگە تەۋە تېرىق توقە-
چى قېزىۋېلىنغان. 1985-، 1989-، 1996-يىللىرى
چەرچەن زاغۇنلۇقتىكى 1-نومۇرلۇق قەبرىستانلىقتىن
تېرىق توقاچلىرى قېزىلىنغان. 1989-يىلى 2-نومۇرلۇق
قەبرىدىن قېزىۋېلىنغان تېرىق توقاچلىرى ۋە يېمەكلىكلەر
قوي تېرىسىدىن تىكىلگەن كىچىك تېرە خالتىغا سېلىنغان
بولۇپ، ئاغزى قىزىل يۇڭ يىپتا چىگىلگەن. خالتا ئىچىدە
ئالتە دانە توقاچ بولۇپ، دىيامېتىرى تەخمىنەن ئالتە سانتى-
مېتىر، قېلىنلىقى 2.5 سانتىمېتىر كېلىدۇ. ئۇلار سارغۇچ
قوڭۇر رەڭدە. بۇلارنىڭ يىل دەۋرى دۆلىتىمىزنىڭ ئەمە-
نىيە دەۋرىدىن غەربىي خەن دەۋرىگىچە بولغان دەۋرلەر-
گە توغرا كېلىدۇ. 1958-يىلى ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېي-
نىڭ ئارخېئولوگىيە ئەترىتى خەن-جىن دەۋرلىرىگە (مىلا-
دىيەدىن بۇرۇنقى 206-يىلدىن مىلادى 420-يىللارغىچە)
تەۋە نىيە خارابىسىنى ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرگەندە،
بىر تونۇرنى بايقىغان. 1999-يىلى لوپنۇر ناھىيەسىدىكى
يىڭپەن قەبرىستانلىقىدىكى ئارخېئولوگىيەلىك قېزىشتا، 8-
نومۇرلۇق قەبرىدىن ئۈچ دانە يۇملاق تاۋاق تېپىلغان
بولۇپ، ئۇلارنىڭ بىرسىگە قوينىڭ بېشى ۋە گۆشلىرى ئې-
لىنغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە نەچچە قات كەلگەن قاتلى-
ما نان قويۇلغان. 1972-يىلى، تۇرپان ئاستانىدىكى قەدى-
مىي قەبرىستانلىقىدىكى 149-نومۇرلۇق قەبرىدىن بۇغداي
ئۇنىڭدىن قىلىنغان بىر دانە نان قېزىۋېلىنغان. يۈزىگە
چەككۈچ چېكىلگەن بۇ نان پارچىلىنىپ كەتكەن بولۇپ،
ئوتتۇرىسى نېپىز، چۆرىسى قېلىنراق، دىيامېتىرى 19.5
سانتىمېتىر كېلىدۇ. 1973-يىلى تۇرپان ئاستانىدىكى 191-
نومۇرلۇق قەبرىدىن يۈزىگە كۈنجۈت سېپىلگەن، دىيامېتى-
رى 3.9 سانتىمېتىر كېلىدىغان بۇغداي توقىچى چىقتى.

تۇرپاندىن قېزىۋېلىنغان يۇقىرىقى توقاچ-نانلار تاڭ دەۋ-
رىگە (مىلادى 618-، 907-يىللارغا) تەۋە ھېسابلىنىدۇ. بۇ
قەبرىستانلىقتىن يەنە، نۇرغۇنلىغان سېپتا ئىشلەنگەن، ھەر
خىل شەكىلدىكى پېچىنىلەر قېزىۋېلىنغان. قەدىمكى زامان
يېمەكلىكلىرىمىزنىڭ مۇھىم بىر تۈرى بولغان بۇ پېچىنە-پې-
رەنىكلەردىن، قەدىمكى زامان تۇرپان ئاھالىلىرىنىڭ ئۇن
تارتىش تېخنىكىسىنىڭ ۋە يېمەكلىك تەييارلاش پىشۇرۇش
ھۈنەر-سەنئىتىنىڭ ناھايىتى يۇقىرى ئىكەنلىكىنى، شۇندا-
قلا يېمەكلىكلەرنىڭ كۆركەم-چىرايلىق بولۇشىغا ئالاھىدە
ئەھمىيەت بېرىدىغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ.

خەنزۇ يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەردە نانغا مۇناسىۋەتلىك ئۇچۇرلار

① «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»دىكى خا-
تىرىلەر

غەربىي يۇرت بىلەن غەربىي خەن سۇلالىسى
رەسمىي قاتناش-ئالاقە خەن ۋۇدى دەۋرىدە (مىلادىيە-
دىن بۇرۇنقى 140-، 87-يىللار) باشلاندى... غەربىي
يۇرتتىكى ئاھالىلەرنىڭ كۆپىنچىسى شەھەرلەرگە ئولتۇراق-
لاشقان بولۇپ، دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق بىلەن شۇ-
غۇللىنىدۇ، (848-، 849-بەتلەر).

پىشامشان بەگلىكى: ئەسلىي نامى كىروران... يېرى
قۇم ۋە شورلۇق بولۇپ، تېرىلغۇ يەرلىرى ئاز بولغاچقا،
قوشنا ئەللەرنىڭ يېرىنى ئىجارىگە ئېلىپ ئاشلىق تېرىيدۇ
ھەم باشقىلاردىن ئاشلىق ئالىدۇ. (853-بەت).

قۇرۇقتاغ بەگلىكى... خەلقى تاغلاردا ئولتۇراقلاش-
قان. ئاگنى (قاراشەھەر)، قوچۇ بەگلىرىنىڭ يەرلىرىنى تې-
رىيدۇ ۋە ئۇلاردىن ئاشلىق سېتىۋالىدۇ، (930-بەت).

② «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»دىكى خاتىرىلەر

قوچۇ قۇشنىڭ مەرھۇم بەگلىرىنىڭ قەدىم جايى، خەن
سۇلالىسى مەزگىلىدە ئالدى قۇشقا تەۋە يەر ئىدى... بۇ
ئەلنىڭ سەككىز شەھىرى بولۇپ، ھەممىسىدە ئوتتۇرا تۈز-
لەڭلىكلەر بار. يەرلىرىنىڭ كۆپى چۆل، ھاۋاسى ئىسسىق،
تۇپرىقى مۇنبەت، تېرىق ۋە بۇغداي يىلدا ئىككى قېتىم پې-
شىدۇ. يىلە بېقىشقا باب، ھەر خىل مېۋە-چىۋە چىقىدۇ...
يېرى ئېقىن سۇلىرى بىلەن سۇغىرىلىدۇ.... مۇسەللەس
كۆپ چىقىدۇ. ئادىتى بويىچە تەڭرىگە چوقۇنىدۇ. بۇددا دى-
نىغىمۇ ئېتىقاد قىلىدۇ، (416-، 417-بەتلەر).

سۇلى بەگلىكى... خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى
قەدىمكى بەگلىك... يەرلىرىدىن سۆك،كەندىر، بۇغداي،
مىس، تۆمۈر، قەلەي، سېرىق مەرگىمۇش كۆپ چىقىدۇ،

(429-بەت).

قارغالىق بەگلىكى ئۇدۇننىڭ غەربىدە، بۇ ئەلنىڭ ئاھالىسى تاغ ئىچىدە ئولتۇرىدۇ. بۇغداي چىقىدۇ، دەل-دەرەخ، مېۋە كۆپ. بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ. تىلى ئۇدۇننىڭكىگە ئوخشاپ كېتىدۇ، (446-بەت).

③ «ئۇلۇغ تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى»دىكى خاتىرە

كاۋانتا بەگلىكى ئاشلىق زىرائەتلىرىنىڭ ھوسۇلى ئاز، پۇرچاق بىلەن بۇغداي كۆپرەك تېرىلىدۇ. بۇ يەرنىڭ دەل-دەرەخلىرى شالاڭ، گۈل-گىياھ ۋە مېۋىلەرنىڭ تۈرى ناھايىتى ئاز... ئاھالىلىرى يۇڭ چەكمەنلەردىن ئېگىن كىيىدۇ، (290-بەت).

④ «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى. يات ئەللەر تەزكىرىسى»دىكى خاتىرە

قوچۇ غەربىي ئايماق دەپمۇ ئاتىلىدۇ. سۇلىرى ئالتۇن چوققا (تەڭرىتاغنى كۆرسىتىدۇ)دىن كېلىدۇ. ئۇ يەردىكىلەر سۇنى شەھەر ئەتراپىغا باشلاپ، ئېتىز ۋە باغلارنى سۇغىرىدۇ ھەمدە سۇ تۈگمىنى چۆرۈيدۇ. بەش خىل زىرائەت تېرىلىدۇ. قارا بۇغداي ئۆستۈرۈلمەيدۇ. ئېسىلزادىلەر ئات گۆشى يەيدۇ، قالغان كىشىلەر قوي ۋە قۇشلارنىڭ گۆشىنى يەيدۇ، (14 ملىڭ 111-بەت).

ئۇنىڭدىن باشقا، «خەننامە. شۆەندى تەزكىرىسى»دىن مەلۇم بولۇشىچە، شۆەندى خان مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 74-يىلى تەختكە چىقىشتىن بۇرۇن زىيانكەشلىككە ئۇچراپ ئەل ئارىسىدا سەرسان بولۇپ يۈرگەن مەزگىلدە، ھەر كۈنى دېگۈدەك بازاردىن نان سېتىۋېلىپ يېگەنىكەن. بۇنىڭدىن ناننىڭ غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىلا ئىچكىرى ئۆلكىلەردە تارقالغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ. لىۇشى يازغان «ئىزاھنامە» دېگەن ئەسەردە، نان «غوز نېنى» (胡饼) دەپ ئاتالغان ھەم بۇ خىل يېمەكلىك ئوتتۇرىسى نېپىز، گىرۋەكلىك بولۇپ، يۈزىگە كۈنجۈت سېپىلىدۇ دەپ خاتىرىلەنگەن. نان ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە تارقالغان دەسلەپكى مەزگىللەردە ناھايىتى قىممەتلىك بۇيۇم بولۇپ، يۇقىرى قاتلام كىشىلىرىلا بەھرىمەن بولالىغان. سۈي-تاڭ سۇلالىلىرى مەزگىلىگە كەلگەندە، چاڭئەندە مەھەللە بولۇپ ئولتۇراقلاشقان ئۇيغۇرلار پايتەخت كوچا-رەستىلىرىدە پولۇخانا، شورپا-كاۋاپخانا ۋە ناۋايخانىلارنى ئاچقان. بۇ جايلار كىشىلەرنىڭ تاماقلىنىدىغان، مۇراسىم پائالىيەتلىرىنى ئېلىپ بارىدىغان ئالاھىدە سورۇنلىرى بولغان. كېيىنچە، نان تەدرىجىي يۇقىرى قاتلام كىشىلىرىدىن خەلق ئىچىگە تارقالغان ھەم ھەممە كىشى سېتىۋالالايدىغان بولغان. «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئۆرنەكلەر» ناملىق كىتابتا خاتىرىلىنىشىچە، ئۆڭلۈك-سۆيگۈن توپىلىڭى يۈز بەرگەندە پادىشاھ تاڭ شۈەنزۇڭ پايتەخت چاڭئەندىن قېچىپ چىقىپ شيەنياڭدا تۇرغاندا، ياڭ گويفېينىڭ ئاكىسى ياڭ گوجوڭ بازاردىن ئەكىلىپ بەرگەن ناننى يېگەن. 981-يىلى خاننىڭ پەرمانى بىلەن ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلىگە ئەلچىلىككە كەلگەن ۋاڭ يەندى مۇنداق خاتىرە قالدۇرغان: «جەنۇبىي تاغلىرىدىن ئېقىپ كەلگەن دەريا سۈيى پايتەختنىڭ ئەتراپىنى تولۇق ئايلىنىپ ئاقىدىكەن، بۇ سۇ بىلەن تېرىلغۇ ئېتىزلىرى ۋە مېۋە باغلىرى سۇغىرىلىدىكەن، شۇنداقلا تۈگمەنلەر ماڭدۇرۇلىدىكەن. بۇ يەردە بەش خىل دانلىق زىرائەت تېرىلىدىكەن. پەقەت قارا بۇغدايلا ئۆسمەيدىكەن. بايلار ئات گۆشى، قالغانلار كالا گۆشى ۋە ياۋا غاز گۆشى يەيدىكەن...»، «بۇ يەردە كەمبەغەل ئادەم يوق ئىكەن، ئۇلار ئېھتىياجى بولغانلارغا يېمەك-ئىچمەك ياردەم قىلىدىكەن. كىشىلەر ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرىدىكەن. ئومۇمەن 100 ياشتىن يۇقىرى ئۆمۈر كۆرىدىكەن، ياش ئۆلۈپ كەتكەنلەرنى ئۇچراتقىلى بولمايدىكەن» ③.

كېيىنچە، جەمئىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشى، ئۆزئارا ئالاقىنىڭ كېڭىيىشى بىلەن ناننىڭ ئومۇملىشىشى تېخىمۇ كېڭەيگەن. مىڭ سۇلالىسىدە ئۆتكەن يۈ ۋەنلاۋنىڭ «شەرقىي ئاستانىدە ساقلانغان خاتىرىلەر» دېگەن كىتابىدا، شىمالىي سۇڭ سۇلالىسىنىڭ پايتەختى كەيفېڭنىڭ ئاۋات كوچىلىرى تەسۋىرلىنىپ، «كەيفېڭ شەھىرىدىكى يېمەكلىكلەر دۇكىنىدا نان تەمىنلىنىپلا قالماي، بەلكى كۆپلىگەن مەخسۇس غوز نېنى ساتىدىغان دۇكانلارمۇ بار ئىدى» دەپ يازغان. 1220-، 1223-يىللاردا غەربكە ساياھەت قىلغان چيۇچۇجى ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەك-ئىچمىكى ھەققىدە مۇنداق دېگەن: «ئۇيغۇرلار كۆپىنچە نان يەيدۇ، تۇزلۇق تاماققا ئامراق، ئۇسسۇغاندا سۇ ئىچىدۇ»، «ئۇلارنىڭ تاماقلىرىنى يېگەن، مۇسەللەسلىرىنى ئىچكەنلەر ھوزۇرلىنىپ شېرىن ئۇخلايدىكەن»④ دېگەن. ئالمىلىق (ئالمالىق، ھازىرقى غۇلجا) شەھىرى توغرىسىدا: «9-ئاينىڭ 27-كۈنى ئالمالىق شەھىرىگە باردىم... غەربتىكى باغبارانلىق ھويلىدا تۇردۇم، بۇ شەھەردە ئالما قاتارلىق مېۋە-چېۋىلەر كۆپ بولغاچقا، يەرلىكلەر بۇ شەھەرنى

ئالمالىق دەپ ئاتايدىكەن»⑤ دېگەن.

كاروشتىچە تارشا پۈتۈكلەردىكى ئالاقىدار خاتىرىلەر

كاروشتى يېزىقىمۇ شىنجاڭدىن بايقالغان ئەڭ قەدىمكى يېزىقلارنىڭ بىرىدۇر. بۇ خىل يېزىق ئوڭدىن-سولغا قارىتىپ توغرىسىغا يېزىلىدۇ. قەدىمكى ھىندىستاندىكى ماگادھا ئېلىدە قۇرۇلغان مائۇريا (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 323-يىلىدىن مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 187-، 185-يىللار)نىڭ 2-ئەۋلاد ھۆكۈمرانى ئاشوكاخان (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 265-يىلىدىن مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 238-يىلىغىچە ياكى مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 273-يىلىدىن بۇرۇنقى 232-يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان)، گاندارا (ھازىرقى پاكىستاندىكى پىشاۋۇر)غا ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە جاكارلىغان مايا يارلىقى ھازىرغىچە بايقالغان ئەڭ بۇرۇنقى كاروشتىچە ھۆججەت ھېسابلىنىدۇ. بۇ خىل يېزىقتا پۈتۈلگەن ھۆججەتلەر ھىندىستاننىڭ غەربىي شىمالى، پاكىستان، ئافغانىستاننىڭ شىمالى، قازاقىستان ۋە جۇڭگونىڭ گەنسۇ، شىنجاڭ رايونلىرى قاتارلىق جايلاردىن تېپىلغان. كاروشتى يېزىقىدىكى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى، 19-ئەسىرنىڭ 70-يىللىرىدىن تارتىپ، خوتەن بوستانلىقىدىكى بەزى خارابىلەر، نىيە خارابىسى، ئەندىر قەدىمكى شەھىرى خارابىسى، چاقىلىق ناھىيەسىدىكى كروران قەدىمكى شەھىرى خارابىسى، مىرەن بۇددا ئىبادەتخانىسى خارابىسى، مارالبېشى ناھىيە تەۋەسىدىكى توققۇز ساراي قەدىمكى شەھىرى خارابىسى ئەتراپى ۋە كۇچا ناھىيەسىدىكى سۇ بېشى بۇددا ئىبادەتخانىسى خارابىسى قاتارلىق جايلاردىن تېپىلغان. ئۇلارنىڭ مەزمۇنى خان پەرمانى، ھۆكۈمەت ھۆججىتى، ھۆكۈمەت ۋە شەخسلەرنىڭ خەت-ئالاقىلىرى ۋە بۇددا دىنىغا چېتىلىدۇ. كاروشتى يېزىقىدىكى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىمىزدىن ئەنگلىيەلىك فورسىيس، ستەيىن قاتارلىقلار، فىرانسىيەلىك دۇترېيئۇئىل، گرىنارد، پېللىئوت، رۇسىيەلىك پېتروۋسكىي، شۋېتسىيەلىك سۋېن ھېدىن، ئامېرىكىلىق خۇنتىڭتون، گېرمانىيەلىك گرونۋېدېل لېكوك ۋە ياپونىيەلىك ئوتانى تەكشۈرۈش ئەترىتى ئېلىپ چىقىپ كەتكەنلىرى ھازىر ئەنگلىيە، ھىندىستان، فىرانسىيە، رۇسىيە، شۋېتسىيە، ئامېرىكا، گېرمانىيە ۋە ياپونىيەلەردە ساقلانماقتا. بۇ مەنبەلەردە يېمەك-ئىچمەككە ئائىت مەلۇماتلارمۇ ناھايىتى كۆپ. پىروفېسسور لىن مېيسۇننىڭ «قۇم دېڭىزىدىكى قەدىمكى پۈتۈكلەر» ناملىق ئەسىرىدىكى 100-ھۆججەتتە، قەرز بېرىلگەن دانلىق زىرائەت، دانلىق زىرائەتلەرنى ھېسابقا كىرگۈزۈش ۋە ئەسكەرلەر قولىدىكى دانلىق زىرائەتلەر (270-بەت)، 140-ھۆججەتتە باشقىلارغا بەرگەن، تاپشۇرۇۋالغان دانلىق زىرائەت، 2-تۈركۈمدە تېرىلغۇ يەردىن كەلتۈرۈلگەن دانلىق زىرائەت، بۇ دانلىق زىرائەتلەرنىڭ ئىشلىتىلگەن قىسمى ۋە باشقىلارغا بېرىلگىنىنىڭ مىقدارى (270-بەت) قاتارلىق مەزمۇنلار خاتىرىلەنگەن.

تىبەتچە تارشا پۈتۈكلەردىكى ئالاقىدار خاتىرىلەر

شىنجاڭدىن بايقالغان تىبەتچە ھۆججەتلەر، 1907-يىلى ستەيىن شىنجاڭدىكى تەكشۈرۈش پائالىيىتى جەريانىدا بايقاپ، ئېلىپ چىقىپ كەتكەن 398 پارچە تارشا پۈتۈكنى، 1914-يىلى رۇسىيەلىك مالوۋ ئېلىپ چىقىپ كەتكەن بىر قانچە تارشا پۈتۈكنى، 1959-يىلى ۋە 1973-يىلى ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېينىڭ ئارخېئولوگىيە ئەترىتى مىرەن قەدىمكى شەھەر خارابىسىدىن قازغان 230 نەچچە پارچە تارشا پۈتۈكنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ ماتېرىياللاردا شىنجاڭنىڭ ئەينى چاغدىكى يېمەك-ئىچمەك مەدەنىيىتى، جۈملىدىن، نان مەدەنىيىتىدىن خەۋەر بېرىدۇ. مەسىلەن، «تىبەتچە تارشا پۈتۈكلەرنىڭ ئومۇمىي خاتىرىسى» ناملىق كىتابتىكى 420-تارشا پۈتۈكتە، نەزىر-چىراغقا ئىشلىتىلىدىغان قوتۇرماچ (نان)، بولدۇرۇلغان نان، سۈس ئوتتا قاقلانغان ئۈجمە شاخلىرى، يېڭى بۇغداي قاتارلىقلار خاتىرىلەنگەن. (72-بەت) 430-تارشا پۈتۈكتە، قوتۇرماچ (نان)، بولدۇرۇلغان نان، يازلىق يېسىۋىلەك ۋە چىلغان كۆكتات قاتارلىقلار خاتىرىلەنگەن. (73-بەت)

ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەردىكى نانغا ئائىت ئۇچۇرلار

ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەر قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ھۆججەتلەر ۋە مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى»، يۈسۈف خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» قاتارلىق شاھانە ئەسەرلىرىدىكى نانغا ئائىت مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

قاراخانىلار دەۋرىدە ياشاپ ئۆتكەن ئۇلۇغ تىلشۇناس مەھمۇد كاشغەرىي (1008-يىلىدىن 1105-يىلىغىچە ياشىغان)نىڭ «دىۋانى لۇغەتىت تۈرك» ناملىق ئەسىرى جەمئىي ئۈچ توم بولۇپ، 7500 دىن ئارتۇق سۆزلەم كىرگۈزۈلگەن. ئەسەردە شۇ دەۋر ئۇيغۇر يېمەك-ئىچمەك مەدەنىيىتىگە ئائىت ئۇچۇرلارمۇ خېلى كۆپ خاتىرىلەنگەن بولۇپ، بۇ مەلۇماتلار بىزنى شۇ دەۋر ئۇيغۇر يېمەك-ئىچمەك مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىشتا قىممەتلىك

ئۇچۇرلار بىلەن تەمىنلەيدۇ. «دىۋان»دا 23 خىل يېمەكلىك تۈرى خاتىرىلەنگەن، بۇنىڭ ئىچىدە نان 16 تۈرنى ئىگىلەيدۇ. يېمەك ـ ئىچمەككە ئائىت بايان جەمئىي 101، بۇنىڭ ئىچىدە نانغا ئائىت جۈملە 39 بولۇپ، ئەسىردىكى پۈتكۈل يېمەك ـ ئىچمەككە دائىر بايانلار ئىچىدە كۆپ ساننى ئىگەلەيدۇ. نان مەدەنىيىتى نۇقتىسىدىن «دىۋان»نى شۇ دەۋردىكى نان مەدەنىيىتىنى بىر قەدەر سىستېمىلىق ھالدا بايان قىلىپ بەرگەن دېيىشكە بولىدۇ. ئۇنىڭدا بىر قىسىم نان تۈرلىرىنى پىشۇرۇش ئۇسۇلى، نان پىشۇرۇشتا ئىشلىتىلىدىغان قوراللار، نانىنىڭ خام ماتېرىيالى قاتارلىقلار خاتىرىلەنگەن. «دىۋان»دا خاتىرىلەنگەن نان تۈرلىرى:

1) etmek (ئەتمەك): نان. 1 ـ توم، 138 ـ بەت.

2) epmek (ئەپمەك): نان. ياغما، توخسىلار ۋە بەزى ئوغۇز قىپچاقلارنىڭ سۆزى. 1 ـ توم، 137 ـ بەت.

3) puskec (پۇسكەچ): كاكچا. 1 ـ توم، 590 ـ بەت.

4) toquc (توقۇچ): توقاچ. 1 ـ توم، 464 ـ بەت.

5) qorek (چۆرەك): توقاچ. 1 ـ توم، 504 ـ بەت.

6) cuqmin (چۇقمىن): ھور نانىنىڭ بىر خىلى. نېپىز ۋە سىڭىشلىك كېلىدۇ. 1 ـ توم، 578 ـ بەت.

7) komec (كۆمەچ): كۆمەچ كۈلگە كۆمۈپ پىشۇرۇلغان نان. 1 ـ توم، 467 ـ بەت.

8) kozmen (كۆزمەن): كۆمەچ. 1 ـ توم، 579 ـ بەت.

9) sincu (سىنچۇ): گىردە بىلەن ھەمەك ئارىسىدا بولغان بىر خىل نان، خۇيلىما. 1 ـ توم، 544 ـ بەت.

10) qatma yugha (قاتما يۇغا): قاتلىما، ياغدا پىشۇرۇلغان نېپىز نان. 1 ـ توم، 564 ـ بەت.

11) qaqurghan (قاقۇرغان): قاتلىما. ماي بىلەن يۇغۇرۇلۇپ، تونۇر ياكى ئوچاقتا پىشۇرۇلىدىغان بىر خىل نان. 1 ـ توم، 672 ـ بەت.

12) yugha (يۇغا): قاتلىما نان. 3 ـ توم، 44 ـ بەت.

13) yarma yugha (يارما يۇغا): بىر خىل قاتلىما نان. 3 ـ توم، 44 ـ بەت.

14) avzuri (ئاۋزۇرى): بۇغداي ۋە ئارپا ئۇنى قاتارلىق نەرسىلەر ئارىلاشتۇرۇپ قىلىنغان تاماق (قوشۇقلۇق نان). 1 ـ توم، 197 ـ بەت.

15) poxkal (پۆشكەل): پوشكال. بىر خىل يۇپقا نان. خاقانىيە تىلىدا. 1 ـ توم، 628 ـ بەت.

16) quyma (قۇيما): قۇيماق. خېمىر سۇيۇق يۇغۇرۇلۇپ، قازاندىكى ياغقا سېلىپ پىشۇرۇلىدۇ، ئاندىن ئۈستىگە شېكەر سېپىپ يېيىلىدۇ. 3 ـ توم، 239 ـ بەت⑬.

11 ـ ئەسىردە ياشاپ ئۆتكەن ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر، شائىر يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» ناملىق ئەسىرىدە، ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەك ـ ئىچمەك قائىدە ـ يوسۇنلىرى، ئۆرپ ـ ئادەت، ئەدەپ ـ ئەخلاق ئۆلچەملىرى ۋە ئۇرۇدىلاردىكى يېمەك ـ ئىچمەك مەدەنىيىتى توغرىسىدا قىممەتلىك بايانلارنى يېزىپ قالدۇرغان. مەسىلەن، ئەسەرنىڭ 36 ـ ، 37 ـ ، 65 ـ ، 66 ـ بابلىرىدا «باش ئاشپەزنىڭ قانداق بولۇشى لازىملىقى توغرىسىدا»، «زىياپەتكە چاقىرىش قائىدە ـ يوسۇنلىرى»، «زىياپەتكە بېرىش قائىدە ـ يوسۇنلىرى» قاتارلىق قائىدە ـ يوسۇنلار توغرىسىدا مەخسۇس توختالغان. ئەسەردە يەنە، نانىنىڭ شۇ دەۋردىكى ئورنىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان بايانلار بولۇپ، بىزنى شۇ دەۋر كىشىلىرىنىڭ نانغا بولغان تونۇشى توغرىسىدا قىممەتلىك ئۇچۇرلار بىلەن تەمىنلەيدۇ. مەسىلەن، «ئەسكەرلەر ئۈچۈن تەمىنلىنىدىغان قورال ـ ياراغ، ئات، ھەربىي كىيىم، نان، تۇز ۋە يېمەكلىكلەر مول بولۇشى لازىم». بۇنىڭدىن بىز شۇنى كۆرۈۋالالايمىزكى، نان شۇ دەۋر كىشىلىرىنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشتىكى ئاساسىي ئوزۇقلۇقى بولۇپلا قالماي، دۆلەتنىڭ ھەربىي كۈچى بولغان ئەسكەرلەر ئۈچۈنمۇ تەييارلايدىغان ئاساسىي ئوزۇقلۇقلاردىن بىرى بولغان.

ئىزاھاتلار:

① بەختىيار باۋۇدۇن: «ئۇيغۇر نان مەدەنىيىتى»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى»، 1998 ـ يىللىق 3 ـ سان.

② ئۆزقان ئىزگى: «ۋاڭ يەندېنىڭ ئۇيغۇر ئېلىگە ساياھەت خاتىرىسى ھەققىدە» ناملىق كىتابقا كىرگۈزۈلگەن ۋاڭ يەندېنىڭ «ئۇيغۇر ئېلىگە ساياھەت خاتىرىسى»نىڭ ئىزاھلىق تەرجىمىسى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2003 ـ يىل 5 ـ ئاي 1 ـ نەشرى، 89 ـ ، 91 ـ بەتلەر.

③ چيۇچۇجى: «ئەۋلىيا چيۇچۇجىنىڭ غەربكە ساياھەت خاتىرىسى»، 2 ـ توم. (جۇرئەت ئابدۇخېلىل: «ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى نان مەدەنىيىتى توغرىسىدا»، ناملىق ماقالىسىدە ئېلىنغان نەقىل، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، 2006 ـ يىللىق 1 ـ سان).

④ چيۇچۇجى: «ئەۋلىيا چيۇچۇجىنىڭ غەربكە ساياھەت خاتىرىسى»، 1 ـ توم. (جۇرئەت ئابدۇخېلىل: «ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى نان مەدەنىيىتى توغرىسىدا»، ناملىق ماقالىسىدا ئېلىنغان نەقىل، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، 2006 ـ يىللىق 1 ـ سان).

(ئاپتور: شىنجاڭ ساقچى ئىنستىتۇتى تىل فاكۇلتېتىدا)

ئۇيغۇر ئەنئەنىۋى ھۈنەر سەنئىتى - جۇۋاز

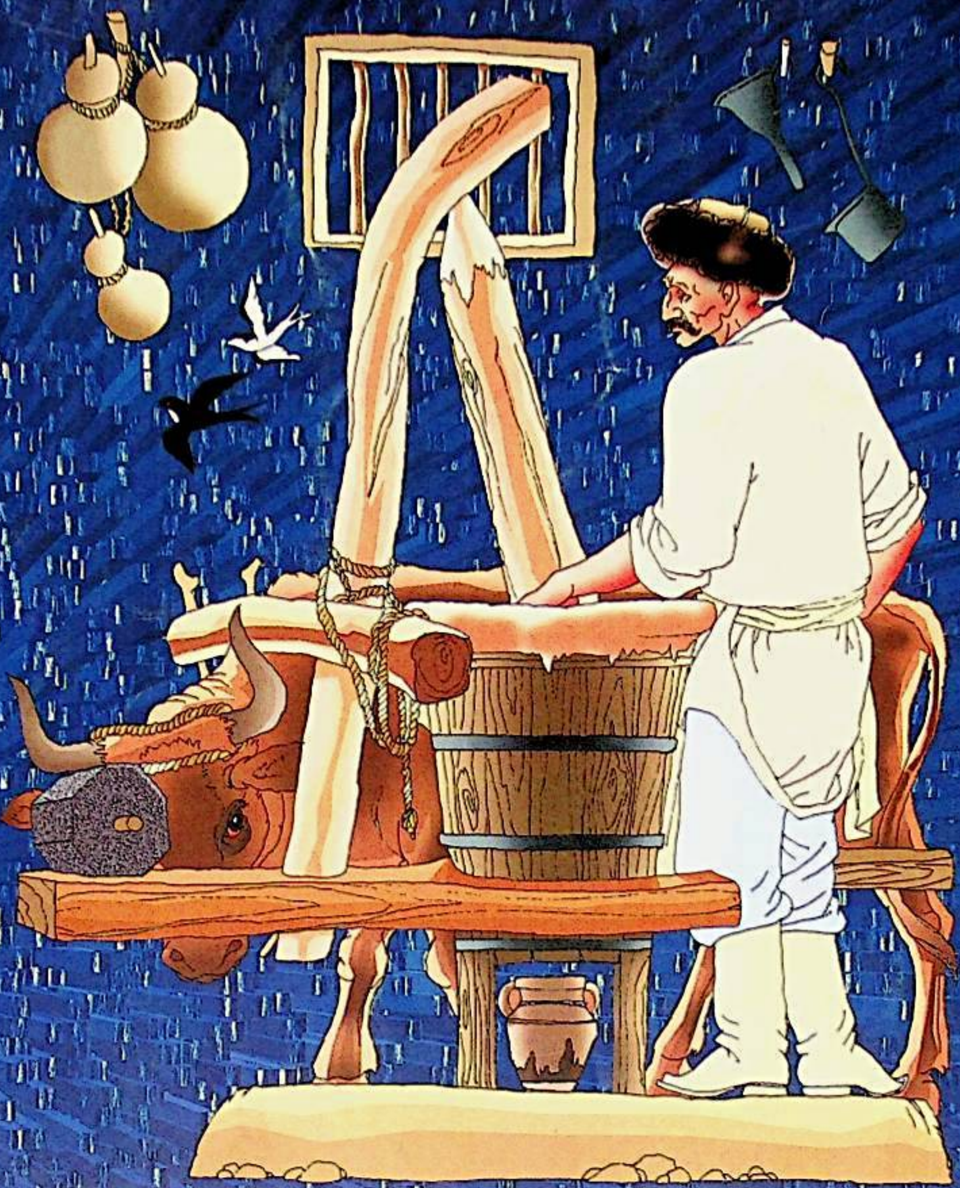

主管：新疆维吾尔自治区文学艺术界联合会
编辑出版：《美拉斯》杂志社（乌市友好南路 716 号文联大楼 14 层）
电话：(0991)4554017　传真：(0991)4559756
发行：乌鲁木齐市邮局
订阅：全国各地邮局
国内统一连续出版物号：CN65—1130/I
国际标准连续出版物号：ISSN1004—3829
代号：58-60　广告许可证号：6500006000040
E-mail:mirasuyghur@126.com
海外发行代号：1130BM
国外发行：中国图书进出口总公司
印刷：新疆日报社印务中心
邮编：830001　定价：6.00 元
CHINA NATIONAL PUBLICATIONS
IMPORT & EXPORT (GROUP) CORPORATION

باشقۇرغۇچى: ش ئۇ ئا ر ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسى
نەشر قىلغۇچى: «مىراس» ژۇرنىلى نەشرىياتى
ئادرېسى: ئۈرۈمچى شەھىرى دوستلۇق جەنۇبىي يولى 716 - نومۇر، 14 - قەۋەت Tel: 0991- 4554017 Fax: 0991-4559756
«شىنجاڭ گېزىتى» ئىدارىسى باسما ئىشلىرى مەركىزىدە بېسىلدى
ئۈرۈمچى شەھەرلىك پوچتا ئىدارىسىدىن تارقىتىلىدۇ
جايلاردىكى پوچتا ئىدارىلىرى مۇشتەرى قوبۇل قىلىدۇ
مەملىكەت بويىچە بىرلىككە كەلگەن نومۇرى: CN65- 1130 / I
خەلقئارالىق نومۇرى: ISSN1004 - 3829
پوچتا ۋاكالەت نومۇرى: 60 - 58 باھاسى: 6.00 يۈەن
پوچتا نومۇرى: 830001
E- mail: mirasuyghur@ 126. com
چەت ئەلگە تارقىتىش ۋاكالەت نومۇرى:1130BM
ئېلان ئىجازەتنامە نومۇرى:6500006000040